

ALGEMEENE KERKELIJKE GESCHIEDENIS, DER CHRISTENEN.

ALGEMEENE KERKELIJKE GESCHIEDENIS,

DER

CHRISTENEN,

DOOR

IJSBRAND VAN HAMELSVELD,

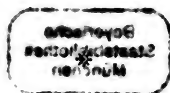
VERVOLGD DOOR

A. IJPEIJ.

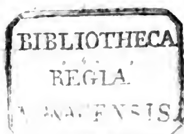
Th. Doct. en Hoogleeraar der leerstellige Godgeleerdheid te Groningen.

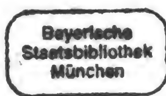
VIER EN TWINTIGSTE DEEL.

MET PLAATEN.

TE HAARLEM BIJ
FRANÇOIS BOHN,
MDCCCXIV.

VOORBERIGT.

Schoon de tweede helft van het naastvoorgaande Deel dezes Werks door mij reeds vervaardigd was, had evenwel de Uitgever zijne bijzondere, gewigtige, redenen, waarom hij niet gaarn mijnen naam op den titel toen gespeld zag. Die redenen vloeijden voort uit de moeijelijkheden, aan de strengste boekencensure diens tijds verknocht. Doch daar dezelven, na de groote verandering van zaken in ons vaderland, thans niet meer bestaan, heeft hij mij de vrijheid verzocht, den titel zoo te doen drukken, als die nu gesteld is. Men ziet alzoo, dat ik in het toestaan van dit verzoek geene zwarigheid heb gevonden. Wijders heb ik nog den Lezer te berigten, dat ik in denzelfden geest, waarin de voorgaande Deelen be-

arbeid zijn, ſteeds zoeke voorttewerken, met dit onderſcheid evenwel, dat ik mij, mede op des Uitgevers verzoek, meer der kortheid bevlijtige, zoo dat het Publiek, behalve dit, nog ſlechts één Deel te wachten hebbe, zullende de geſchiedenis niet verder dan tot de achttiende eeuw vervolgd worden. Dit trouwens is ook het doel geweest van den verdienſtelijken VAN HAMELSVELD, *op dat dit zijn werk mogt aanſluiten aan het mijne, waarin de* geſchiedenis der christelijke kerk van de achttiende eeuw *bearbeid is.*

Den Lezer zij alle heil toegewenscht van

Groningen den
1 van Slagtm. 1814.

DEN SCHRIJVER.

*

IN-

I N H O U D

VAN HET

VIER EN TWINTIGSTE DEEL.

ZEVENDE BOEK.

Bevattende het zevende Tijdperk; beginnende met de gefchiedenis der kerke, na den vrede van Pasfau voorgevallen, tot den aanvang der achttiende eeuw.

TWEE-

TWEEDE AFDEELING.

Gefchiedenis van de Lutherfche Kerk, na den vrede van Pasfau, tot den aanvang der achttiende eeuw.

EERSTE HOOFDSTUK.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DERDE HOOFDSTUK.

VIERDE HOOFDSTUK.

KER-

KERKELIJKE GESCHIEDENIS.

ZEVENDE BOEK.

BEVATTENDE HET ZEVENDE TIJDPERK; BEGINNENDE MET DE GESCHIEDENISSEN DER KERKE, NA DEN VREDE VAN PASSAU VOORGEVALLEN, TOT DEN AANVANG DER ACHTTIENDE EEUW.

EERSTE HOOFDSTUK.

Korte schets der wereldlijke gebeurtenissen in dat tijdvak.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Inleiding.

In het verhaal van de geschiedenissen der Kerke, welke, staande het naastvoorgaande tijdperk, zijn voorgevallen, is gewisselijk bij onze Lezers niet onopgemerkt gebleven de verbazende invloed, welken de hervorming van een groot gedeelte der Christelijke Kerk, dat, voor het geweten, in den godsdienst, geene andere wet erkennende, dan die der rede en openbaring, zich van eene willekeurige gehoorzaamheid aan één hoofd der gansche Christenheid met zulk eene kracht had losgeworsteld, gehad heeft op het inwendig en uitwendig bestuur der rijken

na C. G Jaar 1552 tot 1700

en volken van het noordelijk *Europa*. De Rijksvorsten, zoo zeer als hunne onderdanen, het knellende juk moede, dat eene onäfhankelijke, geestelijke, magt hen, sedert zoo vele eeuwen, had doen torschen, sloegen in het noorden van *Europa* de handen zamen ter algemeene invoering en omhelzing van eenen gezuiverden, vrijen, godsdienst, zonder dat de eersten iets van hun voormalig gezag bij de laatsten verloren, en de laatsten aan de eersten de verschuldigde hulde weigerden te bewijzen, uitgezonderd hier in de *Nederlanden*, waar trouwens Roomschen en Onroomschen, beiden te onvrede over geweld, de billijkste klagten meenden te hebben. In het zuiden van *Europa* daarëntegen bleef, niet tegenstaande de medewerkende magt van sommigen, alles op den ouden voet, en de grootheid der Monarchen zoo wel, als de onderworpenheid van derzelver onderdanen, verknocht aan de hoogheid van het zigtbaar Opperhoofd der Kerke. Onderscheiden was dus de wijziging van der Vorsten bestuur over de volken van *Europa*. Niet daarin bestond dezelve, dat een vrijer godsdienst ook meer vrijheid voor het volk in den burgerstand ten gevolge had, en de oude godsdienst, als uit zijnen aard, het volk meer geschikt deed zijn voor de gehoorzaamheid aan de wetten eener monarchale regering (*). Het bleek toch

(*) Zoo dacht anders CHARLES DE SECONDAT, *Baron de* MONTESQUIEU, volgens het gene hij in eene verhandeling beweert, waar van het opschrift is *Que la Religion Catholique convient mieux à une Monarchie, et que la*

toch genoegzaam, dat de godsdienst der Proteſtan- na C. G.
ten niet minder beſtaanbaar was met het vorstelijk Jaar 1552.
bewind van éénen, dan met dat van vele volksver- tot 1700.
tegenwoordigers, in eenen republikeinſchen ſtaat (*). In *Zwitſerland* zoo wel, als in *Duitschland* was het, volk deels Roomschkatholiek gebleven, deels Proteſtantsch geworden. Maar daarin beſtond de onderſcheiden wijziging van het beſtuur der Vorſten, die eenen onderſcheiden godsdienst omhelsd hadden, dat in de Roomschkatholieke landen, ten aanzien van het vorſtelijk beſtuur en van 's volks opklaring, beſchaving, zedelijkheid, enz. weinig of geene verändering kwam, en daarentegen in de Proteſtantſche ſtaten, waar de magt der Vorſten, onäfhankelijk zijnde geworden van den Vorſtelijken Bisſchop van *Rome* en van deszelfs onderhoorige Geestelijkheid, nu meer uitgebreid werd, de aangewonnen geheel nieuwe regten en inkomſten, ter bevordering van kunſten en wetenſchappen, zonder de minſte belemmering, grootendeels werden aangewend, en dat er, langs dezen weg, bij zachter wetten, eene grooter beſchaving on-

la Proteſtante s'acommode mieux d'une Republique. Zie 's mans werk *Eſprit des Loix L.* XXIV. *C.* 5.

(*) Men leze E. A. FRIMANNI *Disputatio, qua Religionem Proteſtantium regali civitatis generi non minus quam reipublicæ liberæ accommodatam esſe, defenditur*, in ejus *Opusculis Philol. et Hist. arg. p.* 570. Lezenswaardig ook is in deze werken 's mans verhandeling, *de Religione Christiana omni climati accommodata p.* 595.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

onder het volk plaats greep, waaraan zich eene meer reine zedelijkheid huwde (*).

Schets van den politieken toestand in Duitschland.

Welaan! willen wij dan de gebeurtenisſen, op het tooneel der rijken en ſtaten, gedurende dit tijdperk, voorgevallen, kortelijk ſchetzen. Het werk der hervorming was in *Duitschland* ondernomen, toen het opperbewind daar in handen was van MAXIMILIAAN *den eerſten*, een' Vorst, die zelf geene onbeduidende pogingen ter herſtelling van vele gebreken in den godsdienst zijns volks had aangewend, en daar toe, gelijk het zich liet aanzien, nog meer met kracht zoude gedaan hebben, ware hij niet reeds ten jare 1519 overleden, toen LUTHER ſlechts begonnen was tegen de Pauſelijke Aflaten te prediken. Zijn oudſte Kleinzoon, de Aartshertog KAREL, die hem opvolgde, liet zich, door gansch andere grondbeginſelen drijven, als verzettende zich met alle krachten tegen de voortgang der kerkhervorming, maar met eenen niet overäl gelijken uitſlag.

In *Spanje* gelukte het hem, met weinig moeite, zijn koninglijk gezag ter ſtremming van bedekte en openbare ondernemingen, door den invloed der Kerkhervormers aanvankelijk in werking gebragt, te doen gelden. En zijne heerſchappij in de *Nederlanden* was zoo onbepaald, dat hij met eene onbeſchroomde geestdrift aan allen, die eene verändering van godsdienst in den zin hadden, den vermogendſten wederſtand mogt bieden. Maar in *Duitschland* gevoel-

(*) Bekend zijn de verhandelingen van VILLERS en LEULIETTE over *den invloed der Kerkelijke Hervorming van* LUTHER.

voelde hij zijne krachten te zwak, om tegen de onder hem ſtaande Rijksvorſten, van welken ſommigen zich, in het bevorderen van de zaak der Kerkhervorming, een onäfhankelijk bewind aanmatigden, op te komen. Na vele meest min voorſpoedige worſtelingen, daar toe ondernomen, bragt eindelijk MAURITS, Keurvorst van *Sakſen*, hem, bij verrasſing, dermate in de engte, dat hij, door den nood gedwongen, in den jare 1552, een verdrag te *Pasſau* met de Proteſtanten maakte, van het welke wij meermalen gewaagd hebben, onder belofte, om eerlang eenen Rijksdag te zullen beleggen, waarop alle verſchillen, ter zake van den godsdienst ontſtaan, op eene minnelijke wijze, vereffend zouden worden. Die Rijksdag werd evenwel eerst drie jaren daarna te *Augsburg* gehouden, en beantwoordde volkomen aan de opgevatte verwachting. In eens ging, ten dien dage, voor de Proteſtanten een allerverkwikkelijkst licht op, dat alle de donkerheden van zwarte tweedragt wegvaagde, en het verſchrikkelijk plengen van menſchen bloed, waarmede de Kerk en Staat ontreinigd was geworden, een volkomen einde deed nemen. De Keizer teekende den zoogenoemden godsdienstvrede, waardoor de gemeenſchap der Proteſtanten en de vrije handhaving van haren godsdienst bevestigd, en deze vrijheid op grondſlagen gebouwd werd, die door het nu allengs meer opgeklaard verſtand der Vorsten een algemeen gewettigd gezag bekwamen. Zoo zegevierde eindelijk de edele rede, die van alle vervolging een' afkeer heeft, over de bloedige heerſchappij van domheid en bijgeloof.

na C. G. Jaar1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

En KAREL *de vijfde* deed afſtand van de regering, de Keizerlijke kroon overreikende aan zijnen broeder FERDINAND, en het bewind over *Spanje*, de *Nederlanden* enz. aan zijnen zoon FILIPS. Afgemat waarſchijnlijk minder van ligchaam en geest, dan verdrietig onder den moeijelijken last eener hem ten laatſte zoo zeer vernederende regering, die hem de treurigſte tooneelen van den afwisſelenden ſtaat der ondermaanſche dingen had geopend, verdween hij uit het oog der wereld, om zijne nog overige dagen gansch afgezonderd in eene ſtille rust door te brengen. Hij, die zeventig oorlogen gevoerd had, in de meesten van welken hij overwinnaar was gebleven, begaf zich ten laatſte, op de grenzen van *Kastilië*, in een klooster, waar hij, ſchier als een vergeten monnik, den 21 van *Herfstmaand* 1558, overleed, in den ouderdom van achtenvijftig jaren. Hoe klein wordt ſoms de grootheid der aardſche monarchen!

De Keurvorsten van *Sakſen*, *Brandenburg* en den *Paltz* waren allen Proteſtantsch. Ook dit zelfde kan men zeggen en van de meeste Rijksvorsten en van de aanzienlijkſte Rijksſteden in *Duitschland*. Alleen het *Oostenrijkſche* huis, de Hertogen van *Beijeren*, *Brunswijk* en *Kleef* bleven der Roomschkatholieke kerke toegedaan. In derzelver landen evenwel breidde zich de Hervorming gaande weg meer uit, die alzoo in geheel *Duitschland* aan Vorſten en Onderdanen een nieuw leven gaf, op eene gansch andere wijze werkzaam, dan men gewoon was geweest, en ſteeds opgewekt door betamelijken naijver. FERDINAND, getrouw aan de ar-

artikelen van den *Augsburgschen* godsdienstvrede, verwierf den roem van een zeer verdraagzaam Vorst te zijn, onder wiens zacht bewind de beide partijen dus leeren konden, om de tegen elkänderen nog woelende driften meer en meer te beteugelen, vooral daar het grootste deel der andere Protestantsche Vorsten in *Duitschland*, bij hunnen verstandigen geloofsijver, rustlievende regenten waren. De verdraagzaamheid des Keizers was en bleef nogtans, gelijk zich ligtelijk bevroeden laat, een doorn in den voet der Roomschkatholieken, die, op KAREL, zoo wegens het sluiten van den godsdienstvrede te *Passau* en *Augsburg*, als wegens het handhaven van denzelven, soms vreesselijk uitvoeren.

Na FERDINANDS dood, die den 25 van Hooimaand des jaars 1564 voorviel, steeg in deszelfs plaatse zijn zoon MAXIMILIAAN, de tweede, een beminnelijk Vorst, ten keizerlijken troon. Hij was één der beste menschen, die immer het roer eens rijksbewinds in handen hebben gehad. Zijne staatkundige betrekking bragt mede, dat hij in de gemeenschap der Roomsch katholieke kerk bleef; maar in zijn hart was hij den Protestantschen godsdienst toegedaan. Uit zijne daden kon men niet alleen zulks opmaken, maar zijne eigen verklaringen, als uit den mond van eenen dooreerlijken man gevloeid, lieten, te dezen aanzien, geenen den minsten twijfel over. Openlijk betuigde hij, dat, naar zijn oordeel, „het geweten der menschen te willen dwingen zoo veel was, als den hemel te willen bestormen; — dat men het oppergezag van eenen Paus,

na C. G Jaar 1552. tot 1700.

als het hoofd der kerke, wel derven konde; — dat de christelijke godsdienstleer, in alle hare deelen, uit de heilige schrift gepredikt moest worden; — enz." Ook op zijn sterfbedde wilde hij van niets anders hooren, dan van de volkomene genoegdoening des gekruisten Zaligmakers, op wien hij alleen zijn vertrouwen stelde. Zijne dochter had hij ten huwelijk gegeven aan FILIPS den tweeden. Meermalen bragt hij dezen zijnen schoonzoon, met vaderlijke tranen van hartelijk beklag, de zoo dwaze als onchristelijke handelwijze, welke hij in de Nederlanden hield, onder het oog, hem het verlies dier staten voorspellende: maar te vergeefs. Ten jare 1568 vergunde hij den Oostenrijkschen Protestanten, in hunne kasteelen, steden en dorpen den eerdienst, naar de voorschriften des Heilands en der Apostelen, zoo als die in de Augsburgsche geloofsbelijdenis kortelijk waren voorgedragen, uitteoefenen. En, het gene een oogenschijnlijk bewijs van zijn regt christelijk hart was, bestond daarïn, dat hij zijnen eigen geloofsgenooten, den Roomsch katholieken, alle die voorrechten vergunde, waaröp zij eene billijke aanspraak maakten, 't gene hem dus bij alle weldenkenden van beide partijen de hoogste achting genieten deed. Schoon alzoo de Keizer tusschen beide aanhangen in het midden stond, om, ware het mogelijk, hen in zijne armen zamen te sluiten, tot éene gemeenschap, werd hem evenwel dat van tijd tot tijd meer onmogelijk, naardien de ijver van minverstandige Roomsch katholieken door dien weg tegen de Protestanten nog sterker ontstoken

ken werd, daar dezelven zich verbeeldden, dat hij dezen genegener was, dan hun. Dit gaf aanleiding, dat er bij de onderscheidene rijksstanden weder nieuwe godsdienstbezwaren rezen, die het ergste deden duchten. Elke der beide partijën bragt de haren, bij den Keizer, op den rijksdag te *Augsburg*, in, ten jare 1566. De verschillen waren hevig; doch de Keizer deed alle moeite, om, door opregtheid, zachtmoedigheid en voorzigtigheid, de hitte der strijdende gemoederen te doen bekoelen. En hierïn was hij niet geheel ongelukkig. Hij verhinderde ten minste de uitbraak van het onder de asch liggende vuur der verdeeldheid, dat zich niet, dan na zijnen dood, weder ontdekte. Na eene roemwaardige regering overleed hij den 12 van wijnmaand des jaars 1576. Wanneer men de ongevalligheden, die den Keizer door het zoo even gemelde veröorzaakt werden, uitzondert, zoo was de toenmalige bloeijende volksstaat van *Duitschland* voor het overige zulk eenen edelen Vorst niet onwaardig. Bij zijne braafheid voegde zich eene kloekheid van geest, die hem verheven deed zijn boven de, dikwerf tegen elkanderen inloopende, gevoelens van, door verschillende grondbeginselen gedreven, raadslieden, waar van zwakke Vorsten doorgaans maar al te zeer de heen en weder gegooide speelballen zijn. Hij zag uit eigene oogen, en volgde zijnen eigen weg, vergezeld door bezadigdheid en vredelievendheid. En zijne onderdanen vonden geene redenen, om zijne gangen te berispen, steeds voldaan over het gedrag van hunnen Vorst. Niet alleen in geheel *Duitschland*,

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

maar in *Boheme*, *Hongarië*, in *Italië* enz. bukte alles vergenoegd en ſtil voor zijn oppermagtig gezag.

Te dezen aanzien ſtond MAXIMILIAANS opvolger, RUDOLF, merkelijk beneden hem. Geheel het tegengeſtelde van zijnen vader was deze Vorst ſchroomvallig, onberaden, onwerkzaam en afhankelijk van den invloed zijner raadgevers. Schoon hij dus in vele opzigten 's vaders voetſpoor zocht te drukken, bij het beoefenen van regt vorſtelijke deugden, was het hem niet mogelijk zijn gezag te doen gelden, bij den goeden wil, om zijne, den Proteſtanten gunſtige, grondbeginſelen van verdraagzaamheid te handhaven. Opgeſtookt door de Roomsch katholieke geestelijkheid, maakte hij ten jare 1578 verördeningen, die voor den godsdienst der Proteſtanten, in het Oostenrijkſche, op vele plaatſen, zeer drukkend waren. In zijne overige ſtaten evenwel gaf hij minder gehoor aan de verkeerde inboezemingen der Roomſche kerkelijken. De vrijheid van godsdienst bleef onder zijn bewind ſteeds het voorregt van de Proteſtanten in *Hongarië*, in *Boheme*, in *Moravië* en *Sileſië*. Dan door zijne onſtandvastigheid in beginſelen en beſluiteloosheid tot daadzaken, waar door men zag, dat alles dikwerf in de war liep, was het gezag van den Keizer bij het volk des geheelen Duitſchen rijks ten laatſte van geringe waarde, en geraakte hij bij zijne eigen familie in minächting. Dit had ten gevolge, dat deze hem in het jaar 1608, als door geweldigen dwang, noodzaakte, om aan zijnen oudſten broeder MATTHIAS het Aartshertogdom *Oostenryk* en *Hongarië* afteſtaan.

ſtaan. Van dien tijd af ſloot zich de Vorst, aan zijn Hof te *Praag*, als het ware, in zijne kamer op, levende van een hem toegevoegd jaargeld, dat, nevens den blooten titel van Keizer, hem overbleef, en geheel zich overgevende aan zijne geliefkoosde ſtudiën, de natuurkunde, de ſcheikunde en ſterrekunde. Zelfs verdiepte hij zich in de alchymie en aſtrologie. Na verloop van weinige jaren ſtierf hij den 10 van Louwmaand 1612.

Bij het overlijden van RUDOLF werd MATTHIAS dadelijk tot Keizer gekroond. Hij was dezelfde, die hier in de *Nederlanden*, van het jaar 1578 tot het jaar 1580, als Gouverneur Generaal des Lands, tot ongenoegen van WILLEM, den eerſten, verkeerd had, en nu in *Duitschland* toonde, hoe geweldig hij tegen de Proteſtanten was ingenomen, welker bezwaren hij, onder den onbeperkten invloed van den ſlimmen Kardinaal CLESEL, Bisſchop te *Weenen*, door de geestelijkheid der Roomsch katholieke kerk, ſtilzwijgend, zonder de minſte beſtraffing, derwijze deed vermeerderen, dat daaruit een oorlog rees, die dertig jaren lang *Europa* ontrust heeft, waarvan ſtraks nader. De Keizer ſtierf in het jaar 1619, te midden van de verwarringen, waarïn het rijk door zijn gebrek aan moed, aan wijsheid en werkzaamheid gebragt was.

MATTHIAS werd opgevolgd door FERDINAND, den tweeden, een' Vorst, dien het niet mangelde aan een veel omvattend verſtand tot het beramen van groote ontwerpen, ook niet aan moed, welberadenheid, ſtandvastigheid, en arbeidzaamheid,

maar

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

maar! die een gezworen vijand was van de Protestanten. Men verhaalt, dat hij, bij het aanvaarden zijner keizerlijke regering voor een lieve vrouwen beeld de plegtigste gelofte deed, om alle Protestanten, die hij in zijn rijk vinden mogt, te verdelgen. Wat daar ook van zijn moge, hij heeft zich jegens de Protestanten zoo gedragen, als of hij werkelijk, op eene godsdienstige wijze, naar de zede van zijne kerkgemeenschap, zich tot de geweldigste onderdrukkingen van die anders denkende christenen verbonden hadde. Reeds bij het leven van MATTHIAS tot Koning van *Boheme* gekroond, had hij der godsdienstvrijheid van de Protestanten in dat rijk den bodem ingeslagen, door den vijandelijken geloofsijver der Roomsche geestelijkheid daartoe nog sterker aangepord, zoo dat alles in roer geraakte, waarvan het vuur in het jaar 1624 aan alle kanten verschrikkelijk uitborst, en eenige jaren achter elkanderen de treurigste verwoestingen aanrigtte. Alle godsdienstoefeningen der Protestanten in *Hongarië*, *Boheme*, *Moravië* en *Oostenrijk* werden geheel verboden; kerken en scholen van hunne Leeraren beroofd, en gesloten; de belijders op de geweldigste wijze vervolgd, en in den wanhopigsten staat gebragt. Inmiddels duurde de oorlog, waarin de Duitschers met *Zweden* en *Frankrijk* gewikkeld waren, voort, terwijl de Duitschers tegen elkanderen de wapenen hadden opgevat, en zoo in hunne eigen ingewanden wroetten. Dus stonden de zaken in *Duitschland*, toen FERDINAND de tweede stierf, na achttien jaren geregeerd te hebben, in het jaar 1637.

On-

Onder FERDINAND, den derden, des laatſten Keizers zoon en opvolger, werden de wapenen van *Zweden*, die tegen *Duitschland* gerigt waren, derwijze gezegend, dat de Proteſtanten er zich reeds verheugden in de gegrondſte verwachting, dat in hun vaderland eens het Pausdom, zoo niet geheel uitgeroeid, ten minſte merkelijk beſnoeid zoude worden. De Keizer zag zich ten laatſte in die engte gebragt, dat hij, om grooter verliezen voortekomen, tot het maken van vrede neigde, die, overëenkomſtig de ſchikkingen van OXENSTIERN, den Staatsdienaar van *Zweden*, en D'AVAUX, dien der Franſchen, die eeniglijk de belangen der Duitſche ſtaten raadpleegden, getroffen werd, in het jaar 1648, en in de geſchiedenis bekend ſtaat onder den naam van den *Westfaalſchen vrede*. Nu herkreeg alles een nieuw leven niet alleen ten voordeele der Duitſche rijksſtanden, maar ook bijzonder van de Duitſche Proteſtanten. De kerk- en godsdienſtſtaat van *Duitschland*, aan de verderfelijkſte wisſelvalligheden, ſedert lang blootgeſteld, bekwam eene onveränderlijke gedaante, die naar vaste wetten geordend was. *Duitschland* zag zich onderworpen aan vele Rijksvorsten, die den Keizer aan het hoofd hadden, als den uitvoerder van den wil der natie. De oude godsdienstvrede, die zoo dikwerf geſchonden was, werd nu met alle kracht herſteld, bevestigd en uitgebreid. In het dienaangaande vernieuwd verdrag werden de Hervormden mede opgenomen. Eene volkomene godsdienſtige gelijkheid zoude, tusſchen de Roomschkatholieken en de beide Proteſtantſche, dat is

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

is de Lutherſche en Hervormde Kerkgemeenſchappen, voortaan, bij alle gelegenheden geëerbiedigd en voor geldig worden verklaard. Wanneer de onderſcheidene partijen te dien opzigte met elkanderen oneens waren, zoude niet eene meerderheid van ſtemmen, maar een vergelijk de zaak beſlechten. Alle kerkelijke bezittingen en regten zouden zoo blijven, als zij omſtreeks den aanvang des jaars 1624 geweest waren. En de herſchepping van vele Aartsbisdommen en Bisdommen en wereldlijke Vorstendommen, ten voordeele der Protestantſche ſtanden, bezorgde aan dezen dies te meer ſterkte ter verdediging hunner nieuwe regten. Men denke evenwel niet, dat de kerkelijke partijen, de Roomschkatholieken en Proteſtanten, die hierdoor in een zeker evenwigt met elkanderen kwamen, door dezen weg onderling nu vrienden werden. De eerſten beklaagden zich over hunne verijdelde verwachtingen en over het nieuwe verlies, dat zij leden. De anderen gevoelden zich ſteeds ontrust door een natuurlijk wantrouwen tegen hunne partij, als welke zij vreesden, dat in het geheim alle middelen beramen zoude, om andermaal hun uitſluitend godsdienstregt te krijgen. De argwaan deed beide partijen op de hoede zijn; maar ook deze waakzaamheid hield beiden in bedwang, zoo dat geene van haar het wagen durfde zich aan de gemaakte ſchikkingen openlijk te vergrijpen (*).

In

(*) Conf. ADAMI *Relatio Historica de pacificatione Osnab.* en SCHRÖCKHS *Christliche Kirchengeſch. ſeit der Reform.* III. *Deel bl.* 43-45.

In de *Oostenrijkſche Erflanden* evenwel werd de vrijheid der Proteſtanten zeer beperkt. Slechts den edelen werd vergund binnen 's huis hunnen godsdienst te verrigten. En den overigen werd alleen toegeſtaan zich van het regt der uitwijking te bedienen. Na den dood van FERDINAND, wiens zoon LEOPOLD ten jare 1658 Keizer werd, ondergingen de Proteſtanten in het *Oostenrijkſche* geene mindere verdrukkingen. Op dezen Keizer hadden de Roomſche geestelijken van de Jeſuitiſche orde eenen onbeperkten invloed, 't gene niet misſen konde van voor de godsdienstoefening der Proteſtanten allernadeeligst te zijn. Ook in het overige gedeelte van *Duitschland* ſlaakten nu en dan de Proteſtanten over verongelijkingen hevige klagten. De oorzaak daarvan ſchijnt geweest te zijn gebrek aan eene patriottiſche eensgezindheid, die één en hetzelfde gemeenſchappelijk doel in het oog hield. En hoe kon dit anders zijn? daar er zulk een ijverzucht was van den eenen rijksſtand tegen den anderen, zoo veel ijverzucht zelfs van die allen tegen hun hoogst Opperhoofd; daar de regeringsvormen der van elkanderen afgezonderde volken zoo onderſcheiden waren; daar de karakters dier volken zoo van elkanderen verſchilden; enz. Hier kwam bij, dat *Duitschland*, gedurende LEOPOLDS regering, in vele oorlogen was ingewikkeld, 't gene niet anders, dan eene ſchadelijke ſtrekking konde hebben voor de vrijheid van godsdienst, waarop de Proteſtanten allerwegen de heiligſte aanſpraak hadden, uit kracht van het *Westfaalſche* vre-

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G Jaar 1552. tot 1700.

In Zwitserland.

vredeverdrag. LEOPOLD overleed ten jare 1705 (*).

Zwitserland, waar de kantons *Zurig*, *Bern*, *Basel* en *Schafhausen* den Hervormden godsdienst omhelsden, en de overigen aan den ouden godsdienst gehecht bleven, was al vroeg, gelijk voorheen verhaald is geworden, het tooneel van eenen rampzaligen oorlog, die zijnen grond in de onderscheidenheid des geloofs had. Het oude vuur der volksvrijheid was nogtans, gelijk ligtelijk het gevolg had kunnen zijn, daardoor niet verteerd geworden, maar verwekte bij allen, op den duur, eene genoegzame warmte, om in hunne staatsbetrekkingen zich digt aan elkänderen gesloten te houden, en ter verdediging hunner vaderlandsche regten ééne gemeenschappelijke zaak te maken. Van daar dan ook, dat zij zelden of nooit in eenen oorlog verwikkeld werden met een' buitenlandschen vijand. Niets ging hun meer ter harte, dan het stille heil, dat de vrede met naburige volken aanbrengt. In het genot hiervan zich verblijdende, zagen zij, met bedaardheid van geest, de menigvuldige onlusten, welke de rijken van *Europa* verwoestten, terwijl hunne eigen kantons in eenen bloeijenden staat bleven. Boven allen muntte te dezen aanzien uit de republiek van *Geneve*. Deze, zoo door hare staatkundige als kerkelijke vrijheid, welke in eene algemeene vredesgezindheid der burgeren hare onwrikbare vastheid had, tot eenen aanmerkelijken trap van

(*) Vergel. SCHRÖCKHS a. w. VI. *Deel bl.* 8, 9.

van welvaart gestegen, was eenen langen tijd de vruchtbaarste kweekschool der Hervormde kerk, van waar in vele landen een nieuw, helder, licht over den godsdienst verbreid werd, zijnde zij tevens de voornaamste zetel der daar aan dienstbare wetenschappen. Op zulk een onschatbaar voorregt hebben de Zwitsers in het algemeen, en de Genevers in het bijzondere boven alle andere Europesche natiën mogen roem dragen tot diep in de achttiende eeuw.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Hoedanig de staat des Lands geweest zij in de *Nederlanden* van het jaar 1552 tot aan het begin der zeventiende eeuw, weet men uit het hier voor verhaalde (*). Hierop volgde het twaalfjarig bestand met *Spanje*, dat wel rust buiten, maar niet binnen 's lands bezorgde. Kerkelijke onëenigheden, op den pas gevestigden bodem van den Hervormden Godsdienst, tusschen heethoofdige drijvers, die elkanderen niets wilden toegeven, ontstaan, geraakten door een geweldig vuur van verschrikkelijke, zoo wel staatkundige als kerkelijke, partijzucht, dermate aan het branden, dat het gemeenebest door deszelfs vlammen op het punt geraakte van tot in zijnen grond vernield te worden. Na het einde van het twaalfjarig bestand werd ten jare 1621 de oorlog met *Spanje* op nieuw begonnen, en met een' wisselvalligen uitslag te lande eenige jaren voortgezet. Inmiddels stierf Prins MAURITS, tot droefheid van velen, maar tot blijdschap van allen, die meenden, dat hij de fondamenten der vrij-

In de Nederlanden.

(*) Zie het XXII. Deel.

In C. G. Jaar 1552. tot 1700.

vrijheid, door WILLEM den eersten gelegd, weder omkeeren wilde, in het jaar 1625, wordende opgevolgd, in het stadhouderschap, door zijnen broeder FREDERIK HENDRIK, eenen meer gematigden Vorst, en zeer voorzigtigen Veldheer. Deze, den oorlog met wijs beleid voerende, herstelde de binnenlandsche rust tusschen de krakeelende godsdienstpartijën, ontmagtigde den buitenlandschen vijand zijne beste sterkten, en legde als het ware de laatste hand aan het gebouw der onäfhankelijkheid van het gemeenebest. Eindelijk werd, na een' krijg van tachtig jaren, te *Munster*, in het jaar 1648, de vrede gesloten tusschen *Spanje* en de *Nederlanden*, erkennende toen FILIPS, de vierde, Koning van *Spanje*, de zeven verëenigde Nederlandsche gewesten voor een vrij en onäfhankelijk Gemeenebest, waarvoor zij reeds door andere mogendheden verklaard waren. Dit vredeverdrag werd getroffen onder het stadhouderlijk bewind van WILLEM, den tweeden, die even te voren zijnen vader FREDERIK HENDRIK, toen overleden, was opgevolgd, doch maar zeer kort geleefd heeft. Hij stierf ten jare 1650, en in het eerst volgende jaar nam het regeringsstelsel de gedaante aan van een Staatsbestuur, waarïn de schrandere Raadpensionaris JAN DE WIT eenen misschien te grooten invloed verkreeg, en waaruit met der tijd onlusten rezen, die voor het Gemeenebest allerverderfelijkst hadden kunnen worden, terwijl, door den vijandelijken aanval van onderscheidene mogendheden, het gevaar van onder vreemde magt te komen, meer dan eens geducht was. Dan door

den

den onderstand zoo van *Spanje*, als van *Oostenrijk*, *Brandenburg*, en *Denemarken*, met welken de Nederlanders in verbond traden, kreeg alles van lieverlede eenen gunstiger keer. De oorlog verwijderde zich van de Nederlandsche grenzen ten jare 1673; en de vijandelijke mogendheden zagen zich de eene na de andere genoodzaakt eenen vrede te sluiten, die der Republiek hare vorige bezittingen terug gaf. Nergens was de Hervormde Godsdienst en de staatsgesteldheid des Lands zoo digt inëengeweven, als hier. Ook nergens werden, nevens de Hervormden, die de meerderheid uitmaakten, andere godsdienstgezindten met meer christelijke genegenheid verdragen en geduld. De Republiek werd, in het genot van burgerlijke en kerkelijke vrijheid, van tijd tot tijd rijker en magtiger. Zij werd in haren welvarenden staat eene beroemde krijgsschool voor matroos en soldaat, een vruchtbaare kweekhof van wetenschappen en kunsten voor geleerden en handwerkslieden, eene stapelplaats voor verre en nabij gelegen rijken, bloeijende door haren koophandel, scheepvaart, visscherij, enz. Zij werd het middenpunt van alle de onderhandelingen in *Europa*.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

In *Engeland*, waar, staande de eerste helft der zestiende eeuw, het Protestantisme nog op eenen losſen voet was gevestigd geweest, wierp Koningin MARIA, die ten jare 1553 den troon beklommen was, hetzelve geheel om verre, woedende tegen hare, in den Godsdienst anders gezinde, onderdanen te vuur en te zwaard. Dit verschrikkelijk onweder dreef over, zoodra MARIA's zuster, ELIZABETH ten

In Engeland.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

jare 1658 het bewind in handen kreeg. Niet alleen voerde zij, misschien uit staatkundige inzigten even zeer als uit overtuiging van haar geweten, weder den Hervormden Godsdienst in, maar legde zij ook, door wijs beleid en zuinigheid, de eerste grondslagen tot *Engelands* magt en grootheid. Alles, wat vervallen was, werd door haar hersteld, waarmede zij gedurende vijf en veertig jaren, welke zij, schier als eene oppermagtige, op den troon zat, werkzaam was, zoo dat de glorie en het geluk des rijks geene wedergaê kende, toen zij door JAKOBUS *den eersten*, zoon van MARIA STUART, in het jaar 1603 werd opgevolgd, en deze, ook *Schotland* onder zijn bewind bekomen hebbende, het eerst den titel droeg van *Koning van Grootbrittannië.* Het vorstelijk bewind van JAKOBUS was vreedzaam, maar niet zeer roemrijk. Hoe geleerd een Vorst hij ook ware, gebrek aan wijsheid bragt hem in veelvuldige ongelegenheden; en door hem verloor *Engeland* weder bijkans al zijn aanzien, dat aan hetzelve voorheen door de regt verstandige ELIZABETH bezorgd was. Hadde JAKOBUS de bekwaamheden van zijne naaste voorzate gehad, wie weet, welken magtigen invloed hij in de zaken van *Europa* zoude gekregen hebben? KAREL *de eerste*, die in het jaar 1625 het roer der regering in handen nam, volgde in alles 's vaders voetstappen, maar met een' veel ongelukkiger uitslag. Hij wikkelde zich in menigvuldige twisten met het Parlement en met de Schotten. Beiden zegevierden over hem, die op alle zijne handelingen het baar-

blij-

blijkelijkst kenmerk van onvoorzigtigheid drukte. Ten laatste ontvlamde er, in het jaar 1642, een binnenlandsche oorlog tusschen den Koning en een groot deel zijns volks, met hetwelk zich tegen hem de Schotten vereënigden, waar door zeven jaren lang veel bloeds vergoten werd. OLIVIER CROMWELL, het zoo stoutmoedig, als schijnheilig hoofd der euvelzinnige wederstanders, maakte zich in den naam des volks, zoo het heette, met de ongehoordste eischen, van 's Konings persoon meester, en liet hem, in weêrwil van het Parlement, dat deszelfs rang door de wetten geheiligd achtte, in een' bloedraad, die uit honderd en vijftig leden, alle zijne ergste vijanden, bestond, op eene wijze, die voor de Hervorming allerschandelijkst was, ter dood veröordeelen. Zoo werd KAREL *de eerste*, onder alle de Koningen, het eerste voorbeeld eens Konings, die, door zijne onderdanen gerechtelijk verhoord, den 30 van Louwmaand des jaars 1649, te *Londen*, door des Scherpregters handen, openlijk op een Schavot zijn hoofd verloor, niet zonder ontzetting zoo van *Engelands* Edelen en Steden, als *Europa's* Rijken en Staten, die allen, schoon zamen vereënigd, voor CROMWELLS vermogende staatkunde, voor zijne welsprekendheid, voor zijne tranen, in dat overzeesche land, niet bestand waren. Ware KAREL meer bezadigd, meer verstandig, verdraagzamer, toegevender, en ware hij in andere opzigten minder vertrouwend op onwaardigen, minder gedienstig jegens zijne Ministers geweest, ware hij voor het overige in alles stand-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

vastiger geweest, en meer zich zelf gelijk gebleven, niet een zoo rampzalig uiteinde zoude hij gehad hebben, zijn ganfche leven hing aan één van zwakheden en dwaasheden: alleen in zijne jongfte ogenblikken was hij fterk en wijs. Schoon hij dus, door misftappen op misftappen, wel grootendeels zich zijn ongeluk zelf te wijten hadde, waren er echter bijkomende omftandigheden, die hem den troon, waaröp hij zat, betwistten, en dien diep ondermijnden. Die omftandigheden waren gelegen in de heete verfchillen tusfchen de heerschzuchtige Episkopalen en hunne onverzoenlijke vijanden de Puriteinen; welke verfchillen allermeest door eene overdrift van burgerlijke en godsdienftige vrijheid, bij de laatften, die van KAREL, op de aanhitfingen van LUND, vervolgd werden, ten krachtigfte hebben medegewerkt tot 's Konings val, uit wiens graf de fchim van een Gemeenebest oprees. Tot het hoofd van den Staat, die, als Monarchij vernietigd, nu den vorm van een vrij Gemeenebest aannam, verhief zich dadelijk de gemelde CROMWELL, onder den eenvoudigen titel van *Lord Protector van Engeland*, om een zoo groot Monarch te worden, als immer op den Britfchen troon verfcheen. Tien jaren lang gaf hij als een fchrander Opperbevelhebber aan de Engelfchen zijne wetten. Toen werden der menfchen gemoederen weder bedaard, en het eigendunkelijk gezag van CROMWELL moede. Op de hier uit volgende vereeniging der Episkopalen en Puriteinen werd het republikeinsch beftuur ten jare 1660 weder met de koninglijke waardigheid

heid uit het huis van STUART verwisseld. KAREL, *de tweede*, de zoon van KAREL *den eersten*, werd Koning van *Grootbrittannië*, maar ook tot deszelfs ongeluk. Traag, loszinnig, en onverschillig omtrent den Godsdienst, liet hij den teugel des bewinds zeer slap hangen, en was hij even min, als zijn vader, de geschikte Regent, om aan het rijk die vastheid te bezorgen, welke het nog niet had. Zijn broeder en opvolger JAKOBUS, *de tweede*, na deszelfs overlijden aan het bestuur gekomen, ten jare 1685 veröorloofde zich weder eene te zeer groote magt over het volk, dat altijd nog op zijne oude regten de billijkste aanspraak bleef maken. Hier kwam bij, dat hij den Roomschen Godsdienst openlijk beleed. Het gevolg daarvan was dan ook, dat, ten jare 1688, het volk tegen hem in opstand geraakte, hem op eene vernederende wijze ontroonde, en het koninglijk gezag naauwer beperkte. JAKOBUS, hier door deerlijk bedremmeld, liet den scepter uit zijne handen vallen, en nam de wijk naar *Frankrijk*. In dien verwarden staat van zaken riep bijkans de gansche Engelsche natie WILLEM, *den derden*, Prins van Oranje en Stadhouder der *Nederlanden*, te hulp. Deze, overgekomen zijnde, werd tot Koning van *Engeland* gekroond, en van het Protestantsch deel van *Europa* de verlosser des Britschen volks genoemd. Nooit was *Engeland* maggtiger, en bij de uitbreiding van zijn gebied in meer dan één werelddeel, welvarender, dan onder dezen Vorst. En dit geluk klom nog hooger, na zijnen dood, onder zijne opvolgster ANNA, die van

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

het jaar 1702 tot het jaar 1714 op den troon zat, en door haren dood toen plaats inruimde voor den, in zijn koninglijk bewind, niet min gelukkigen GEORG *den eersten*, uit het huis van *Hannover*.

In Zweden.

Gewenschte voordeelen genoten de Noordsche rijken in *Europa* van de aldaar doorgebroken Kerkhervorming. In *Zweden* zag GUSTAAF WASA, door de onberekenbare rijkdommen der Geestelijkheid na zich te strijken, zich in staat gesteld, om den adel gansch en al aan zich te onderwerpen, en de stichter te worden van eene nieuwe koninklijke magt, die voor zijn huis erfelijk gemaakt werd. Ook langs dezen weg was het hem niet moeijelijk, door bedreven en geleerde uitlanders in zijn rijk te lokken, kunsten en wetenschappen meer en meer te doen bloeijen, en, door eene uitbreiding van den koophandel, de welvaart zijner onderdanen te bevorderen. Deszelfs nagelaten zonen dongen eenigen tijd met elkänderen naar de koninklijke waardigheid, in weêrwil van 's vaders schikkingen, die evenwel zoo gemaakt waren, dat zij niet anders, dan eene bron konden worden van vele onlusten. Zeer verderfelijk was de worsteling zoo voor het rijk als voor de Protestantsche kerkgemeenschap, wijl men den Roomschen Godsdienst weder overäl, met uitsluiting van allen anderen, zocht intevoeren. KAREL *de negende*, die ten jare 1604 op den troon kwam, deed al zijn best, om 's rijks verval te herstellen, en, bij de handhaving van den Protestantschen Godsdienst, zelfs de Lutherschen en Her-

vorm-

vormden met elkänderen te vereënigen. En zijn zoon GUSTAAF ADOLF, die hem ten jare 1611 opvolgde, wist door zijne hooge krachten dien trap van aanzien te bereiken, waaröp GUSTAAF WASA geſtaan had, en waardoor hij den eerbied niet alleen van zijne onderdanen, maar ook van een groot gedeelte van *Europa* won, dat in hem eenen waren vriend van den Proteſtantſchen Godsdienst vond. In zijne, voor het rijk zoo gewenschte, regering, die hem, voor een' tijd, onder alle de Vorſten van *Europa* de bovenmagt deed bekomen, werd hij ten jare 1632, toen hij, als overwinnaar, zijn leven in de vlakten van *Lutzen* verloor, opgevolgd door zijne zoo beminnenswaardige, als in vollen nadruk geleerde dochter CHRISTINA. Deze Vorſtin, die in wijsheid en gaven haren vader evenäarde, ſlechts tien jaren geregeerd hebbende, liet zich, door eene onſtandvastige denkwijze, op raad van haren listigen gunſteling BOURDELOT, vervoeren tot het omhelzen van den Roomſchen godsdienst, en bragt haren overigen leeftijd te *Rome* door, waar zij in het jaar 1689 overleden is. Haar Opvolger KAREL GUSTAAF, die maar zes jaren den teugel des Rijks in handen had, en diens Opvolger KAREL *de elfde*, die overleed in het jaar 1697, als mede de Opvolger van dezen KAREL *de twaalfde*, waren dappere helden, die door gelukkige krijgstogten hun Rijk zeer uitbreidden, en deszelfs bloei vermeerderden, maar ook hunne eigene magt tot zulk eene hoogte deden rijzen, dat, door het misbruik, het welk zij er van gemaakt hadden, haar toppunt te

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

zwaar werd, en met den dood van den laatsten ten jare 1718 geheel instortte.

In Denemarken.

In *Denemarken* was het in den beginne gansch anders gesteld, dan in *Zweden*. Den Koningen van *Denemarken* ontbrak het en aan moed en aan magt, om, bij de Hervorming van den Godsdienst, zich in eens van de geestelijke goederen, ter bevordering van 's Rijks welstand, meester te maken. De overgave dier goederen geschiedde door de Geestelijkheid met trage handen, en niet volkomen, dan na dat zij er verscheidene reizen met groote kracht hadden tegengeworsteld. Ook de adel maakte op het grootste deel dier goederen zijne aanspraak; 't gene tusschen denzelven en den Koning eenen harden tweestrijd gaf, die eindelijk ter vernedering van den laatsten beslist werd. De adel trouwens verhief zich boven de Majesteit van den troon; hij schreef aan dezelve zijne willekeurige wetten voor, en deelde de kroon uit aan wien het hem goed dacht. De meeste werkkracht zag men in CHRISTIAAN, *den vierden*, die van het jaar 1588 tot het jaar 1648 zeer gelukkig regeerde. Onder hem nam 's volks welvaart buiten mate toe; en zijne eigene koninklijke waardigheid werd langzamerhand meer geëerbiedigd, meer onäfhankelijk, meer vermogend. Een vijand van oorlogen zijnde beminde hij den vrede en de kunsten des vredes; verscheidene nuttige inrigtingen hadden aan zijnen ijver voor den bloei des rijks haar aanzijn te danken. De wetenschappen werden met het beste gevolg beoefend door vele geleerden, die een aanmoedigend voorbeeld hadden

aan

aan hunnen Vorstelijken mededinger op de glorierijke loopbaan der studiën. Gezegend door de monarchale regering van dezen uitmuntenden Vorst gewende het volk er aan, om zich door zulk een hoofd geheel te laten besturen, aan hetwelk zij dan ook, in FREDERIK *den derden*, ten jare 1660, eene onbepaalde magt over zich gaven, om zich in ééns te ontrukken van de verpligting tot gehoorzaamheid aan de willekeurige bevelen van het adelijke gedeelte hunner medeburgeren, die als zoo vele Heeren met eene aristokratische trotschheid over hen het gebied voerden. En de Denen hebben in het vervolg geene redenen gehad, om zich over dezen stap te beklagen; hunne Koningen waren steeds ijverige voorstanders van den vaderlijken godsdienst, begunstigers van kunsten en wetenschappen, bevorderaars van den koophandel en zeevaart.

In Polen.

Polen genoot, in den aanvang van dit tijdperk, onder het roemrijk bestuur van zijnen geliefden Koning SIGISMUND *den tweeden*, al dien voorspoed, dien het voor zich wenschen konde. Deze vorst breidde de grenzen van zijn land uit, beloonde de studiën der geleerden, beschaafde zijne onderdanen, gaf een voorbeeld van verdraagzaamheid in den godsdienst, en leefde nog na zijnen dood in 's volks herinneringen aan het uitstekend gedrag, dat hij te dezen aanzien gehouden had. Gedurende de volgende regeringen, die niet allen even gelukkig waren, hield de godsdienstvrede, welke tusschen de verschillende Kerkgenootschappen terstond na den dood van SIGISMUND ten jare 1572 getroffen was, steeds zijnen vasten

stand

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

ſtand tot zelfs in de later tijden, toen het rijk allengs te gronde ging, en de Poolſche Edelen door hunne elkanderen opvolgende verſchillen voor de buitenlandſche Mogendheden de deur openden, om het land onder zich te verdeelen, en op de lijst der Koningrijken uitteſchrabben.

In Italië. *Italië*, hoewel het van het licht der Hervorming, dat in hetzelve opging, om allerſpoedigst ook weder onder te gaan, geen of weinig voordeel had, deelde evenwel van lieverlede mede in de gewenschte gevolgen van den flikkerenden weêrſlag, dien dát licht elders zuiver brandende, in de verte veröorzaakte. Onder de regering bij voorbeeld van EMANUËL FILIBERT, die ten jare 1552 het beſtuur in handen kreeg, als Hertog van *Savoije*, begon dat land regt in bloei te komen. Deze Vorst kweekte de weteuſchappen aan, verbeterde de zeden, en verörden-de ſchikkingen, die voor het volk allerheilzaamst waren. Doch de wisſelende ſtaat der onderſcheidene Vorsten, in de onderſcheiden Vorstendommen van dit vermaard gedeelte van *Europa*, verzwakt door den vermogenden invloed van de Opperhoofden der Kerke in *Rome*, welker geestelijke magt zich ook met eene wereldlijke vereenigde, was natuurlijker wijze oorzaak, dat alles, wat naar eene vrucht der Duitſche en Zwitſerſche Kerkhervorming geleek, geheel buiten bleef, en de weldadige uitvloeiſels daarvan nergens beſpeurd werden.

In Spanje en Portugal. Even min opgeklaard was, in het begin van dit tijdperk, *Spanje*, dat zich alleen verhief op zijnen krijgsroem, maar ook gaande weg denzelven verloor.

Door

Door de logheid der, na den tijd van KAREL *den vijfden*, elkaêr opvolgende Koningen, die alles op hunne Staatsdienaars lieten aankomen, zonk het rijk al dieper en dieper weg, werden deszelfs krachten uitgeput, de schatten verteerd, de bronnen van welvaart gestopt, en voorheen onbekende rampzaligheden geteeld. De nijverheid verslapte, de weelde won veld, en de armoede heerschte alom. Dodelijk was voor *Spanje* de onstaatkundige maatregel van FILIPS *den derden*, die achthonderd duizend nijvere menschen in éénś uit het rijk dreef. Ik bedoele de *Mooren*, die vele eeuwen aldaar de akkers bebouwd hadden, waarvoor het volk, even vadzig als zijn Vorst, geene geneigdheid had, en hetwelk nu voortaan verwaarloosd werd. De trotsche *Spanjaard* stevende liever naar oost en west, om eene grootere en meer wisse winst in te oogsten, maar die dus, wijl er de konsten en handwerken veracht werden, weder overging in de handen van vreemden, van *Engelschen*, *Franschen* en *Nederlanders*. Van het jaar 1609 af, toen de gedwongen uitwijking dier oude *Saracenen* gebeurde, is, bij het verlies van schatten en landen, de vermagering des volks, met het daar mede gepaard gaande gebrek aan lust en moed, derwijze toegenomen, dat eindelijk alleen buitengewone gebeurtenissen de verlamde veêrkracht weder hebben kunnen in werking brengen, gelijk wij in de jongste tijden daarvan bewijzen gezien hebben. Hoe zwak van krachten *Spanje* was, kan inzonderheid daaruit worden opgemaakt, dat *Portugal*, hetwelk ten jare 1640 het Spaansche juk verbrijzelde, zich toen tot een

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

een eigen Rijk vormende, onder het bewind van eenen Koning, met name JOHANNES, Hertog van *Bragenza*, evenwel meer dan zestig jaren werk had, eer hetzelve eenigzins dien bloei wederkreeg, dien het voorheen, ook op zich zelf ſtaande, onder zijnen Koning EMANUEL *den grooten*, had. Eerst onder JOHANNES *den vijfden*, verhief zich dit Rijk tot eenig aanzien. De oude voorſpoed herleefde echter niet voor de tijden van JOSEF *den eerſten*, die den koophandel zeer begunſtigde, de *Auto's da Fe* afſchafte, en ook eene Akademie der wetenſchappen te *Tomar* oprigtte, in den ſmaak, als die te *Parys*.

In Frankrijk.

Toen in vroeger tijden *Spanje* zulk eene wijduitgeſtrekte magt in het zuidelijk deel van *Europa* uitoefende, had ook *Frankrijk*, als door hetzelve ingeſloten, de grootſte moeite, om zich als een onäfhankelijk Rijk te verdedigen. *Frankrijk* werd daarenboven inwendig beroerd door burgerlijke tweeſpalt tusſchen onderſcheidene ſtaatspartijen, en godsdienſtige worstelingen, die wel nu en dan, door den Proteſtanten gewetensvrijheid in te willigen, ophielden, maar telkens weder tegen dezen door de magtige meerderheid, met nieuwe woede, op eene verſchrikkelijke wijze, werden aangevangen, gelijk, onder anderen, ten tijde van HENDRIK *den derden*, wiens koninglijk gezag gering was, zijnde het geweld in de handen van een regeringloos volk, dat tegen elkanderen opſtond. Uit de magt van deze verdeelde veelhoofdigheid wrong HENDRIK *de vierde* eene ware Monarchij. Gedurende eene één en twintig jarige regering in het laatst der zestiende en in

in het begin der zeventiende eeuw, bevestigde hij, op gronden van regt en billijkheid, met behulp van zijnen Staatsdienaar SULLY, het rijk in zulk een aanzien en kracht, dat het Fransche volk zich hoogst gelukkig achtte, en voor zijne naburen allergeduchtst werd. LODEWIJK *de dertiende*, die hem ten jare 1610 opvolgde, liet zich zelf, en dus ook het Rijk, waarover het bewind hem was toevertrouwd, besturen door den Kardinaal RICHELIEU, die den grondslag legde der onbepaalde magt van *Frankrijks* Koningen, maar de, door HENDRIK *den vierden*, aan den Protestanten vergunde, voorregten krenkte. Staande het bestuur van den nog minderjarigen LODEWIJK *den veertienden*, die, ten jare 1643, zijnen overleden Vader opvolgde, werd de plaats van RICHELIEU door eenen kweekeling van dezen, den Kardinaal MAZARIN, vervangen, die volkomen in deszelfs voetstappen trad, en inzonderheid bij den *Westfaalschen* vrede de grenzen des Rijks zeer verwijdde. Roemruchtig was de regering ven LODEWIJK *den veertienden*, die, na MAZARINS dood, ten jare 1660 den toom des koninglijken bewinds zelf in handen nam. Alles bloeide in het Rijk, en LODEWIJK zoude het voorwerp eener algemeene volksliefde geweest zijn, hadde hij niet ten jare 1685 het Edikt van *Nantes*, waarbij HENDRIK *de vierde*, in het jaar 1598, den Protestanten vrijheid van godsdienst verleend had, herroepen. Door eene gruwelijke vervolging werden alzoo eenige honderdduizenden gedwongen hun vaderland te verlaten, en zich naar elders te begeven, waar zij, schoon arm en naakt, evenwel den vreemde-

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

delingen, en ook ons, die hen liefderijk ontvingen, met hunne handwerken en kunsten, eenen schat van welvaart hebben aangebragt.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Toestand der Zeden. Staat der Geleerdheid, Kunsten en Wetenschappen.

Inleiding

Had de Hervorming der Christelijke Kerke, naar het doel van derzelver bevorderaars, geene andere strekking, dan om het verstand ter vaste overreding nopens de geloofswaarheden der godsdienstleer te verlichten, en den wil tot eene betere vervulling dier pligten te reinigen, welke in het Evangelie worden voorgeschreven, zoo is dan ook in de daad dit doel, onder den goedkeurenden zegen van Gods heilig bestuur, niet alleen in de eerste plaats bij de Protestanten, maar zelfs, door den ongevoelig werkenden invloed van dezen, bij de Roomschkatholieken, in vele opzigten, bereikt geworden.

Schets van den toestand der zeden

Immers wat vooreerst den toestand der zeden betreft; had voorheen bij de allengsche invoering van Christelijken godsdienst in *Europa* deszelfs leer, schoon van tijd tot tijd verbasterd, op het karakter der volken, die haar beleden, gelijk een ieder weet, die in de geschiedenis geen vreemdeling is, eenen zoo weldadigen invloed, dat de zedelijke gesteldheid der heidensche volken, als het ware, daar door ge-

geheel herschapen is, hoe zoude dan niet dezelfde leer, nu zij meer gezuiverd was, eene diergelijke, zoo niet krachtiger, ten minste meer zekere uitwerking gehad hebben, en nog hebben? Zag men bij de eerste Christenen, die, den vaderlijken godsdienst verlaten hebbende, de geloofsleer van het Evangelie omhelsden, eene zedenverändering, waarover de Joodsche en afgodische wereld verbaasd stond, ook de hervorming dier goddelijke geloofsleer, na dat zij door aardsche begrippen van haren hemelschen indruk op de harten der belijders vrij wat verloren had, liet niet na duizenden van menschen in den grond te vernieuwen en te verbeteren. Veröuderde vooröordeelen, verjaarde neigingen, ingewortelde zonden werden door betere gevoelens, door heilige begeerten, door reine deugden verdrongen. De vorige, bedorven, aardsche, zinnelijke hartsgesteldheid werd, als een afgesleten, niets meer deugend, kleed, weggeworpen, en met eene nieuwe, meer hemelsche, geheel geestelijke, verwisseld. Zoo waar is het gene ergens de zedekundige Schrijver van den *Geest der wetten*, de groote MONTESQUIEU, schrijft, dat, namelijk, hoewel het oogmerk van den Christelijken godsdienst alleen de zaligheid eens toekomenden levens schijnt te zijn, dezelve ons echter ook in dit leven gelukkig maakt. Trouwens daar het geloof, dat de bron is der deugd, gereinigd werd, zoo moest dan ook zijne vrucht veel reiner worden. Naar mate de leer van den godsdienst in onze begrippen meer zuiver wordt, naar mate zich onder ons de helderste gevoelens van God, als een bo-

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

boven alles, en buiten alles, bestaand Wezen, verspreiden, naar mate de overtuigendste denkbeelden van eene onsterfelijkheid der ziel in ons hart dieper val krijgen, naar mate de meest vertroostende waarheden aangaande des Heilands leven, lijden, sterven, opstanding en hemelvaart onzen geest opbeuren, naar mate zijne alleruitmuntendste lessen, zijne heilzame bevelen, zijne heerlijke beloften in hare kracht op ons werken, naar die mate moet ook onze zedelijke toestand beter geregeld werden. Waardoor immers kan die anders geregeld worden, dan door de begrippen, die wij ons maken van Gods heilige natuur en van onze eigen bestemming? kan die anders geregeld worden, dan door de denkbeelden, welke wij ons vormen van onze voorregten, van onze verpligtingen, anders dan door onze gevoelens van braafheid en deugd, anders dan door onze uitzigten en verwachtingen?

Dus hebben de wijze Hervormers der Christelijke Kerk er in de zestiende eeuw over gedacht. Zij hielden er zich van overreed, dat de godsdienst, zoo als die ten hunnen tijde was, geheel niet meer beantwoordde aan het hooge doel, waartoe deszelfs hemelsche Insteller, op de aarde gekomen, om het menschdom te verbeteren, dien in de harten van duizenden geplant had. Zij hadden bij ondervinding geleerd, dat de oefeningen van dezen godsdienst, die langzamerhand geheel zinnelijk waren geworden, de ware verbetering des harten meer moeijelijk maakten, dan wel bevorderden, en dat zich zonder zedelijke verstandsverlichting, die de waarheid aan

's men-

'smenfchen binnenfte heiligt, geene echte godzaligheid plaatfen kan. Met welk eene kracht van overtuiging hebben zij het naauwe verband tusfchen geloof en deugd aangewezen! met welk eene kracht den menfchen ingefcherpt, dat niemand, zonder geheiligd te zijn, in Gods gemeenfchap zich gelukkig kan fchatten, met welk eene kracht er op aangedrongen, dat om het hooge doel van den godsdienst éénmaal te bereiken, één der zekerfte middelen de ijver moet zijn in goede daden en werken!

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Ook de wijze van kerkbeftuur, welke de Hervormers invoerden, gaf er baarblijkelijke bewijzen van, hoe zij het opzet hadden, om de Christenen van hunne gemeenfchap niet alleen verftandiger, maar ook beter te doen worden. In alle Proteftantfche genootfchappen werd eene, binnen hare juiste perken begrensde, kerktucht ingevoerd. Bij allen werd wel dezelve niet even ftreng beoefend, maar toch zoo beftuurd, dat zij niet nalaten konde, eene gewenschte uitwerking op het verbeteren der zeden te hebben. Bij de Lutherfchen was zij het flapst, om dat de ftaatkundige betrekking, waarin derzelver gemeenfchap ftond, geene te fterke maatregelen te dezen aanzien toeliet. Heel anders was het bij de Hervormden. ZWINGLIUS meende, dat de onzedelijkheid der Christenen van zijne gemeenfchap alleen door de burgerlijke Overheid moest geftraft worden, en de zedelooze dan ook genoeg, ten voorbeelde van anderen, geftraft werd. Maar KALVYN was van één tegenovergefteld begrip, volgens het welke de

Kerk van den Staat was gescheiden. Ook het gelukte hem de Overheid van *Geneve* ter bevordering van zijne oogmerken over te halen. Hij rigtte, met deszelfs volkomen bewilliging, ten jare 1541, een konsistorie op, aan hetwelk niet alleen de zorg over kerkelijke zaken ware aanvertrouwd, maar hetwelk tevens een zedelijk geregtshof wierd. Hetzelve bestond niet alleen uit eenige kerkelijke personen, maar ook uit een de helft grooter getal medeleden van den Senaat, en had eenen Syndicus tot Voorzitter. De wetten, in dit geregtshof gehandhaafd, waren vrij streng. Al wie de godsdienstige vergaderingen, uit verachting verzuimde, werd drie onderscheiden reizen daarover onderhouden, en wanneer zulks te vergeefs was, van het Heilig Avondmaal geweerd. Eene dergelijke tuchtiging trof ook dezulken, welke zich aan grove misstappen hadden schuldig gemaakt, evenwel slechts voor eenen tijd, tot dat zij zich voor God veröotmoedigd hadden. Uit de Konsistorie werden wijders ernstige vermaningen afgevaardigd tegen alles, wat zedebederfelijk was, of er slechts den schijn van had. Deze strenge tuchtregelen werden van de *Genevers* overgenomen door de Fransche Hervormden. Ook hier in de *Nederlanden* zag men dezelven gevolgd. Zedelijke strengheid was een der hoofdtrekken van het karakter der Hervormden, die KALVIJNS grondbegrippen, nopens het kerkbestuur, volgden. Zij waren uit den aard, meer dan de Lutherschen, vijanden van wulpschheid en weelde; en hunne levenswijze was doorgaans zeer naauwgezet, beantwoordende aan de voorschriften

van

van het Evangelie, dat door de zuiverfte drijfveêren hen ter beoefening der zedelijke pligten in beweging bragt.

na C. G. Jaar1552. tot 1700.

Nog ftrenger was de kerktucht der Doopsgezinden. Wanneer een lidmaat der gemeente gezondigd, en de Kerkenraad daarvan overtuigende kennis had gekregen, volgde, zonder de minfte verfchooning, de ban. De broederlijke gemeenfchap werd den zondaar ontzegd, en hij van de gemeente afgefneden. De ban duurde tot zoo lang de vooröordeelde zich oogenfchijnlijk gebeterd had. Op het getuigenis van eenige broederen, die zijne bekeering hadden gadegeflagen, werd hij in de gemeente weder openlijk aangenomen. Het gevolg van den ban was eene volftrekte affnijding van allen omgang met den buitengeflotenen, zelfs tusfchen perfonen, die door de naauwfte banden des bloeds aan elkanderen verknocht waren. Ja, wanneer van twee getrouwde perfonen één van beiden gebannen werd, wilde men, dat de andere geene de minfte gemeenfchap met zijnen of haren echtgenoot zoude houden, voor dat deze met de gemeente verzoend ware. De Doopsgezinden hadden deze kerktucht overgenomen van hunne vooröuders de *Albigenzen*, *Waldenzen*, *Moraviërs*, enz., uit welker gemeenfchap zij herkomftig waren, en van welken LUTHER éénmaal het getuigenis aflegde, dat zij, in de godsdienftige zorg voor zedelijkheid en deugd, de gezindte, welke hij gefticht had, verre overtroffen. Alle deze Christenen waren zeer beminnelijke menfchen van een naauwgezet geweten, opregt van hart, braaf van gedrag,

 een-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

eenvoudig in den wandel, en in zedelijkheid boven anderen uitmuntende. Op hunne uitwendige daden ag het kenmerk eener inwendige godzaligheid. Bij geene Protestantsche gemeenschap heeft de Christelijke Godsdienst meer kracht getoond ter verbetering der zeden, dan bij de *Waldenzen*, *Moraviërs* en *Doopsgezinden*. En deze achtenswaardige Christenen heeft men in vroeger tijden gelijk durven stellen met, of voor afstammelingen gehouden van de zedelooze Wederdoopers, die zich door hunne muitzucht tegen deugd en pligt den edelen naam van Christenen volstrekt hadden onwaardig gemaakt!

En welken invloed had de Protestantsche Godsdienst bij de Socinianen ter verbetering van de zeden op het hart en den wandel? eenen voortreffelijken invloed. Hunne kerktucht vooreerst bestond in een allerstrengst onderzoek van het geweten. Elk moest belijdenis doen van zijne fouten, gebreken, overtredingen en zonden. Deze belijdenis geschiedde openlijk in de gemeenschap der Broederen, bij de voorbereiding tot het Avondmaal. Het stond elk vrij, den anderen, wanneer hij iets verbergen wilde, daar over te ondervragen, en hem te bestraffen. Niemand mogt zich daarvan onttrekken, of over de bestraffingen zijn ongenoegen aan den dag leggen. De leeraar inzonderheid bestrafte een' iegelijk zoo over zijne tekortkomingen, als over zijne verborgene en openbare zonden, welken hij zich niet schaamde te belijden, of welke hem van anderen onder het oog werden gebragt. Die beledigd waren, of anderen beledigd hadden, werden met hunne vijanden ver-

verzoend, en tot aflegging van alle wederzijdſche bitterheid niet ſlechts opgewekt, maar verpligt. Wanneer er openbare ergernisſen door dezen of genen aan de gemeente gegeven waren, werden zij van de avondmaalstafel geweerd. Deze kerktucht werd eerst gehouden afzonderlijk onder de broeders, en daarna afzonderlijk onder de zusters; omtrent dezen echter zoo, dat zij geene vrijheid hadden, om elkanderen te vermanen en te beſtraffen, maar zulks aan den leeraar geheel moesten overlaten. Die vrijheid werd alleen den broederen vergund. Voor het overige was het zedelijk karakter der Socinianen zeer loffelijk. Hun omgang en wandel wordt gezegd zonder opſpraak geweest te zijn; hunne levenswijze deftig en eerbaar. Dobbel- en kaartſpel was in hun oog verfoeijelijk; de dans en dronkenſchap, naar hun begrip, zonden, die met den ban ſtrengelijk geſtraft moesten worden. Afkeerig van weelde en pracht, waren zij matig in ſpijze en drank, en ſtemmig in hunne kleeding. Zij blonken uit, getuigt VENEMA, in het beoefenen van allerlei pligten (*). —

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Ook de Roomschgezinden? dezen door het voorbeeld der Proteſtanten tot naijver opgewekt, hebben langs onderſcheiden wegen hun best gedaan, om den zedelijken toeſtand van hunne kerkgemeenſchap, in allen deele te verbeteren. Het beleggen van de kerkver-

(*) Zie SCHRÖCKHS a. w. III *Deel, Bladz.* 81-86. en IJPEIJ's *Kerkel. Geſchiedenis van de achttiende eeuw*, IX. *Deel bl.* 68-71. waar de oorſpronkelijke woorden van VENEMA gelezen worden; en 123-124.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

vergadering te *Trente* had mede zulk een einde, gelijk wij hier voor in meer dan ééne bijzonderheid gezien hebben. En is dit oogmerk toen wel niet naar den wensch der braven geheel, het is altoos gedeeltelijk tot hun genoegen bereikt geworden.

Schets van den ſtaat der geleerdheid enz.

Even merkbaar was de weldadige invloed van de hervorming der Kerke op den ſtaat der geleerdheid, der wetenſchappen en der kunsten. Toen in de middeleeuwen de godsdienst bloot zinnelijk was, kwijnde de geleerdheid; geene wetenſchap werd met ſmaak beoefend; over alle de wetenſchappen lag een donker floers, waardoor geen ſtraal van licht kon heendringen, om den weetgierigen heldere denkbeelden van zaken te geven, waarbij de maatſchappij het grootſte belang had. De betoogen lucht dier treurige tijden werd allengs dunner en minder zwaar bewolkt; de nevelen trokken op; en hier en daar brak een vervrolijkende ſtraal van glanzend licht door, dat zich over eene menigte voorwerpen verſpreidde, welke men nader te kennen overwaardig achtte. De lust ter beoefening van kunsten en wetenſchappen werd algemeener; men zag de vruchten dier ſtudie; de een wekte den anderen tot naijver op; de kracht des vooroordeels tegen diep indringende geleerdheid, die door de belangzucht van vadzige geestelijken ſteeds was levendig gehouden, werd gekrenkt; en de werkzame vriend der letteren vond zich op zijne roemrijke loopbaan ten ſterkſte aangemoedigd door de beloonende goedkeuring van regt eerbiedwaardige Vorſten, die of zelven wijsheid zochten, of er edelmoedige voorſtanders van waren. Wie denkt hier niet

niet aan MAXIMILIAAN *den eersten*, FRANS *den eersten*, na C. G. HENDRIK *den achtsten* en FREDERIK *den wijzen?* (*) Jaar 1552. tot 1700. Trotsch op de bescherming van zulke schutsheeren, verbrak de geleerde de banden van vooringenomenheid, die hem tot nog toe had gekluisterd gehouden aan eene menigte van wanbegrippen, maar waarvan hij het zoo ongegronde als gebrekkige thans inzag. En nu eerst werd hij vrij in denken; 't gene hem in het nasporen der waarheid verkloekte ter ontsluiting van wetenswaardige geheimen, die door de duizendjarige heiligheid der vaderen bedekt waren geweest. Zoo kwam met de reinheid van den smaak, in het beoefenen van kunsten en wetenschappen, ook de zuiverheid der godsdienstleer aan den dag. Het eene werd door het andere, op eene zeer zigtbare wijze, bevorderd. Beide ging het hand aan hand, met gelijken tred, voort. Ook het doel van beiden was één, verädeling van den mensch. Door beoefening der wetenschappen werd de mensch verlicht en beschaafd, en door gegronder kennis der godsdienstleer werd hij verlicht en verbeterd. Maar deze veradeling van den mensch, die naar CHRISTUS, zijnen Heer, den verheven naam van *Christen* draagt, deze ware veradeling van den, voor het geluk der eeuwigheid bestemden, Christen, zoude die zich onder alle standen uitbreiden, zoo moest ook het middel daartoe algemeen in de hand van allen zijn. En dit was het. De boekdrukkunst, ééne der

(*) Verg. SCHRÖCKHS a. w. III *Deel*, *Bl.* 98.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

der grootste zegeningen, die het menschom uit de goede hand van den hoogen Albestuurder zijn toegevloeid, toen nog in haren opgang, had tot hier toe van hare beoefening geene andere vruchten gezien, dan die te stade konden komen aan de geestelijkheid en de hoogescholen. Haar bereik strekte toen niet verder. Maar allengs volmaakter geworden zijnde, was zij in staat, om hare voortbrengselen onder allerlei klassen van menschen, die nu haren bijstand ook noodig hadden, te verspreiden. Een aantal boeken kwamen van tijd tot tijd in het licht, geschreven, zoo wel naar de vatbaarheid, als naar de behoefte van ongeletterden, over onderwerpen, waar van de kennis voorheen slechts binnen den engen kring van geleerden beperkt bleef. Derzelver strekking was algemeen; zij liep over allerlei godsdienstige en wetenschappelijke onderwerpen van het grootste belang, ter verlichting en ter beschaving tevens van dat gedeelte der christenheid, dat voorheen eeniglijk van het onderrigt zijner Leeraren afhing, die hun niet meer mededeelden, dan men dacht, dat zij weten moesten. Door dit allerheilzaamst middel werden de gronden van opgeklaardheid en zedelijkheid voor de gansche christenheid, voor menschen uit alle standen, meer uitgelegd, meer bearbeid, meer vruchtdragend en voordeelig. In die landen, waar de Hervorming niet met kracht doorbrak, werd ter hare stremming, wel is waar, de drukpers aan ketenen gelegd. Geen boek mogt worden uitgegeven, dan het welk vooräf door een in-

inquiſitiemeester naauwkeuriglijk onderzocht, en tegen de leer der Kerke niet ſtrijdig ware verklaard, of bij den pauſelijken Vicarius te *Rome*, of in andere ſteden bij den Bisſchop des ſtichts. Dan in *Duitschland* en elders, waar de Hervorming vrijen gang had, was dit geheel anders. Door eene onbeperkte uitgave van allerlei gedrukte ſchriften, werd de Hervorming met kracht voortgezet en ten ſterkſte bevorderd. Immers door dezen weg werd de gemeene man met zaken bekend, waarvan die voorheen nooit had hooren ſpreken. Op velden en wegen werden waarheden verkondigd, welke men te voren naauwelijks elkänderen in het oor had durven fluisteren. Duizenden van boeken, en met dezelven duizende nieuwe denkbeelden werden in omloop gebragt. Het kon dus niet misſen, of met eene meer zuivere leer van den Godsdienst moest ook een heller licht over de wetenſchappen worden uitgeſpreid. De beoefening der wetenſchappen, voorheen het uitſluitend voorregt bijkans alleen van de geestelijkheid, werd nu meer algemeen, onder allerlei klasſen van menſchen. Aan de hoogeſcholen, die er waren, werden mannen aangeſteld in onderſcheiden takken van wetenſchap, mannen, uitmuntende in ſchranderheid en geleerdheid, die den opkomenden luiſter der oude letterkunde meer en meer uitbreidden. De oude letterkunde was de grondſlag van de reuzenſtappen, welke men in de wetenſchappen deed. LAURENS VALLA, RUDOLF AGRICOLA en eenige anderen waren voorgegaan. ERASMUS volgde hen, of liever ſtreefde hen voorbij. Allen

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

len bleven zij in de gemeenſchap der Roomsch katholieke kerk. De beide eerſten vonden geen' uitweg, om dezelve te verlaten; en de laatſte had ten oogmerk de kerk in de kerk te hervormen. Dit zagen, voor het meeſte gedeelte, zijne geleerde tijdgenooten, dat niet geſchieden konde; en deze ſcheidden zich van de kerkgemeenſchap hunnen vaderen af, en werden in hunne nieuwe gezindte de fakkels, waaraan de beoefenaars der onderſcheiden wetenſchappen hun licht ontſtaken, zoo op de oude, nu beter ingerigte, als op de ſedert dien tijd geſtichte hoogeſcholen. Aanzienlijk is het getal der hoogeſcholen, die, in de Proteſtantſche landen, zijn geſticht geworden, en die tot even zoo vele bewijzen ſtrekken van den, met de Hervorming gepaard gaanden, vermeerderden bloei der wetenſchappen. Te *Marburg* werd eene hooge ſchool geplant in het jaar 1527, te *Lauſanne* in het jaar 1540, te *Koningsbergen* in het jaar 1544, te *Jena* en te *Geneve* in het jaar 1558, te *Straatsburg* in het jaar 1566, te *Leyden* in het jaar 1575, te *Helmſtad* in het jaar 1576, te *Altorf* in het jaar 1581, en te *Franeker* in het jaar 1585. In de eerſte helft der volgende eeuw werden er eenige nieuwen bijgevoegd, als te *Giesſen* en *Groningen* in het jaar 1614, te *Rinteln* in het jaar 1630, te *Utrecht* in het jaar 1640, te *Harderwijk* in het jaar 1648, te *Halle* in het jaar 1694. Dit wekte ijverzucht bij de Roomschgezinden, die ook eenige nieuwe hoogeſcholen, te dien tijde, hebben opgerigt, als te *Dillingen* in het jaar 1549, te *Paderborn* in het

jaar

jaar 1592, te *Saltsburg* in het jaar 1621, en te *Tijrnau* in het jaar 1636.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Aan deze hooge ſcholen werd de oude Latijnſche en Griekſche letterkunde met vlijt beoefend. Zij werd als de grondſlag van alle andere wetenſchappen beſchouwd. Van daar, dat niemand tot de ſtudie van die wetenſchap, waarin hij ten dienſte der kerk of der maatſchappij éénmaal optreden wilde, overging, voor en al eer hij de veréischte vorderingen in de Latijnſche en Griekſche letterkunde aan eene Hooge School gemaakt had, waar dus het eerſte onderwijs aan dat op de Lager Scholen ten naauwſte verknocht was, en het eene aan het andere ſloot. Men leerde de oude Letterkunde bij ondervinding kennen in hare onöntbeerlijkheid voor alle grondige geleerdheid, inzonderheid voor eene grondige godgeleerdheid. MELANCHTHON werd te dezen aanzien de algemeene Leeräar van *Duitschland*. Welk een luisterrijk aantal Theologanten is er niet uit dezes voortreffelijken mans ſchole voortgekomen, die, naar zijn voorbeeld, niet alleen den ouden de taal afleerden, maar in hunnen geest indrongen, en door denzelven bezield, ook dien in de ſtudie der wetenſchappen overbragten, waardoor zij een geheel nieuw leven bekwam.

Van dien tijd af won de liefhebberij van de ſtudie der oude Letterkunde algemeen veld niet ſlechts in *Duitschland*, maar ook in alle andere landen van *Europa*, waar men aan het herſtel der wetenſchappen met ernst dacht. Onder de uitſtekendſte liefhebbers van deze ſtudie in *Duitschland*

mo-

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

mogen, bij uitzondering, geteld worden. JOACHIM CAMERARIUS, FREDERIK SIJLBURG, GEORG FABRICIUS, BASILIUS FABER, FREDERIK TAUBMAN, JANUS GRUTERUS, en anderen. *Grootbrittannië* droeg roem op eenen OWEN, eenen BUCHANAN, eenen STANLEIJ, eenen BENTLEIJ, enz. En wie herïnnert zich hier uit ons land niet de onvergetelijke namen van JANUS DOUZA, JUSTUS LIPSIUS, JOSEF SCALIGER, DANIËL en NIKOLAAS HEINSIUS, PETRUS CUNÆUS, GERARD JOHAN VOSSIUS, JOHANNES MEURSIUS enz. Langzamerhand bekoelde wel, gelijk het doorgaans zich in zulke gevallen toedraagt, de eerste drift der studielievenden tot de oude letterkunde, te meer, daar de kiesche smaak, welke uit het lezen van de schriften der oude Grieken ontstond, merkelijk bedorven werd door menigvuldige theologische twisten, om welke met kracht te voeren de oude schoolsche godgeleerdheid, met hare barbaarsche kunsttermen weder te baat werd genomen. Trouwens waar twist heerscht, is onbedaardheid van geest en zin. Wie let dan naauwkeuriglijk op zijne woorden? Het eerste denkbeeld, dat invalt, wordt aangegrepen, om partij te kwetzen; onbekookt wordt hetzelve in hevigheid daar heen geworpen; en wanneer het ter beslissing van het pleit slechts iets afdoet, is het al hoog wel; de taal, waarïn het wordt ingekleed, komt geheel niet in aanmerking; indien de stof goed is, komt het er niet op aan, wat men van den vorm zegt, die moge goed of slecht zijn. Niet de vorm, maar de stof is het eenige, dat voldingen kan.

Moest

Moest derhalve bij het voeren van twisten de kiesche smaak der tegen elkänderen opgewonden partijën niet geheel verloren gaan? En evenwel bleven er hier en daar alleruitnemendste handhavers der oude letterkunde over, die eenen zeer gezonden smaak behielden, maar het geluk, helaas! niet hadden, dien aan de meeste Theologanten mede te deelen, om dat dezen er afkeerig van waren. De gouden eeuw, waarïn hunne voorgangers dit met vrucht hadden kunnen doen, was voorbij. Zoodanige groote mannen, bij voorbeeld, in ons land, waren toen nog de GRONOVIUSSEN, de GREVIUSSEN en anderen. Welke beroemde beoefenaars der oude letterkunde zij ook waren, zij stonden bijkans alleen; hunne lessen werden weinig bezocht, weinig ten minste behartigd. Het gevoel voor het schoone der Grieksche en Latijnsche taal was schier geheel verdoofd.

Gelijken gang had de studie der oude letterkunde in *Italië*, waar zij met zulk een' ijver beoefend werd, reeds lang voor het tijdperk der geschiedenissen, dat thans ons onledig houdt. In de zestiende eeuw bloeiden nog vele geleerden, die te dezen opzigte eenen onsterfelijken roem verworven hebben, als PETRUS VICTORIUS, MARKUS ANTONIUS MAJORAGIUS, PAULUS MANUTIUS, ALDUS MANUTIUS, KAREL SIGONIUS, MARKUS ANTONIUS MURETUS, en anderen; maar in de zeventiende eeuw was het getal aanmerkelijk geringer, en het aanzienlijk geslacht van deze uitmuntende letterkundigen was zoo goed als uitgestorven.

In *Frankrijk* bewonderde men als geleerde uitleg-

leggers van de klasſiſche ſchriften der oude Grieken en Romeinen ADRIANUS TURNEBUS, DIONYSIUS LAMBINUS, HENRICUS STEPHANUS, ISAÄCUS CASAUBONUS, CLAUDIUS SALMASIUS, PETRUS DANIËL HUËTIUS, ÆGIDIUS MENAGE, en meer anderen.

Hoe nuttig de ſtudie der oude letterkunde is voor den Historieſchrijver, toonden deszelfs voortbrengſelen, ſtaande het begin van dit tijdperk. De eerſten, die zich in de geſchiedkunde eenen onſterfelijken naam verworven, waren ÆNEAS SYLVIUS, SABELLICUS, BONFINIUS, en meer anderen, die in het midden der vijftiende eeuw leefden, en reeds hunne geſchriften naar de modellen der ouden vervaardigden. Voor dien tijd was er geen goed geſchiedſchrijver bekend, ten ware men LAURENS VALLA dien naam wilde geven, die hem trouwens te meer daarom toekomt, om dat hij met vrijmoedigheid de gebeurtenisſen in hare naaktheid het eerst waagde te ontzwachtelen. De zestiende eeuw leverde de uitnemendſte geſchiedſchrijvers op, welker ſtijl geheel naar dien der ouden gewijzigd was. Men denke hier aan PETRUS BEMBUS, NICOLAUS MACHIAVEL, PAULUS JOVIUS, FRANCISCUS GUICCIARDINI, PAULUS SARPI, alle Italianen, ſchrandere beoefenaars der oude letterkunde, mannen van fijn oordeel en goeden ſmaak. Het voorbeeld der Italianen werd in *Duitschland* het eerst gevolgd door MELANCHTHON, in zijne verwerking van CARIONS bekende *Kronyk*. Dezen traden weder met lof achterna MATTHIAS FLACIUS, MARTINUS CHEMNITIUS, DAVID CHYTRÆUS, JOHANNES SLEIDANUS, REINERUS REINECCIUS;

Zwit-

Zwitserland mogt roem dragen op eenen GESNER, *Engeland* op eenen CAMBDEN; *Schotland* op eenen BUCHANAN; *Denemarken* op eenen HUISFELD; *Hongarië* op eenen ISTHLANFI; ons vaderland op eenen DE GROOT, wiens latijnsche stijl, als het ware, TACITUS herleven deed, terwijl HOOFT in zijne moedertaal dezen Romeinschen Schrijver met den besten uitslag, die nog heden van elk bewonderd wordt, navolgde. *Frankrijk* nogtans komt de eer toe, den uitmuntendsten geschiedschrijver voortgebragt te hebben in JAQUES AUGUST DE THOU, meest bekend onder den naam van THUANUS, die het digst van allen, naar het algemeen oordeel van bevoegde regters, den ouden geschiedschrijvers is op de zijde getreden. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Op de levende talen had de studie der oude doode talen geen' minder gelukkigen invloed. *Italië* ging te dezen aanzien voor. Hier maakte zich TASSO beroemd door zijne *Gierusaleme Liberata*, en zijnen *Amintas*. Door dezen, en naar het voorbeeld van dezen werd door anderen de Italiaansche taal in dicht en ondicht zeer verbeterd. *Spanje* scheen te willen wedijveren met *Italië*. Aldaar stak de *Kastiliaansche* dichtkunst het hoofd op. Een zeer gelukkige navolger der ouden was DIEGO DE MENDOZA. Vormers van den smaak zoo wel, als verbeteraars der tale in *Spanje* waren boven allen FRANS QUEVEDO en MICHAËL DE CERVANTES SAAVEDRA. Niet zoo spoedig ging het met de hervorming van de onbeschaafde moedertale der *Franschen*. MAROT en BEZA waren de eersten, die er met een tamelijk

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

goed gevolg de hand aanlegden. Hen overtroffen RONSARD, MALHERBE, REGNIER, enz. De beste voorgangers in het verbeteren der taal, naar goede ſpraakkundige regelen, waren VAUGELAS en D'ABLANCOURT. Eindelijk verdient wel den meesten lof in dezen de Franſche Akademie, door den Kardinaal RICHELIEU, ten jare 1635 geſticht, als welke de taal geheel beſchaafd heeft. In *Engeland*, waar de taal nog zeer ruw was, ſtonden twee dichters op, die haar beſchaafden, SPENCER en SHAKESPEAR. Onder de Duitſchers was de eerſte hervormer der kerke ook de eerſte hervormer der tale. LUTHERS Bijbelvertaling is, den tijd, waarin zij vervaardigd is geworden, in aanmerking genomen, een meesterſtuk van zuivere, edele, krachtige, welluidende taal. Hij had de taal volkomen in de magt, als haar door en door kennende; hij vormde haar naar zijn eigen inzigt, naar zijn eigen gevoel, naar zijn eigen gehoor. Die zelfde oorſpronkelijkheid heerscht ook in zijne overige duitſche geſchriften. In zijne voetſtappen tredende volgde hem zijn leerling JOHANNES AGRICOLA, wiens gevormde ſtijl velen ten voorbeelde was, tot dat de onſterfelijke MARTEN OPITZ opſtond, die aan de tale eene kracht gaf, hoedanig eene zij nooit gehad had. Aan de grammatikale vorming der tale werkten vervolgens niet ongelukkiglijk JOHAN BÖDEKER en KASPAR VON STIELER. Meer bijzonder verhief zich, in dit opzigt, boven anderen, de geleerde JUSTUS GEORGIUS SCHOTTELIUS. Aan een voorbeeld van zuiveren duitſchen ſtijl bleef er echter gebrek, tot dat in het laatst van de zeventiende eeuw de Baron

FRE-

FREDERIK LODEWIJK RUDOLF zijne *Satyren* in het licht gaf. — In ons vaderland heeft men, gelijk bekend is, te dezen aanzien, de grootste verpligting aan FILIPS VAN MARNIX, aan COORNHERT, aan SPIEGHEL, maar voornamelijk aan den nooit genoeg geroemden HOOFT, bij wien wij den grooten VAN DEN VONDEL voegen mogen.

Schets van den staat der wijsgeerte.

Met de opgeklaardheid van denken ging in dit tijdperk ook een helder licht op over die voortreffelijke wetenschap, die, daar zij het verstand scherpt, mede ter bevordering van alle overige wetenschappen, met welke zij in een naauw verband staat, de hand leent, namelijk de wijsbegeerte. LUTHER scheen in het eerst wel geen voorstander van dezelve te zijn. Het misbruik, dat men van haar, sedert zoo vele eeuwen, gemaakt had, ter vervalsching der godgeleerdheid, deed hem, al te driftig van aard, in een uiterste vallen, geheel overgesteld tegen dat der Theologanten, met welken hij zich in denk- en leerwijze niet langer vereënigen konde. Doch zijn vriend MELANCHTHON, een man, zoo onpartijdig, als oordeelkundig, die met meer bezadigdheid de takken der studie van zijnen tijd overzag, plaatste de wijsbegeerte van ARISTOTELES, die toen algemeen voor de voortreffelijkste van den ouden tijd gehouden werd, inzonderheid de redeneerkunde (of *logica*) in een veel zuiverder licht, dan men haar in de laatst verloopene eeuwen gekend had, en maakte haar, zoo door eigen nadenken, als door praktische toepassing, voor de Godgeleerdheid van nut. LUTHER, hier van overtuigd,

trok zijne voormalige verklaringen tegen de wijsgeerte te rug, en moedigde zijne volgers aan tot het beoefenen van dezelve. Schoon wel MELANCHTHON niet die doordringende fcherpte van geest bezat, die hem den naam van een' oorfpronkelijk denkenden wijsgeer konde geven, opende hij echter, door zijne vergelijking van de Aristotelifche wijsgeerte met die van PLATO, ZENO en andere ouden, den weg voor eene Eklektifche wijsgeerte, die trouwens den toen vrij denkenden Theologant het best te ftade konde komen. Hadde men haar toen maar ingevoerd! Doch men bleef, bij de Proteftanten, ftaan, waar MELANCHTHON ftond. Ware Eklektifche wijsgeeren traden, op 's grooten mans gegeven wenk, in de Proteftantfche Kerk eerst in later tijden te voorfchijn. De wijsgeerte van ARISTOTELES, hoewel gezuiverd van de averregtfche verklaringen der Scholastieken, die haar tot een werktuig van onnutte twisten over zotte vragen gemaakt hadden, kreeg echter op alle de Hooge Scholen der Proteftanten algemeenen ingang. Onder hare bevorderaars waren SIMONIUS te *Leipzig*, SCHEGK te *Tubingen*, SONER te *Altorf*, MARTINI te *Wittenberg*, MARTINI te *Helmftädt*. De opzieners der Hooge Scholen gaven zelfs uitdrukkelijk bevel aan de Hoogleerären, om over de boeken van ARISTOTELES hunne voorlezingen te houden. Onder anderen gaf de Keurvorst AUGUST ten jare 1576 zoodanig een bevel aan de Leerären der Hooge School van *Leipzig* en *Wittenberg*. En te *Geneve* befloten de Hoogleeraars zelven van de

de grondbeginselen van ARISTOTELES in geenen deele af te wijken (*). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Bij de Roomsch katholieken bleef in het eerst nog de wijsgeerte van ARISTOTELES, zoo als zij door de Scholastieken bedorven was, de schering en inslag der Godgeleerdheid. Met haar stond of viel het Godgeleerd stelsel, eenmaal door de Kerk aangenomen, gewettigd en bekrachtigd. Dus dachten er inzonderheid de Jesuiten over, eenigen hunner uitgezonderd, als daar waren SUAREZ en TOLEDO in *Spanje* en hunne broeders te *Coimbra* in *Portugal*. De sterkste Antagonist van de Scholastieke wijsgeerte, onder de Roomschen, was MELCHIOR CANUS, een *Spaansche* Dominikaan, die dezelve ten minste, zoo veel hij mogt, zocht te ontheffen van de algemeen heerschende misbruiken, die er van haar gemaakt werden. Onder de geleerden, die geene geestelijken waren, verklaarden zich tegen de wijsgeerte van ARISTOTELES allerkrachtigst POMPONATIUS, VICTORINUS, MAJORAGIUS, ZARABELLA en anderen. Door eene vlijtige beoefening van de studie der ouden voortgeholpen op den weg der wijsheid, kon het niet wel anders, of zij moesten niet alleen de barbaarsche philosophie der Scholastiken verwerpen, maar ook de menigvuldige gebreken in de wijsgeerte van ARISTOTELES, zelfs zoo als zij onvervalscht in deszelfs schriften gevonden ontdekken. Uit de scholen van dezen kwam eindelijk, tegen het midden der zestiende eeuw, voor

(*) Verg. SCHRÖCKHS a. w. III. bl. 127, 128.

NA C. G. Jaar 1552. tot 1700.

voor den dag PIERRE DE LA RAMÉE, doorgaans RAMUS geheeten, een man met een regt philosophisch hoofd, die uit eigen oogen zag, maar te driftig in het hervormen der oude wijsgeerte, zich een aantal hevige vijanden op den hals haalde, van welken één, met name CHARPENTIER, hem, in den verschrikkelijken Bartholomeusnacht, ten jare 1572, den dood berokkende. Schoon hij de betere gronden zijner wijsgeerte uit de schriften van PLATO gehaald had, was evenwel het stelsel zijner wijsgeerte een daarop voltrokken oorspronkelijk gesticht, waar van sommige bouwstoffen met MELANCHTHONS gezuiverde begrippen vele overeenkomst hadden. In *Frankrijk* werd deze nieuwe wijsgeerte van RAMUS zeer sterk aangeprezen door deszelfs vriend TALÆUS. Meer verdedigers vond zij in *Duitschland*; als daar waren FREIG, FABRICIUS, CRAMER en anderen. Algemeen evenwel was het vooröordeel tegen deze wijsgeerte. De Roomschen meenden, dat zij het Protestantisme bemantelde; de Lutherschen vreesden, dat zij het Kalvinisme te zeer begunstigde. Minder opgangs maakte nogtans JORDANUS BRUNUS, die wel een diepzinnig wijsgeer was, maar uit hoofde zoo van zijne algemeene twijfelzucht, als van de hem aangetijgde pantheïstische gevoelens allen tegen zich had, zoekende hij, gelijk SCHRÖCKH schrijft (*), het atomistische systema van EPICURUS te vereenigen met het stelsel van PYTHAGORAS, aangaande de emanatie. Ten aanzien van de Godheid dienden de wijsgeeren toch

(*) In het a. w. III. *Deel Bladz.* 138.

toch te zorgen, dat zij den menfchen zuivere begrippen deden vormen. Maar in dit gewigtig ftuk ziet men, dat vele wijsgeeren in de volfte kracht van het woord gedroomd hebben. BRUNUS werd, om zijne gevoelens, in het jaar 1600, te *Rome*, door de Inquifitie, ter dood veroordeeld, en openlijk verbrand.

LIPSIUS in de *Nederlanden* en GATAKER in *Engeland* zochten de oude wijsgeerte der *Stoïcynen* in te voeren; maar hunne onderneming werd niet met den gewenschten uitflag bekroond. Meer opgangs maakte in *Engeland* de beroemde FRANS BACO, Baron van *Verulam*, die, de wijsbegeerte van ARISTOTELES niet genoegzaam vindende, zijnen tijdgenooten den verkeerden weg, welken zij volgden, onder het oog bragt. Namelijk dezen zochten de waarheid na te vorfchen door fchoolmatige befpiegelingen, aan de ondervinding geen gewigt van waardije willende gehangen hebben. BACO daarentegen meende, dat de ondervinding in de wijsgeerte de veiligfte gids ware. Diepzinnigheid en ervaring waren, zijns achtens, de gronden der ware wijsgeerte. De overnatuurkunde of metaphyfica was, bij BACO, de *Teleologie*, welke de oogmerken van de krachten en derzelver werkingen onderzoekt (*). Het ontbrak BACO, ongelukkiglijk! aan duidelijkheid. Hadde die in zijne fchriften meer geheerscht, zij zouden met meer vrucht gelezen zijn, en hij welligt den toon boven eenen Franfchen wijsgeer hebben gegeven, die, door zijn voor-

(*) Gemeenlijk is zij anders de Ontologie, de Pfychologie, de Kosmologie en de natuurlijke Theologie.

na C. G
Jaar 1552.
tot 1700

voorbeeld aangemoedigd, na hem zich allerberoemdst deed worden. Deze was RENÉ DES CARTES, meest bekend onder den naam van RENATUS CARTESIUS, een edelman uit *Touraine*, waar hij in het jaar 1596 te *la Haye* geboren werd. In de scholen der Jesuiten opgevoed, had hij vele, uitgebreide, kundigheden; alleen in zijne eigen oogen was hij onkundig; alles ten minste, waarvan hij kennis had, achtte hij onzeker en vlot. Dobberende in eene zee van twijfelingen, wierp hij alle boeken van zich, en gaf zich over aan eigen nedenken. Alleen de wiskunde, als volkomen zeker, had en behield bij hem eene wezenlijke waarde. Na eenigen tijd, onder Prins MAURITS, in den oorlog, zijn fortuin beproefd te hebben, vestigde hij zich in *Holland*, waar hij gerustelijk dacht te kunnen philosopheren; gelijk hij dan ook daar zijne meeste wijsgeerige schriften heeft uitgegeven. Dezelven bezorgden hem zulken roem, dat hem de Zweedsche Koningin CHRISTINA aan haar hof ontbood, om door eigen omgang met hem eene naauwkeurige kennis van zijne door haar reeds bewonderde philosophie te bekomen. Hij volgde hare uitnoodiging op ten jare 1649, doch leefde er zeer kort; hij overleed te *Stokholm* in het jaar 1650. Aan alle waarheid eens in zijn leven te moeten twijfelen was het punt, waarvan hij, in zijne philosophische navorschingen, uitging, hierin navolgende den zoo straks genoemden BRUNUS, en dien daarin verbeterende. Zijn philosophisch stelsel ten minste was gansch anders, veel zuiverder, veel gegronder, ter vermijding van dwaling veel krachtiger, ter nasporing der waarheid

heid veel zekerder, en dus ter regte beoefening der wetenschappen veel vruchtbaarder. Het wezen van den geest was bij hem gedachte, dat van het ligchaam uitbreiding. De vereëeniging van den geest met het ligchaam verklaarde hij door een stelsel van bijstand (*adsistentiæ*), volgens het welk éénerlei graad van beweging in het ligchaam blijft, welke den geest wel niet veränderen, maar toch aan denzelven zijne rigting geven kan. De oorzaak van alle beweging is God, die in den beginne de stof met de beweging geschapen heeft. Schoon men aan alle waarheid twijfelt, kan men echter daaraan niet twijfelen, dat men is, juist daarom, dewijl men twijfelt. De eerste waarheid is dus, *ik denk, derhalve ben ik*. Naardien wij denken, maar aan de gedachte geene uitgebreidheid vinden, zoo weten wij, dat er een geest in ons is. In de gedachten van den geest vinden wij een denkbeeld van een allervolmaakst wezen, het welk ook noodzakelijk deszelfs werkelijk zijn in zich besluit. Dierhalve moet ook een zoodanig allervolmaakst wezen noodzakelijk zijn, dat ons dit begrip heeft ingedrukt. Bij gevolg, daar is een God (*). Dewijl God oneindig is, zoo kan men zijn oogmerk niet weten, en dus in de betrachting van de natuur niet zien op de eindoorzaken der dingen. Jammer is het, dat hij vele deelen van zijn stelsel niet zoo naauwkeurig ontwik-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) Dit is het vermaarde bewijs voor het bestaan der Godheid, dat men in de scholen *het bewijs van voren* (*a priori*) noemt; doch het welk lang voor DESCAR-

wikkeld heeft, als het wel behoorde. Met dat al blijft hij, als wijsgeer, een man van zeer groote verdiensten, die aan anderen een navolgenswaardig voorbeeld heeft gegeven, niet alleen door zijn duidelijk denken en voordragen, maar ook door het toetsen zijner kennis aan verscheidene gewigtige grondstellingen, het gene de belangrijkste ontdekkingen aan het licht heeft doen komen.

Een ander wederstander van ARISTOTELES, maar ook van DESCARTES tevens was PETRUS GASSENDUS, of, gelijk hij eigenlijk heette, PIERRE GASSENDI, mede een zeer geleerde Franschman, overleden in het jaar 1655. Aan DESCARTES maakte hij gewigtige tegenwerpingen, die men wil, dat door dezen nooit grondig wederlegd zijn geworden. Onder de ouden geviel hem het best EPICURUS, wiens stelsel hij veel zuiverder verklaarde, dan sedert vele eeuwen geschied was; altans hij meende zulks gedaan te hebben, schoon anderen het daar voor houden, dat de Grieksche Wijsgeer zelf 'er zich niet in gekend zoude hebben. Onder de nieuwe Philosophen maakte hij veel werks van BACO; met wien hij, meer dan anderen, van de ondervinding uitging, om zich zoo in de hoogte te heffen. Weinige aanhangers heeft hij gehad, maar velen hebben van zijne onderzoekingen groot nut getrokken.

On-

TES door ANSELMUS gebruikt is; en het welk, wanneer het regt wordt voorgesteld, wel niet vele, maar toch misschien eenige kracht heeft, ten minste ter bevestiging van andere bewijzen kan gebruikt worden.

Onder de volgers van EPICURUS mag insgelijks geteld worden de vermaarde THOMAS HOBBES, die gebloeid heeft in het eerfte gedeelte der zeventiende eeuw, zijnde overleden ten jare 1679, in den ouderdom van een en negentig jaren. Ook deze is dus geenszins een verdediger des ftelfels van DESCARTES geweest. Merkwaardig waren zijne wijsgeerige gedachten van God. Hij noemt God een ligchaam, om dat al wat beftaat ligchamelijk is. Hieruit heeft men opgemaakt, dat, volgens zijn gevoelen, de ganfche wereld God is, of dat God een van de wereld afgezonderd ligchaam is. BURNET, CUDWORTH en anderen hebben, om die reden, HOBBES van Atheïsterij befchuldigd; maar te onregt. Alleen hadden zij hem misfchien voor een' Pantheïst kunnen aanzien. Immers hoe min Atheïstisch is zijn gevoelen „Alle dingen hebben hunne oorzaken, die aan elkanderen hangen tot God toe, die de noodzakelijke gevolgen ziet." Men voege er bij; „Dewijl er niets fchooner is, en gevolgelijk niets, dat meer gelukkig maakt, dan God, zoo moet men Hem boven alles lief hebben." Hoe het dan ook zij, het kan niet wel anders zijn, of HOBBES, die God voor een ligchaam hield, heeft van hetzelve zich niet zulk een denkbeeld gemaakt, als men gewoonlijk van een ligchaam maakt, wijl hij voor het overige toch niets heeft geleerd, dat zulk een ruw begrip verfterken, maar integendeel alles gefteld heeft, wat hetzelve wegnemen kan. Dan hieröver in het vervolg nader.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Ondertusfchen was de wijsgeerte van HOBBES even

wei-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

weinig, als die van alle anderen, welke wij genoemd hebben, in ſtaat, om de oude Ariſtoteliſche, die in de beide hoofdpartijen van de Christelijke Kerk aan de hooge ſcholen de diepſte wortelen had, uitteroeijen en om te werpen. Meer gekrenkt op haren ſtam zoude zij zijn geworden, hadde onze onſterfelijke DE GROOT, met zulk eene ſcherpzinnigheid, vol ſmaaks, den ganſchen omvang der wijsgeerte bearbeid, als hij ſlechts van het natuurregt der volken het eerſte ſyſteme heeft geleverd, in zijn onſchatbaar werk *over het regt van oorlog en vrede* (*de jure belli et pacis*) het welk uitkwam ten jare 1623. Ter verdringing van ARISTOTELES ſcheen wel de Karteſiaanſche wijsgeerte het best geſchikt te zijn; maar zij lag ook al onder verdenking van den weg te openen tot het Atheïsme. Doch hoe zij dan ook daartoe mogt misbruikt worden, zij was toch eene voorraadſchuur voor de ware wijsgeerte. LOCKE was de eerſte, die er zeer goede bouwſtoffen uit opgaderde, en, in zijn boek *over het menſchelijk verſtand* (*de intellectu humano*), dat hij ten jare 1694 uitgaf, als een echt eklektiſche wijsgeer, met DESCARTES aan de eene, met GASSENDI aan de andere zijde, werkte. De eerſte wees hem den weg tot een ſcherpzinnig indringen in de geheimen der wijsgeerte, en het vormen van heldere denkbeelden. De andere leerde hem, dat alle onze begrippen uit zinnelijke waarnemingen ontſtonden, en derhalve de ondervinding de eenige bron van alle onze wijsgeerige kennis is. Wijders betrad hij zijn eigen ſpoor, van beide wijsgeeren, voornamelijk van den eerſten zich ver-

verwijderende. Zijne bijzondere verdienste bestond daarin, dat hij de metaphysica, die door de spitsvindigheden der Scholastieken haar schoon aanzien geheel verloren had, tot hare waarde herstelde, en den oorsprong van onze begrippen verklaarde, aantoonende, hoe veel, bij het denken, op het gebruik van woorden aankome, en hoe beperkt onze kennis zij. Hij werd in *Engeland* de gids der wijsgeeren, en bleef die tot op de tijden van NEWTON. Intusschen had ook de beroemde SAMUEL PUFFENDORF, door GROTIUS en HOBBES voorgelicht, ten aanzien van het regt der natuur, zich de grootste verdiensten verworven. Deze legde de grondslagen van hetzelve in de natuurlijke gezelligheid van den mensch, welke door den godsdienst, als door eenen onbreekbaren band, hare sterkte bekomt.

Aldus had door de eklektische wijsgeerte van zoo vele groote mannen de oude Aristotelische wijsgeerte te menigvuldige knakken gekregen, om zich voortaan eenen langen stand meer te beloven. Den schranderen CHRISTIAAN THOMASIUS gelukte het dan eindelijk ook, staande de tweede helft der zeventiende eeuw, met eene kloeke hand, haar den laatsten slag toe te brengen, zoo dat zij van den lang bezeten troon stortte. Roem en dank hebbe hier bijzonderlijk voor onze DE GROOT, die THOMASIUS het eerst de oogen opende, in zijn hiervoor vermeld werk *over het regt van oorlog en vrede*. THOMASIUS, ééns de dingen nu uit het regte gezigtpunt beschouwende, viel gelukkiglijk op het denkbeeld, dat alle nieuwe wijsgeerige stelsels met elk-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

elkänderen, even gelijk dat van den ouden ARISTOTELES, aan één algemeen hoofdgebrek hinkten, en uit dien hoofde, bij het licht der wetenſchappen, dat niet meer, gelijk voorheen, ſlechts in de donkere Scholen en Kloosters brandde, maar zich allerwege, in dorpen en ſteden, onder alle klasſen van menſchen, die naar wijsheid haakten, verſpreid had, nimmer, met goeden tred, eenen vasten opgang maken konde. Dit hoofdgebrek beſtond daarin, dat alle die ſtelſels van wijsgeerte te fijn bearbeid en te zeer geſchikt waren alleen voor den Akademiſchen leerſtoel. Zij behoorden algemeen bruikbare ſtelſels van eene levenswijsgeerte te zijn, bevattelijk voor menſchen in alle ſtanden en in alle betrekkingen, voor geleerde en ongeleerde menſchen, die er geen' lust aan hadden, om eeuwig met elkänderen over de waarheden te twisten, maar wijs trachtten te worden, ter hare zedelijke verbetering. Zulk eene levenswijsgeerte (*philoſophia vitæ*) prees hij ten ſterkſte aan in zijne *Inleiding tot de hofphiloſophie*, welke hij uitgaf in het jaar 1688. Hij was alzoo één der beste Eklektiſche wijsgeeren, die het ſlaafſche juk van ARISTOTELES, dat aan de Hooge Scholen met deemoed gedragen werd, in de grootſte veráchting wist te brengen, en hetzelve vrij algemeen ter verbetering der wetenſchappen te doen afſchudden. Het eklektisch vrije philoſopheren, dat in *Duitschland* niemand bijkans nog regt had durven doen, kreeg door zijn voorbeeld algemeenen bijval, algemeene navolging. Hier aan alleen had de Akademie van *Halle* ten

jare

jare 1694 hare ſtichting te danken, alwaar THOMASIUS de eerſte Hoogleeräar werd, en waarvan hij naderhand de beſtuurder geweest is.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Hoe zeer dus THOMASIUS, door zijne meer eenvoudige wijsgeerte, die het verſtand op eene gemakkelijke wijze verhelderde, een wezenlijk licht over de meeste wetenſchappen heeft verſpreid, heeft hij evenwel zelf geen wijsgeerig ſtelſel opgetrokken, dat de plaats van andere, vroege of later, ſtelſels vervangen konde. In het ruime veld der wijsgeerte heeft hij veel meer afgebroken, dan opgebouwd. Dit laatſte derhalve heeft hij overgelaten voor die na hem kwamen. Welligt meende hij genoeg te hebben gedaan met het vrijmoediglijk verſtoren van de voorŏordeelen zijnes tijds, waarïn hij hier te lande eenen geleerden medehelper had aan den ſcherpzinnigen PIERRE BAYLE, die daartoe het Scepticisme te baat nam, zoo ſterk, als het nog door niemand gedreven was.

Zoo lag dan nu het ſtelſel der oude philoſophie, in alle deszelfs deelen, uit en door elkanderen ter neder, wachtende op een' man, die en kunde en kracht genoeg had, om een ander ſtelſel op te rigten, dat meer met den geest des tijds overëenkwam, en op ſtevige gronden rustte. De omſtandigheden der zake vorderden natuurlijker wijze in de eerſte plaats, dat er een goede voorraad van bouwſtoffen bij elkänderen verzameld werd. Hier toe verledigde zich GOTTFRIED WILLEM LEIBNITZ, in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Het eerst, dat hij deed, was het vergelijken van de oude

na C. G Jaar 1552. tot 1700.

oude wijsgeerte van ARISTOTELES met die der nieuwer philosophen, bijzonderlijk DESCARTES en LOCKE. Voorts herstelde hij dadelijk de bovennatuurkunde, die door THOMASIUS uit de wijsgeèrte verbannen was, met oogmerk om van de allergeringste grondstellingen hooger op te klimmen. Te dezen aanzien deelde hij van tijd tot tijd eene menigte van nieuwe denkbeelden mede. Wijders verdiepte hij zich in allerlei wijsgeerige onderzoekingen, waarmede de studie van het regt der natuur en der volken verbeterd werd. Hij maakte aan het eene en andere de wiskunde, waarïn hij boven zijne tijdgenooten uitblonk (*), regt dienstbaar. In alles straalde door eene groote scherpzinnigheid, een spits vernuft, en een fijne smaak. Hier kwam bij, dat hij, genoegzaam in alle wetenschappen ervaren, eene geleerdheid te baat had, hoedanig eene men tot nog toe in de nieuwer wijsgeeren niet had opgemerkt. Bijzonder beroemd is zijne *Metaphysica* of *Monadologie*, welke hij, in zijne *Principia Philosophiæ*, ontwikkeld heeft, en hoewel zij velen niet genoegzaam voldongen voorkomt, echter dat nut heeft, dat zij tot den hoogen Schepper van alles doet opklimmen, die, als de hoogst goede, wijze, magtige, de beste wereld, boven alle andere mogelijke werelden, geschapen heeft. Dit laatste heeft hij voornamelijk regt uit een gezet, in zijne uit-

(*) Als zoodanig heeft hij de eer van de uitvinder te zijn van den *Calculus differentialis*, die genoegzaam in de natuur van het oneïndige indringt.

uitmuntende *Essais de Theodicée sur la bonté de Dieu*, enz. welk werk door hem, op verzoek der Koningïn van *Pruissen* SOPHIA CHARLOTTA, tegen BAYLE's geopperde zwarigheden over den oorsprong van het kwaad, opgesteld en ten jare 1710 uitgegeven werd. Ter betere verklaring van den invloed der ziel op het ligchaam werd van LEIBNITZ uitgedacht eene *vooräf vast bepaalde overëenstemming* (*harmonia præstabilita*) die een bewonderenswaardig denkbeeld van de wijsheid des Scheppers opleverde. „Eene ziel kenmerkt zich door eene opëenvolging van gedachten, begeerten enz. een ligchaam daarentegen door eene opëenvolging van bewegingen. Is er nu een ligchaam, welks bewegingen volkomen geschikt zijn voor de gedachten eener ziel, zoo komen zij in betrekking tot elkanderen, en moet er eene bestendige overeenstemming van werkzaamheden plaats grijpen. God moet derhalve zulk eene ziel en zulk een ligchaam verëenigd hebben, als die toch reeds voor hunne verëeniging in zulk eene vaste overëenstemming waren. Eene wet van zulk eene overëenstemming, naar welke alles in de natuur ordelijk verëenigd is, doet der wijsheid van God de hoogste eer aan."

Op het voorbeeld van LEIBNITZ raakten voornamelijk de Philosophen aan het oorspronkelijk denken, tevens alles onderzoekende, wat anderen voor hen gedacht hadden, en het goede kiezende. Zulke Eklektische philosophen waren JOHANNES FRANCISKUS BUDDE, meest onder den naam van BUDDEUS bekend, NIKOLAAS HIERONYMUS GUNDLING,

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

ANDREAS RUDIGER, SAMUËL CHRISTIAAN HOLLMANN enz. Het ſcheen alzoo, dat, bij de Proteſtanten, de oude Aristoteliſche ſchool, die nu ledig ſtond, door geene nieuwe vervangen zoude worden, maar er eene algemeene vrijheid van philoſopheren, die aan geene ſystematiſche banden liggen wilde, voortäan ſtand zoude grijpen. Dit was ook in de daad de wensch der Eklektiſche wijsgeeren, die uit dien hoofde zeer ingenomen werden tegen de, ſtraks onder hen opkomende, ſchool van CHRISTIAAN WOLF, Kanſelier en Hoogleeräar in de wiskunde te *Halle*, die in het laatst der zeventiende eeuw gebloeid heeft. Deze geleerde wijsgeer verzamelde de bouwſtoffen van LEIBNITZ bij elkaer, en vormde er een wel zamenhangend ſystema van. Als een waardig volgeling van LEIBNITZ was hij tevens de eerſte, die den ſtrengen mathematiſchen betoogtrant in alle deelen van de wijsgeerte zocht in te voeren, en haar van vele onnutte ſpitsvindigheden te zuiveren. Op verre na was hij niet die groote, alles overziende, en door alles heen dringende geest, welken men in LEIBNITZ bewonderde. Maar toch bezat hij eene genoegzame ſcherpzinnigheid, om het gene deze zijn voorganger ſtukswijze bearbeid had, met zijne eigen wijsgeerige denkbeelden, waarïn dikwerf veel nieuw licht flikkerde, op eene gevallige wijze aan elkaer te hechten, en tot één regelmatig ſtelſel te brengen. THOMASIUS, die het ongeletterde volk wilde leeren philoſopheren, maar de duitſche ſpraak daartoe niet genoeg in zijne magt had, gaf evenwel hiermede aan WOLF den wenk,

wenk, om te beproeven, of hem zulks beter gelukken wilde. En WOLF vormde in de daad de duitſche ſpraak voor de philoſophie, met zulk een' gewenschten uitſlag, dat zij werklijk zoo wel rijk, als geſchikt genoeg bleek te zijn, om de fijnſte denkbeelden van den overnatuurkundigen in hunne naakte ſchoonheid voor te ſtellen (*). Langs dezen weg opende WOLF en voor geleerden en voor ongeleerden eene wijsgeerige ſchool, welke de *Leibnitzsch wolfiaanſche* heet, doch eigenlijk ſlechts de *Leibnitzſche* had behooren genoemd te worden, om dat de wijsgeerige leer, in dezelve voorgedragen, alleen, ten minſte grootſtendeels, van LEIBNITZ, en de wijze, waaröp zij voorgedragen werd, ſlechts van WOLF was. Van daar dat ook de meeste beroemde *Wolfiaanſche* wijsgeeren, ten aanzien van hunne denkbeelden, LEIBNITZ vrij getrouw bleven, maar in het verklaren van dezelven geene zwarigheid maakten, om van WOLF, naar wien zij genoemd werden, aftewijken, en geen' minder roems dan hij, verwierven. WOLF had de verklarende pſychologie (*Pſychologia rationalis*) tot een' zekeren trap van volmaaktheid zoeken te brengen; maar anderen hebben die meer *Empirisch* behandeld, hetwelk evenwel aan vele zwarigheden is onderworpen gebleven. Onder dezen muntte wel voornamelijk uit GEORG BERNARD BELFINGER. Hem volgden hierïn REINBECK, CANZ, RIBOV, ERNESTI, BAUMEISTER en ontelbare anderen. Van 's wijs-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) Zie SCHRÖCKHS a. w. *D.* IV. bl. 103.

na C G. Jaar 1552 tot 1700. 's wijsgeers slaafsche volgers, die meer zijnen roem verdonkerd hebben, dan alle zijne tegenstanders, zwijgen wij.

Eenen voortreffelijken medewerker in meer dan één opzigt had LEIBNITZ aan den Engelschen ISAÄK NEWTON, doch die even weinig, als hij, een philosophisch systema heeft daargesteld. Zijne verdienste bestaat ook daarïn, dat hij slechts veel nieuw licht over de wijsgeerte verspreid heeft, zonder de resultaten van het gene hij of uitgevonden of onderzocht had, in eene geregelde orde te brengen. Op het spoor van LEIBNITZ heeft hij de differentiaal rekening met de meeste vlijt beoefend, en tot eenen hooger trap van volkomenheid gebragt. LEIBNITZ mogt men vrij houden voor het hoofd der physische wijsgeeren, NEWTON voor het hoofd van de mathematische wijsgeeren. Daarïn muntte hij boven allen uit, dat hij door de, met vele bewijzen getoonde, aantrekking van de ligchamen de allerzwaarste vragen opgelost, ook, bij de beschouwing van de kleuren, derzelver oorsprong en natuur in een helder licht heeft geplaatst. Dit eene en andere heeft hem eenen zeer grooten roem, en vele aanhangers onder de natuur- en wiskundigen bezorgd (*).

Beide de natuur- en wiskunde, hebben, even gelijk de wijsgeerte, over het geheel beschouwd, in dit tijdperk grooter schreden gedaan, dan in alle eeu-

(*) Zie BRUCKERS *Historie der wijsbegeerte* III. *Deel bladz.* 36.

eeuwen, zamengenomen. BACO VAN VERULAM was de eerste, die de natuurkunde poogde te herstellen; en zijne vlijt had de beste gevolgen. Door hem voorgelicht, werkten met grooten ijver daaraan voort in *Engeland* DIGBY, in *Frankrijk* GASSENDI, in *Duitschland* SENNERT, in ons land DESCARTES. En aan de ontdekkingen van vele geheimen der natuur, door dezen gedaan, kreeg ook de scheidkunde, de ontleedkunde, de werktuigkunde enz. de grootste verpligting. LEIBNITZ en NEWTON breidden de grenzen der natuurkunde nog veel verder uit. Voornamelijk deed de laatste den nadenkenden aanschouwer over de werkingen der natuur verbaasd staan. NICOLAUS COPERNICUS, Kanunnik te *Frauenburg* in *Pruissen*, bragt het geheel in vergetelheid geraakte *wereldstelsel*, waarvan de eer der ontdekking toekwam aan de school van PYTHAGORAS, weder te voorschijn. Hij plaatste de zon in het midden der wereld, waarom de planeten met onze aarde, als haar middenpunt, draaijende, zich bewogen, en schoon TYCHO DE BRAHÉ, een *Deensch* mathematicus, zich met kracht daartegen kantte, een nieuw stelsel verzonnen hebbende, waarin de aarde weder hare rust kreeg, vond evenwel COPERNICUS, onder de starrekundigen, den meesten bijval en aanhang. Moest hij dus hierin voor COPERNICUS onderdoen, in een ander opzigt, zoo als in zijne waarnemingen omtrent de maan en sterren, enz. won hij aller bewondering en erkentenis. DE BRAHÉ had het bijgeloof slechts op de hand, 't welk GALILEO GALILEI, die het gevoelen van COPERNICUS met

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

nieuwe gronden bevestigd had, door de Inquisitie te *Rome*, noodzaakte, deze, in hare oogen onverdragelijke, ketterij afte zweren. Door GALILEI werd ook de *Teleskoop* uitgevonden, een werktuig van den uitmuntendsten dienst, om aan den hemel gestadig iets nieuws te ontdekken, het welk dan ook aan onzen landgenoot CHRISTIAAN HUIGENS gelegenheid heeft gegeven, om de planeten duidelijker te leeren kennen. Deze was de uitvinder van de slingeruurwerken. Een leerling van GALILEI, met name TORRICELLI, vond ten jare 1643 den *Barometer* uit; en een *Hollandsche* landman KORNELIS DREBBEL den *Thermometer*. Ook deze, zegt men, was de eerste vervaardiger van den *Mikroskoop*. Doch anderen kennen die eer toe aan ZACHARIAS JANSEN, een' landman in *Zeeland*. Door dit kunststuk ontdekte de Engelsche arts WILLEM HARVEY met proefondervindelijke zekerheid, 't gene SERVETUS, gelijk voorheen verhaald is geworden, slechts theoretisch giste, namelijk den omloop des bloeds. SWAMMERDAM, een *Amsterdamsche* Arts, sloeg in het bloed vervolgens nog meer wonderen gade. En OTTO VAN GUERIKE, te *Maagdenburg*, bereidde de eerste luchtpomp. Men ziet uit alles, dat met de vorderingen in de natuurkunde ook die der wiskunde gepaard gingen. Groote wiskundigen vond men onder de Jesuiten. Evenwel DESCARTES, LEIBNITZ en NEWTON muntten boven allen uit, gelijk wij reeds gezien hebben. Voornamelijk werd door hen en hunne volgers de landmeetkunde van EUCLIDES hersteld, verbeterd, verduidelijkt, vermeerderd. Bij-

zon-

zondere verdienste had ten aanzien der wiskunde JOHAN KEPLER, die in de eerste helft der zeventiende eeuw geleefd heeft. Deze was de eerste, die de wetten heeft ontdekt, naar welke zich de hemelsche ligchamen bewegen, de baan, langs welke de planeten loopen, heeft aangewezen, en de regte wijze, om zonsverduisteringen te berekenen, geleerd heeft. En welk een' roem verwierf FRANCOIS VIETE, een Fransch geleerde? Deze vermaarde wiskundige bragt de leer der oplossing veel verder, dan dezelve ooit geweest was. In het oplossen van voorstellen *(problema's)* bediende hij zich van letters, in plaats van cijfergetallen. Hij maakte de meetkunde gemakkelijker, en beter geschikt voor zamengestelde berekeningen.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Niet weinig voordeels trok van de natuur- en wiskunde de artsenijkunde, die tot in dit tijdperk zeer verwaarloosd was, of liever, uit hoofde van gebrek aan natuurkunde, niet naar behooren had kunnen beoefend worden. De ontleedkunde deed reuzenstappen, stijgende in eens de hoogten, welke het bijgeloof, dat de lijken als te heilig beschouwde, om er waarnemingen op te maken, tegen haar had opgeworpen, te boven, zelfs in de Roomschkatholieke landen, als te *Pavia*, onder de welbedreven hand van JAKOBUS BERENGARIUS, ANDREAS VESALIUS, lijfarts van KAREL *den vijfden* en FILIPS *den tweeden*, BARTHOLOMEUS EUSTACHIUS te *Rome*, en GABRIEL FALLOPIUS te *Padua*.

Ook de artsenijmenger, de chemist en kruidkenner maakten in hunne kunst vorderingen, die der lijdende

 mensch-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

menschheid van het grootste nut waren. THEOPHRASTUS PARACELSUS, een Zwitser, en JOHAN BAPTISTA VAN HELMOND, geboortig van *Brussel*, bragten eenen geweldigen slag toe aan de oude Galeensche geneeswijze, door de toepassing van de verbeterde Chemie op de artsenijkunde. Zij waren de eersten ook, die proeven gaven, dat het vergift, wel bereid, in eene zekere mate, dikwerf het bestwerkende geneesmiddel is. Naderhand werd de Chemie ongelijk veel zuiverder bearbeid in *Duitschland* door NEUMANN, in *Frankrijk* door MACQUER, en in ons vaderland door den onvergelijkelijken BOERHAVE. In *Engeland* verhief zich SYDENHAM boven allen. KOENRAAD GESNER gaf het eerste voorbeeld van de zoogenaamde *heroike* middelen, en was de voornaamste kruidkenner; en de pauselijke lijfarts MALPIGHI ontdekte het geslacht der planten. TOURNEFORT maakte evenwel de studie der kruidkunde nog meer methodiek, waarin hij gevolgd is door LINNEUS en anderen. In de Chirurgie stak boven zijne tijdgenooten uit FABRICIUS HILDANUS of VAN HILDEN, een Keulenaar; hem overtrof nogtans PETIT, in *Frankrijk*.

Gelijk met de natuur- en wiskunde in het naauwste verband de artsenijkunde staat, zoo is aan de wijsgeerte, als bespiegelende wetenschap, ten engste verknocht de regtsgeleerdheid, gelijk zij mede hare vastheid bekomt door de studie der oude letterkunde. Bij eene vlijtiger beoefening van de wijsgeerte en oude letterkunde, kon het dan niet missen, of ook de regtsgeleerdheid moest beter bearbeid wor-

worden. De grootste mannen in dit vak heeft dan ook het tijdperk opgeleverd, waar van wij de geschiedenisfen hier boeken, als daar zijn geweest, in *Italië*, ANDREAS ALCIATUS, in *Spanje*, ANTONIUS AUGUSTINUS, in *Duitschland*, UDALRICUS ZASIUS, in *Zwitſerland* JAKOBUS GODOFREDUS; boven die allen muntte evenwel in *Frankrijk* uit JAQUES JANUS, of gelijk zijn eigenlijke naam was JAQUES CUJAS. Onder de Civilisten ſtond aan het hoofd VIGLIUS VAN AYTA van *Zwigchem*, een Vries van geboorte, en een beroemd ſtaatsman in zijnen tijd. Naderhand flikkerden in dit ſtudievak, als hemellichten van de de eerſte grootte, in *Duitschland*, VON LEYSER, BACH, vooral hier te lande HEINECCIUS, HUBER, NOODT, OTTO, BYNKERSHOEK, BARBEYRAC, enz. In het kerkelijk regt maakten zich verdienſtelijk, onder de Franſchen, DOUJAR en ALTESERRA, onder de Duitſchers ZIEGLER, PERTSCH, BOHMER enz., onder de Nederlanders VAN ESPEN. In het lijfſtraffelijke regt was één der eerſte voorgangers de geleerde Italiaan BECCARIA.

Wat eindelijk de fraaije kunſten aangaat; ook derzelver beoefening moest, in dit tijdperk, bij de beſchaving van het verſtand en de verfijning van ſmaak, groote vorderingen maken. In *Italië* bleef zij nog ſteeds hare begunſtigers vinden, die boven hunne tijdgenooten van andere landen uitmuntten. Men zag door de hand van PALLADIO te *Vicenza* een ſchouwburg optrekken, die van alle Europeſche kenners bewonderd werd. Te *Florence* vond men de voortreffelijkſte beitelkunſtenaars, die hunne wedergaê

 ner-

nergens hadden, en te *Rome* onvergelijkelijke schilders. Daar had men den grooten MICHAEL ANGELO, den uitstekenden RAPHAEL, en zijne volgers. Intusschen steeg de Vlaamsche schilderschool, door naijver aangevuurd, die van *Rome* na tot op eene aanmerkelijke hoogte. Wie immers staat niet verrukt bij de meesterstukken van den Antwerpenaar PIETER PAULUS RUBENS? Hem volgden niet ongelukkiglijk eenige Fransche meesters, als POUSSIN, LORRAIN, LE SUEUR. Op zulke meesters kon *Engeland* geen' roem dragen: hier wekte dus ligtelijk de aandacht der liefhebbers een Zwitsersch schilder HANS HOLBEIN, die slechts middenmatige gaven had. Hij overleed daar in het midden der zestiende eeuw. Na dien tijd heeft ook deze kunst geene hooger vlugt genomen. De schilderstukken van RAPHAEL, RUBENS enz., blijven nog heden voor de beste beoefenaars der kunste de beste modellen.

Ter bevordering der wetenschappen en kunsten droeg eindelijk niet weinig bij de bescherming, welke derzelver beoefenaars genoten van de meeste Vorsten van *Europa*, van welke sommigen zelfs de hand mede aan de beoefening leenden. MARIA STUART leerde de grieksche en latijnsche talen. Keizer RUDOLPH was meer geleerde, dan staatkundige. HENDRIK *de vierde* vond zijne uitspanning in de studie van onderscheidene wetenschapsvakken. En wie was CHRISTINA, de Zweedsche Koningin? Wij hebben haar reeds leeren kennen. Wie de Pruissische Koningin SOPHIA CHARLOTTA? Zij las de schrif-

ſchriften van BAYLE, maar verlangde naar LEIBNITZ *Theodicée.* FREDERIK *de tweede* klom met TYCHO DE BRAHÉ op de *Uranienburg*, om met zijnen vriend waarnemingen te doen aan den hemel. KAREL *de tweede* rigtte in *Engeland* een genootſchap van natuurkundigen op. LODEWYK *de veertiende* deed in *Frankrijk* hetzelfde. Ik zwijge van anderen. De geſchiedenis heeft ons voorbeelden genoeg geleverd.

DERDE HOOFDSTUK.

Uitbreiding van de Christelijke Kerk onder de Heidenen.

Pogingen ter uitbreiding der Christelijke Kerk te werk geſteld door de Roomsgezinden in de Oostindiën.

Bij de herleving van den ijver voor den Godsdienst, die door de Hervorming der Kerke in werking was gebragt, zoo bij de Roomschgezinden, die aan hunne oude geloofsbelijdenisſe getrouw bleven, als bij de Proteſtanten, die zich van dezelven hadden afgeſcheiden, werd natuurlijker wijze in beider gemeenſchappen ook de betamelijke geestdrift opgewekt, om de grenzen van het Christendom uittebreiden. En waar konde dit beter geſchieden, dan onder de Heidenen? De eerſte drift daar toe werd gaande in het hart van den vermaarden IGNATIUS DE LOYOLA, den ſtichter van de orde der Jeſuiten, die zelf een plan ſchijnt ontworpen te hebben, waarnaar men in dezen handelen konde. Ten minſte reeds ten jare 1541 reisde, met bewilliging

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

ging van den Paus, de Jesuit, FRANS XAVEER in gezelschap van SIMON RODRIGUES, naar de *Oostindiën*, waar hij, aan de visschers kuste, de *Paravers* tot den Christelijken Godsdienst bekeerde. Eenen niet min gelukkigen voorspoed had zijne prediking te *Punicale*, en aan het voorgebergte *Commorin*, waar hij in meer dan dertig steden en vlekken het Christendom plantte. Van daar ging hij, ten jare 1549, met hetzelfde oogmerk naar *Japan*, waar hij ook een gunstig onthaal vond, en zegen op zijnen arbeid zag. Intusschen kwamen er, ter zijne hulp, uit *Europa* verscheidene Godsdienstleeraars van zijne orde over, die hem niet alleen in *Japan*, maar ook in andere gedeelten van *Indië* het werk gemakkelijk maakten. Onder dezen heeft zich niet weinig roems verworven MATTHEUS RICCIUS, een *Italiaansche* Jesuit, een geleerde wiskunstenaar, die zich in deze betrekking aan het hof des Keizers van *China* zeer gezien deed worden, en er eenen onbepaalden invloed kreeg. Hoe aangenaam telkens de berigten, die uit de *Indiën* kwamen, de Bisschoppen van *Rome* waren, valt ligtelijk te bevroeden. GREGORIUS *de vijftiende* rigtte, ter bevordering van het zendelingswerk in de *Indiën* ten jare 1622, bij eene Pauselijke bulle, te *Rome* op de zoogenoemde maatschappij ter voortplanting van het geloof (*Congregatio de propaganda fide*). Ook stichtte hij in onderscheidene landen twee en twintig kweekscholen of seminariën, waarin jonge lieden, die aan de bekeering der Heidenen hun leven hadden toegewijd,

wijd, gevormd, en ter gewenschte bekleeding van den post, waarnaar zij ſtonden, op de beste wijze, werden voorbereid. Paus URBANUS ging nog een' ſtap verder; deze ſtichte, te *Rome*, in het jaar 1627, eene diergelijke kweekſchool, maar liet in hetzelve alleen jonge lieden opnemen uit onderſcheidene heidenſche gewesten, op dat die alzoo geſchikt zouden worden, om daarna elk in zijn eigen Vaderland, de Christelijke Godsdienstleer te verkondigen en voort te planten.

Van toen af geraakte ſchier alles in beweging, om aan zulk een allervoortreffelijkst werk de hand te ſlaan, of te helpen ſlaan. Niet alleen groeide het getal der zendelingen, en de orde der Jeſuiten, ſtaêg krachtig aan, maar uit alle geestelijke orden kwamen er bij menigten, die zich ter prediking van de Christelijke leer, onder de Heidenen, zoo in de westelijke, als in de oostelijke *Indiën*, aanboden en lieten afvaardigen. De Vorſten van *Europa* begunſtigden deze onderneming op de best voegelijke en mogelijke wijzen. Na dat, bij voorbeeld, de Spanjaards *Amerika* ontdekt hadden, werd de Koning van *Spanje* ook dadelijk bedacht, om aldaar den ſtandaard van het Evangelie te planten, zoo als het hem dan ook door meer of min geſchikte zendelingen gemakkelijk viel zulks ten uitvoer te brengen, en overwonnen natiën in de gemeenſchap der Christenen door den doop in te lijven. Wijders maakten inzonderheid de Jeſuiten ter voortplanting van het Christendom goede voortgangen in de Oostindiſche Koningrijken *Siam*, *Conchin-*

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

chinchina enz. Nergens evenwel hadden zij meer voorspoeds dan in *Japan*, waar zij aan des Keizers hof zich hadden weten aangenaam te maken, zoo dat hun vele Edelen en Grooten bijvielen, die den Christelijken Godsdienst omhelsden. Dan in ééns keerde hier het wisselvallige geluk. De Keizer, ten laatste beducht geworden voor de magt eenes zoo grooten aanhangs, die nu naar andere grondregelen leefde, zoo geheel strijdig met de vaderlijke zeden, begreep, dat het zaak ware, om deze vreemde Godsdienstmaatschappij tot in hare fondamenten geheel uit te roeijen. Verschrikkelijk was de woede, waarmede Keizer CUMBOSAMA, ten jare 1617, zulks ten uitvoer bragt, eene woede, welke die der oude Roomsche Keizers tegen de Christenen in de eerste eeuwen verre overtrof. Er bleef in den letterlijksten zin geen één Christen over.

In *China* veréenigden zich met de Jesuiten vele zendelingen uit andere onderscheidene geestelijke orden, als *Dominikanen*, *Franciskanen*, *Kapucijners* enz. Onder allen evenwel wisten zich de Jesuiten den meesten invloed te bezorgen, zoo door hunne geleerdheid als menschkunde. De beroemdsten onder hen zijn geweest ADAM SCHALL en FERDINAND VERBIEST, die aan 's Keizers hof zeer geliefd waren, en tot benijdenswaardige posten verheven werden. Gaande weg nam derhalve het getal der Christenen toe. Nooit is het grooter geweest, dan onder Keizer CHAM-HI, een' regt edel gezinden Vorst, die ten jare 1692 door eene openbare wet

ver-

verklaarde, dat hij den Christelijken Godsdienst in geenerlei wijze wraken wilde.

Daar derhalve allerwege de ondernemingen der Roomschgezinden ter voortplanting van het Christendom onder de Heidenen, eenen zoo gunstigen uitslag hadden, werden hierdoor de Protestanten tot naijver opgewekt, om derzelver voetspoor te volgen, en ook aan eene zaak van zulk een belang, naar hunne krachten, het goede toetebrengen. De eerste pogingen daartoe werden in het werk gesteld door de *Engelschen* in eenige Noordämerikaansche provintiën, die zij van tijd tot tijd aan de kroon van *Grootbrittannië* door verövering gebracht hadden. Inzonderheid lieten zich ter bevordering dezer gewenschte zaak ligtelijk overhalen de zoogenoemde *Puriteinen*, die, onder KAREL *den eersten*, het dwangjuk der *Episkopalen* moede, naar *Amerika* vlugtten, en aldaar zich vestigden. Hetzelfde deden vele Kwakers, aan welken daar een groote landstreek toegewezen werd, bekend geworden onder den naam van *Pensijlvanië*. Door dezen weg werden hier in een land, dat tot dien tijd toe met de dikste duisternis van onkunde was bedekt geweest, vele christelijke gemeenten opgerigt; en dezen, wel bestuurd wordende, konden niet nalaten veel lichts van christelijke kennis aan alle zijden, onder de om haar heen wonende Heidenen, te verspreiden, zoo dat niet weinigen tot den waren God en deszelfs dienst bekeerd werden. Ook hebben de Engelschen niet verzuimd derwaarts met een daartoe strekkend oogmerk bijzondere zendelingen afte-

Pogingen ten zelfden einde in het werk gesteld door de Protestanten uit Engeland in Amerika.

vaar-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

vaardigen. Onder hen heeft zich bij uitstek verdienstelijk gemaakt JOHANNES ELIOTUS, die doorgaans de *Apostel der Westindiërs* genoemd werd. Deze heeft het oude en nieuwe Testament in de *Virginische* taal overgezet, welke hij met groote moeite had aangeleerd, en hetzelve door eene openbare uitgave in de handen van de door hem gestichte christelijke gemeenten bezorgd, welke een vierde gedeelte der bevolking van *Virginië* in de naburige landen uitmaakten. Dit wekte in *Engeland* den godsdienstigen ijver met kracht op, om ter bevordering van zulk een gewenscht doel allenthalve werkzaam te zijn. En hieraan had zijnen oorsprong te danken een genootschap, dat de voortplanting van den Christelijken Godsdienst onder de Heidenen beoogde, en daartoe de heilzaamste schikkingen maakte. Dit genootschap werd opgerigt ten jare 1647 onder den naam van de *Maatschappij ter voortplanting des Evangelies in vreemde landen.* De leden dezer maatschappij waren personen van rang, zoo wereldlijken als geestelijken, die den Aartsbisschop van *Kantelberg* aan het hoofd hadden.

Door de Protestanten uit ons Vaderland ook in Amerika.

Prijzenswaardig is niet minder de godsdienstige geestdrift, welke ten dien tijde, door naijver gaande gemaakt', de Nederlanders bezielde, om waar zij geschikte gelegenheid vonden, de grenzen van 's Heilands rijk uittebreiden, het zij door het bekeeren van Heidenen, het zij door het prediken van een gezuiverd Evangelie onder menschen, die onlangs door de Roomschgezinden voor het christendom ge-

gewonnen waren. Het laatste scheen hun gelukt te zijn ten jare 1640 in *Brasilië*, hetwelke den Portugezen door de Nederlanders ontnomen was. Dan deszelfs bezit bleef slechts zeer kort in hunne handen; daar zij hetzelve weder aan zijne voormalige meesters moesten overgeven. Meer voorspoed hadden de Nederlandsche zendelingen in de *Oostindiën*, waar zij, na dat de Portugeezen er hunne veröverde landen aan onzen Staat hadden moeten afstaan, noch moeite noch gevaren ontzagen, om er ook den standaard van den Hervormden Godsdienst te planten. God zegende dezen arbeid op de oogenschijnlijkste wijze. Reeds hadden de Portugeezen er vele Heidenen bekeerd tot het Christendom en in gemeenten verzameld. Dezen werden nu tot eene meer zuivere kennis van het Evangelie gebragt, en door de dagelijksche winst van nieuwe aankomelingen uitgebreid. Al gaande voort werd de afgodsdienst op vele plaatsen verdelgd; en vele Heidenen verlieten den vaderlijken godsdienst, openlijk belijdenis doende van het geloof der Christenen, en zich latende doopen in den naam van CHRISTUS. Een aantal nieuwe Christelijke gemeenten, uit zoodanige menschen bestaande, zag men overal oprigten, en aanvankelijk bloeijen. In alle deze gemeenten werd niet alleen het Evangelie gepredikt, maar ook de heilige schrift, door de welgesneden pen van eene bedreven hand in de landsprake vertaald zijnde, algemeen gemaakt, nevens verscheidene andere stichtelijke godsdienstboeken, waarin de leer des geloofs en der godzalig-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

heid ontwikkeld werd. Ongelooflijk schier waren de snelle voortgangen van de verkondigers des Evangelies, voornamelijk op het eiland *Ceylon*, onder het bestuur van PHILIPPUS BALDÆUS en daarna mede van zijnen ambtgenoot JOHANNES VAN BREYL, beide zoo brave als kundige mannen, welker namen verdienen tot de spade nakomelingschap overgebragt te worden.

VIERDE HOOFDSTUK.

Afbreuk, welke de Christelijke Kerk te lijden heeft gehad.

Oorsprong van het ongeloof.

Bij het opgaan van de zon der godsdienstige verlichting in *Europa* drongen overal derzelver stralen niet even helder door, en waren vele Christenen er ook niet voor berekend, om die tot hun wezenlijk heil op te vangen. In *Duitschland* verspreidde zich de glans van het licht der waarheid allenthalve; ook zoo was het in andere Christelijke rijken en staten, hier meer, daar minder; maar in *Spanje*, in *Italië* enz. bleef hetzelve, aan alle kanten, omwolkt met den nevel van misbegrippen, zoo dat bijkans niemand er door van de afwegen op het regte spoor gebragt werd. Door het opgegane licht zagen velen, voornameijk in *Italië*, bij deszelfs flaauwe stralen wel de leemten van den algemeenen godsdienst des volks. Dan het licht was niet sterk genoeg, om onder de dwaling de waarheid te ontdekken,

ken, of liever om de Roomsche godsdienstgevoelens te scheiden van de reine denkbeelden, welke het Evangelie oplevert. Den Roomschen godsdienst als eene instelling beschouwende, die van onredematige meeningen, door het vooroordeel der menschen uitgevonden, zamenhing, verwierpen zij denzelven. Maar geen' anderen Christelijken godsdienst, dan dezen kennende, had dus alles, wat geopenbaarde Christelijke godsdienst heette, bij hen een verdacht voorkomen. In den grond meenden zij hetzelve te moeten houden voor een met list zamengeweven stelsel van loutere priester vonden, nergens anders toe dienende, dan om het weinig denkend gemeen ter bevordering van allerlei slinksche oogmerken te gebruiken.

De meesten evenwel konden geen' godsdienst ontberen; die was voor hun behoefte geworden. Hoe dan nu gehandeld, om daarin te voorzien? Men zocht eenige weinige waarheden zamen, die men zich verbeeldde, dat alleen het licht der rede ontdekte; men bond die bij elkanderen, vormde daarvan een stelsel, en wendde voor, daarnaar alleen te leven. Op deze wijze het bijgeloof verzakende, vervielen zij op de niet min gevaarlijke klippen van het rampzalig ongeloof, den weg des waren geloofs, die tusschen beiden lag, voorbij gedwaald zijnde. Deze menschen maakten zich bekend onder den naam van *Deïsten*, of gelijk wij in onze taal zouden zeggen, *Godisten*, als willende zij daar door den hatelijken naam van *Atheïsten*, waarmede men van ouds her alle ongeloovigen bestempeld had, op de best mogelijke wijze ontduiken. Ande-

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

deren noemden hen liever *Naturalisten*, als die alleen eenen natuurlijken godsdienst voor noodzakelijk hielden. In *Engeland* kregen zij den naam van *Vrijdenkers* en *Vrijgeesten*, en in *Frankrijk* dien van *sterke geesten* (*Esprits forts*).

In den aanvang waagden echter zich deze menschen niet, met hunne gevoelens zoo openlijk voor den dag te komen, als zij wel wenschten. Zij en hunne gevoelens bleven voor het publiek meestäl verborgen, 't gene zoo veel te beter geschieden konde, daar zij schuil lagen achter het scherm eener spitsvindige wijsgeerte, waarvan zij beoefenaars en voorstanders waren. Van daar ook is het, dat hunne gevoelens doorgaans met al te zwarte kleuren werden afgemaald, als waren zij met alle de wijsheid, waarŏp zij stoften, dwazen, die in hun hart zeiden, „daar is geen God!" In het geheim echter breidden zij hunne gevoelens van liever lede in alle rijken en staten van *Europa* wijd en zijd uit; zonder dat zij dezelven tot een wel geordend stelsel hadden gebragt. Hunne gevoelens waren los en wankel; 't gene de een in de natuurlijke Godsdienstleer als waarheid erkende, werd van den anderen gewraakt en verworpen. Hoe konde dus hun leerstelsel anders, dan verward zijn?

In Engeland.

Eindelijk verscheen in *Engeland*, waar deze wijsgeerige Deïsten het ruimste veld gewonnen hadden, de vermaarde EDUARD HERBERT, *Baron* van *Cherburij*, die er, in onderscheiden door hem uitgegeven schriften, zijn werk van maakte, om de natuurlijke godsdienstleer, ontdaan van alle bijgeloovigheden, wel-

welke haar, gelijk hij zich en anderen daar van zocht te overtuigen, eene gewaande goddelijke openbaring had aangehangen, tot een geregeld ſtelſel te brengen. Zijne daartoe betrekkelijke ſchriften waren, *de Veritate*, uitgekomen te *Parijs* in het jaar 1624, *de cauſis errorum*, uitgekomen te *Londen* in het jaar 1645, en *de Religione Gentilium*, uitgekomen ten zelfden jare ook te *Londen*. In deze ſchriften rust 'smans ſtelſel op vijf grondwaarheden, door hem uit het licht der natuur afgeleid, welke God, zijns achtens, in de harten van alle menſchen heeft ingeprent, en welke, zoo hij meende te kunnen bewijzen, in alle eeuwen, onder alle godsdienſten, algemeen bekend zouden zijn geweest. De eerſte grondwaarheid is: er is één God. De tweede is; dezen God moeten wij dienen. De derde is; deugd en godsvrucht maken het wezen van den godsdienst uit. De vierde is; wij moeten over onze zonden berouw hebben, indien God ons dezelven vergeven zal. En de vijfde is; na dit leven hebben de deugdzamen belooning, en de goddeloozen ſtraf te wachten. Men ziet hieruit, hoe prijsſelijk het doel van dezen Engelſchen Deïst is geweest, om het ſtelſel der leer, welke hij beleed, wel te regelen, en van de wangevoelens, door velen zijner aanhangers aangenomen, te zuiveren. Hij was trouwens de eerſte Deïst niet alleen, die als Schrijver optrad, maar ook de beste, de verſtandigſte, de godsvruchtigſte. Indien men op zijne herhaalde betuigingen ſtaat mag maken, gelijk de menschlievendheid vordert, is het

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

 niet

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

niet te betwijfelen, of hij diende, naar zijne inzigten, in waarheid, God met een opregt hart. Het beginsel, van waar hij uitging, was bijkans even hetzelfde, als dat der Socinianen, die niet zeer lang daarna zoo veel geruchts en opgangs maakten. Hij veräghtte namelijk wel in allen deele het Christendom niet, maar zocht in zoo verre den goddelijken grondslag van hetzelve te ondermijnen, dat hij, deszelfs leerstukken aan het gezond verstand toetsende, al het gene door de Rede niet begrepen werd, al ware het nog zoo duidelijk in den Bijbel geöpenbaard, als menschelijke dwaling beschouwd wilde hebben.

Het doel van den *Baron* VAN CHERBURIJ, om de tegen elkänderen inloopende gevoelens der Deïsten tot een vast stelsel te brengen, was gewisselijk te dien aanzien niet verwerpelijk, dat hier door de natuurlijke godsdienst, welken deze menschen beleden, veel redematiger, veel zuiverder, ook krachtiger konde worden. Maar dit doel was niet wel bereikbaar in eene gemeenschap van menschen, bij welke de vrijheid van denken veräard was in eene bandelooze loszinnigheid, en elk, zonder spoor te houden, onvoorzigtiglijk zijnen eigen weg wilde gaan. Alle ontwerpen ter hervorming van hunne godsdienstleer moesten van zelven in duigen vallen. De gevoelens verschilden te zeer, om die te vereenigen. Te meer ondoenlijk was zulks, daar er ten zelfden tijde een tweede Hervormer opstond, wiens grondbeginselen gansch anders, en in hunnen aard uiterst bedorven waren. Die man was THO-

MAS

MAS HOBBES *van Malmesburij*, één der voornaam- ste wijsgeeren zijnes tijds (*), die in zijnen kring gemeenzaam omging met den grondigdenkenden BACO, en onder zijne vrienden mede telde de voornaamste wijsgeeren in *Frankrijk*, als GASSENDI, DESSARTES, enz. Groot waren zijne verdiensten in de onderscheidene takken der wijsbegeerte, bijzonder in de naruurkunde, gelijk ook in de het naauwst met de wijsgeerte verknocht zijnde vakken der regtsgeleerdheid, voornamelijk het natuurregt. En ware hij in het burgerlijk regt niet, ten aanzien van de magt der overheid, in zijne gevoelens te overdriftig geweest, zoude zijn naam van de Civilisten buiten twijfel algemeen regt geroemd zijn geworden. Maar hieraan maakte hij zijne grove Deïstische gevoelens vooräl dienstbaar, in meer dan één geschrift, als daar waren *Elementa Philosophica de cive*, uitgekomen in het jaar 1642, *Leviathan*, *sive de materia*, *forma & potestate civitatis ecclesiasticæ & civilis*, uitgekomen in het jaar 1651; en *Appendix ad Leviathanem*, uitgekomen in het jaar 1668. Allerverderfelijkst waren de godsdienstbeginselen, welke hij, in deze schriften, ten grondslage van het burgerlijk regt gelegd heeft. De Godgeleerden zijns tijds onder elkänderen horende twisten over onderscheidene geloofspunten, nam hij hieruit aanleiding, om te beweren, dat het even veel ware, welke godsdienstbegrippen men omhelsde, indien de Staat er maar wel bij voer. Deze stelling dreef hij

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) Zie hier voor in dit *Deel*, *bl.* 53.

hij zoo hoog, dat hij zich niet ſchaamde, openlijk te verklaren, dat, naar zijn oordeel, de godsdienst geene andere grondvesten had, dan de wetten des lands, en dat deze wetten afhingen van den wil der koningen of des volks. Volgens zijne begrippen wilde hij, dat men den godsdienst geheel aan den Koning of aan het volk onderwerpen moest, of, het gene hetzelfde is, dat men de hechte grondzuilen van den godsdienst, die in de rede en in de openbaring haar rustpunt hebben, op de willekeurigſte wijze, met kracht van menſchelijke wijsheid, dwaasheid zouden wij zeggen, geheel om verre moest rukken. 's Lands uitgevaardigde wetten waren de eenige regelmaat voor zedelijk goed en kwaad. Als een Indifferentist ſtak hij den draak met allen godsdienst, en ſchilderde hij denzelven af met allerlei belagchelijke, vreemde, tegen elkäêr afſtekende kleuren, ontleend uit de ſchriften der Heidenen, der Joden, der Mohammedanen en der Roomschgezinden, bijzonder daarmede ten doel hebbende, om de heilvolle leer van het Evangelie in de grootſte verächting bij het volk te brengen. Het aanwezen eener Godheid ja erkende hij, maar de verpligting, om de Godheid te dienen, ontkende hij, voorgevende, dat men toch onkundig is van de wijze, waaröp zulks geſchieden moet, wijl niemand zich een juist denkbeeld kan vormen van de goddelijke eigenſchappen. God lief te hebben, is evenwel de bron voor ons van geluk. Zijne leer van God vindt men voornamelijk ontwikkeld in de *Elementa philoſophica de corpore*, door hem uitge-

ge-

geven in het jaar 1655, en *de homine*, door hem als een tweede deel van dat werk uitgegeven in het jaar 1658. Hij houdt de Godheid voor iets ligchamelijks. Er kan, naar zijne gedachte, niets bestaan, dan hetgene ligchamelijk is; wij kunnen ons niets voorstellen, dan hetgene ligchamelijk is. Hoe zeer hij er openlijk vooruitkomt te gelooven, dat er eene zoodanige Godheid is, acht hij evenwel het bestaan derzelve onbetoogbaar. Welke wel zijne eigenlijke gevoelens aangaande de Godheid zijn geweest, is allen, die zijne schriften, met de grootste oplettendheid, gelezen hebben, niet even duidelijk en helder. Sommigen meenen, dat hij door de Godheid een ligchaam heeft verstaan, afgescheiden van de geheele stoffelijke wereld. Anderen hebben hem voor een *Pantheïst* gehouden, die de Godheid als met het geheeläl vereënigd stelde. Anderen weder hebben zijn stelsel verdacht gevonden van *Atheisterij*. Niet alleen verklaarde hem SAMUËL PARKER, Aartsbisschop van *Kantelberg*, voor een' *Atheïst* (*), maar zelfs LEIBNITZ, die hem anders, als philosooph, regt doet wedervaren, verbeeldde zich, in 's mans schriften, daarvan de doorslaandste sporen te ontdekken (†); en velen zijn zelfs tot onze tijden toe dezen scherpzienden wijs-

(*) *Vid. Disputat. de Deo & Providentia divina*; 1678. Sect. XXVII, XXXIX.

(†) *Reflexions sur l'ouvrage, que* Mr. HOBBES *a publié de la liberté, de la necesfité & du hazard*, in 's mans *Essais de Theodicée*; T. II. p. 278, 285.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

wijsgeer in hun oordeel gevolgd. Anderen eindelijk hebben HOBBES van deze beschuldiging op de best mogelijke wijze willen vrijpleiten, gelijk GUNDLING, in meer dan één, door hem uitgegeven, geschrift (*). Van waar dit onderscheiden oordeel? Ongetwijfeld van de donkere, ingewikkelde, stroeve, manier van denken en schrijven, welke in de werken van HOBBES heerscht. Hij was geheel zelfdenker, drong diep door, en was stout, niets ontziende. Wat hij in het oogenblik van zijne nasporingen als waarheid meende gevonden te hebben, dat ook stelde hij oogenblikkelijk als waarheid ter neder, hetzelve aan anderen ten toetse overgevende. Door dien weg heeft hij vele onberedeneerde gevoelens, die men naderhand duidelijk gezien heeft, dat allergevaarlijkste dwalingen waren, in het midden gebragt, maar ook vele denkbeelden, die niet naar behooren uit één waren gezet, op eene raadzelachtige wijze gemeen gemaakt, zoo dat men dezelven van de eene zijde in eenen goeden, en van de andere zijde in eenen kwaden zin meende te moeten opvatten. En hetgene hem het meest verdacht deed zijn, was, dat hij allerbaarblijkelijkst de philosophische beginselen van EPICURUS in

(*) *Observat. Select.* T. I. Obs. II. *Gundlingiana* XIV. *bl.* 304. spq. Over HOBBES *deïstische* gevoelens zie men SCHRÖCKH's meermalen aangehaalde *Christliche Kirchengesch.* III. *bl.* 174-179, en IJPEIJ's I *D.* II *St.* *bl.* 222-225. *Conf.* THOMAE HOBBES *Angli Malmesmuriensis Philosophi vita; Carolopoli* 1681.

in alles volgde. Hij was een der ſtoutmoedigſte Epicuristen van de latere tijden. En wat kon hem meer in een erg vermoeden brengen, dan even dit (*)? Groote wijsgeeren hebben hem uit dit oogpunt, zonder partijzucht, beſchouwd, het ſchadelijke, dat zij in zijne ſchriften vonden, aan een' kant geſchoven, en van het goede, dat zij aantroffen, zich bediend, met hem er openlijk hunnen dank over te betuigen. Onder dezen mag met onderſcheiding genoemd worden de onſterfelijke SAMUËL PUFFENDORF, die in zijne voortreffelijke ſchriften niet zelden HOBBES ten gids heeft gekozen, geene zwarigheid vindende, hem, als zoodanig, eenen wel verdienden lof toetezwaaijen (†).

Berigt van WILMOT BLOUNT, GILDON, enz.

Tot na het midden der zeventiende eeuw ſchenen de *Deïsten* in *Engeland* niet zeer gevreesd te zijn. Men hoopte, dat dit geſlacht van zelf wel uitſterven, altoos weinige nakomelingen zoude achterlaten. Dan men bedroog zich in dien waan. Het getal dezer menſchen nam in de tweede helft der eeuw

(*) V. RAPIN, *Reflexions ſur la Philoſophie Ancienne & Moderne*; *p.* 54, 55, 56, 194.

(†) Vid. præf. quam præmiſit PUFFENDORFIUS ſuis *Elementis Jurisprudentiae univerſalis.* „Nec parum debere nos, inquit, profitemur, THOMÆ HOBBES, cuius hyposthefis in libro de *cive*, etſi quid profani ſapiat, tamen cetera ſatis est arguta & ſana." Quam ſplendidis laudibus HOBBII libellum *de Corpore* efferre non ſit veritus GASSENDUS, testatur *Sorbierus* Præf. Opp. GASSENDI præmiſſa.

eeuw allersterkst toe; en van alle kanten werden zware klagten aangeheven over het gevaar, waarin de gemeenschap der Christenen zich bevond, wegens de bedekte en onbedekte pogingen, die er in het werk werden gesteld, om derzelver gronden te ondergraven, en zelve haar geheel te doen invallen. Allerërgst was dit, onder het koninklijk bewind van KAREL, *den tweeden*, van het jaar 1660 tot 1685. 's Konings hof bestond schier uit *Deïsten*, die hem zelven ook in deze hunne betrekking aan het hoofd zagen. Openlijk deed hij belijdenis van den Protestantschen Godsdienst; heimelijk was hij, gelijk de Priesters meenden, die hem, op zijn sterfbedde, bijstonden, Roomsch-katholiek; maar in de grond des harten, wil men, dat hij, omtrent allen godsdienst, onverschillig was (*). Deze verachting van den Christelijken Godsdienst, met welken volmondig aan het hof gespot werd, ging spoedig tot de lagere standen over, zoo dat het mode werd Deïst te zijn. De scherpzinnigste spotter onder alle de Hovelingen was JOHAN WILMOT, Graaf VAN ROCHESTER, die in eenige gedichten en kleine prosaïsche stukjes zich zelven en anderen met het ontëeren van den Christelijken Godsdienst vrolijk maak-

(*) BURNET schildert, in zijne *Histoire des dernieres revolutions d'Angleterre, raduit de l'Anglois.* T. I. p. 636. den Koning met de lelijkste kleuren af als een' anderen TIBERIUS. En HUME zelf moet betuigen, dat de Bisschop hem wel getroffen heeft. Zie zijne *Gesch. van Grootbrittanië*, hoogd. uitgave; *D.* II. *bl.* 358.

maakte. Dit alles gaf aan den Bisſchop van *Worcester*, EDUARD STILLINGFLEET, aanleiding, om ten jare 1671 het eerſte geſchrift in het licht te zenden, waarin de Christelijke Godsdienst tegen de aanrandingen van het ongeloof mannelijk is verdedigd geworden (*). Uit dit geſchrift zagen de Deïsten de ontvonkte veröntwaardiging der Protestantſche Geestelijkheid, en werden zij hierdoor nog eenigen tijd in den toom gehouden. De aanvallen geſchiedden ſlechts bedektelijk en met ſchroom. Ook dit beſpeurt men zelfs in de geſchriften van CHARLES BLOUNT, die ten jare 1680 eene overzetting van de twee eerſte boeken van PHILOSTRATUS over het leven van APOLLONIUS *van Tijane* in het licht gaf, met zeer breedvoerige aanmerkingen. Dit geſchrift had geene andere ſtrekking, dan om den Christelijken Godsdienst in verachting te brengen, alleen door eene allerpartijdigſte vergelijking van de wonderen des Zaligmakers met die van APOLLONIUS, waarbij dus natuurlijk deszelfs goddelijk gezag in zijne ſchriften geheel verdwijnen moest.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Inmiddels beklom ten jare 1689 WILLEM *de derde* den koninklijken troon. Onder het bewind van dezen nam de vrijheid van denken hand over hand over hand toe; want geene hindernisſen waren nu meer in den weg ter openbaring van gevoelens, welke men voorheen had moeten onderdrukken. De

veel-

(*) *Letter to a Deist, in answer of the ſeveral obiections against the truth and authoritij of the ſcriptures.*

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

veelvuldige onderſcheidene godsdienstgezindten in *Engeland* ſmaakten met het grootſte genoegen het genot van dit voor hen zoo lang gemiste, en dus nu te meer onwaardeerbaar voorregt. En de *Deïsten* lieten zich, op geene wrakke gronden, voorſtaan, dat dezelfde weldaad hun niet geweigerd of misgund moest worden. De godsdienstleer van den *Baron van Cherbury* werd door de Deïsten met vernieuwden moed als om ſtrijd, in onderſcheidene ſchriften, waar zulks voegelijk geſchieden konde, krachtiglijk aangeprezen. Eindelijk verſcheen er ten jare 1693 een geheel opzettelijk daartoe ingerigt geſchrift, dat den titel droeg van de *Godsſpraken der Rede* (*). Hetzelve was grootendeels geſchreven door BLOUNT, maar werd uitgegeven door CHARLES GILDON, die er eene voorrede had voorgeplaatst. Dit werk bevat eene mengeling van Deïstiſche gevoelens, waarvan ſommigen met elkanderen niet overeen kunnen gebragt worden. Dan eens, bij voorbeeld, wordt allerduidelijkst geleerd, dat de wereld door God geſchapen is, dan weder, dat dezelve van eeuwigheid haar beſtaan heeft gehad. Eene der meest bijzondere Deïstiſche hoofdbegrippen, in dit geſchrift opzettelijk bearbeid, is, dat de dienst, welken wij God verſchuldigd zijn, geheel het denkbeeld van eenen Middelaar buitenſluit, als zijnde hetzelve voor de goddelijke barmhartigheid zeer onteërend. Uit alles, wat hij, te dezen aanzien, beredeneert, blijkt het nogtans, dat hij het regt Evange-

li-

(*) *The Oracles of Reaſon.*

lische van dit denkbeeld niet gevat, en tegen menschelijke misvattingen strijd gevoerd heeft. Voor het overige, wordt, volgens het hiervoor opgegeven stelsel van den *Baron van Cherbury*, de leer van den godsdienst der rede tot zeven hoofdstukken gebragt (*). I. Dat er een oneindige eeuwige God is, die alles geschapen heeft. II. Dat God de wereld door zijne Voorzienigheid regeert. III. Dat het onze pligt is, God, als onzen Schepper en Bestuurder, te dienen en te gehoorzamen. IV. Dat die dienst bestaat in gebeden tot en lofzeggingen aan Hem. V. Dat onze gehoorzaamheid gelegen is in de opvolging der voorschriften van de gezonde rede; welke opvolging de zedelijke deugd uitmaakt. VI. Dat wij na dit leven eene belooning of vergelding te wachten hebben, overëenkomstig met onze daden in dit leven; hetwelk dus de onsterfelijkheid der ziel onderstelt, en onmiddelijk volgt uit de erkentenis van de Voorzienigheid. VII. Dat, wanneer wij van de voorschriften der rede, in het vervullen van onze pligten, afdwalen, wij daarvan berouw moeten hebben, en ons vertrouwen stellen op de barmhartigheid van God, om ons dat te vergeven.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Verre was het er niettemin van daan, dat alle Deisten zich met BLOUNT en GILDON ten aanzien van deze godsdienstleer der rede konden verëenigen. Velen waren er, die deze voorname leerstukken ontkenden, immers die voor twijfelächtig hielden. Dit

(*) Pag. 197.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

Dit wekte GILDON, die zulks niet weinig leed deed, op, om ten jare 1705 in het licht te geven een *Handboek der Deïsten* (*). In hetzelve verdedigt hij de leer van Gods aanwezen en eigenschappen, zijne voorzienigheid en regering der wereld, de onsterfelijkheid der menschelijke zielen, en een toekomend leven. Het schijnt, dat GILDON toen zijne *Deïstische* dwalingen duidelijk inzag; volgens zijne verklaring gaf hij dit werk in het licht, met oogmerk, om de godsdienstleer der rede tot eenen grondslag van die der openbaring te leggen, en de Deïsten tot de omhelzing van deze zachtvoeriglijk op te leiden (†).

Berigt van TOLAND.

Vereedigend waren tot hier toe slechts de schriften der Deïsten; zij verdedigden de godsdienstleer der

(*) *The Deist's Manual.*

(†) Altoos dit werd door GILDON voorgewend. Maar men weet vaak niet, wat men van de bekeeringen der Deïsten denken moet. Eén van tweeën is waar, of zij hebben somwijlen de overtuigende kracht van den christelijken godsdienst in hun binnenste gevoeld, of zij hebben heimelijk met allen godsdienst op eene allerschandelijkste wijze den spot gedreven. Wat moet men toch oordeeen over het gene, onder anderen, zelf BLOUNT heeft geschreven, in een' brief aan Dr. SIJDENHAM. (Zie *Oracles of Reason*, p. 87.) „ Ongetwijfeld is op onze reis naar de andere wereld de gemeene weg de veiligste. Alschoon het *Deïsme* tot eene goede bebouwing van den akker van 's menschen hart kan strekken, zal het nogtans den besten oogst geven, wanneer die met het christendom bezaaid is."

der rede, met verächting van die der goddelijke na C. G.
openbaring. Dadelijke aanvallen waren er nog zoo Jaar 1552.
tot 1700.
zeer niet tegen deze leer gewaagd, dan alleen van ter zijde. Maar in het laatst der eeuw werd haar als het ware de oorlog openlijk verklaard door JOHAN TOLAND, een' vrijdenkend geleerden, die voorheen, na dat hij uit de Roomſche kerkgemeenſchap tot de Protestantſche was overgetreden, hier te lande te *Leijden* zich in de godgeleerdheid geoefend had, onder den beroemden FREDERIK VAN SPANHEIM, maar, vervolgens in *Engeland* terug gekeerd, in geen genootſchap belijdenis wilde afleggen van zijn geloof, en met de geestelijkheid den ſpot zocht te drijven, blijkens zijn gedicht *de Stam van Levi*, (*The tribe of Levi*,) hetwelk hij ten jare 1691 had uitgegeven. Deze man zond te *Londen* in het jaar 1696 in het licht zijn boek, getiteld: *Het Christendom geene verborgenheid.* (*Christianity not mysterious.*) De hoofdinhoud komt hierop neder, dat de christelijke leer niets behelst, hetwelk tegen of boven de rede is, en zij dus geene verborgenheid kan genoemd worden. Men merkt hier uit, dat TOLAND alzoo, in dit boek, ſlechts niet meer heeft willen beweren, dan een *Sociniaan* doorgaans beweerde. Hij ſchijnt ook toen nog onder de Deïsten zoo zeer geene plaats gezocht te hebben. Maar langzamerhand ging hij langs den weg der dwaling voort, om eindelijk in het wijde veld van het ongeloof geheel en al van den weg der waarheid afte zwerven. Duidelijk werd zulks gezien in een werk, dat hij ten jare 1699 in het licht zond,

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

onder den titel van *Amyntor*, met geen ander oogmerk, dan om de authentie of echtheid der heilige schriften aantetasten. Hij zocht, namelijk, uit letterkundige, historische, oorkonden te betoogen, dat de boeken van den canon der heilige schrift tot op de laatste tijden van Keizer TRAJAAN, of in de eerste jaren van ADRIAANS regering, slechts in de handen van dezen en genen waren geweest, gelijk meer andere boeken; dat zij dus als goddelijke schriften noch aan de geestelijkheid noch aan de gemeenten waren bekend geweest; dat zij door de algemeene christelijke kerk niet onderscheiden zijn geweest van de zoo genoemde onechte Evangelien, of andere voorgegevene heilige gedenkstukken, die in de vroegste tijden onzer jaartelling zijn te voorschijn gekomen. Zijn gevoelen kwam derhalve hier op uit, dat de schriften der vier Evangelisten, benevens de andere boeken des N. Testaments, die bij ons voor Goddelijk erkend worden, geen meer gezag hebben, dan die boeken, die bij ons verworpen, en voor verdichtselen gehouden worden. Hierdoor werden dus, gelijk hij er over dacht, alle de gronden omverregehaald, waarop de goddelijke openbaring, ons in die schriften medegedeeld, naar het algemeene oordeel, rustte. En alzoo meende hij, als met éénen slag, de ganfche leer van het Evangelie verbroken te hebben. Hadde hij bij eene tamelijke mate van geleerdheid, welke hij toonde te bezitten, meer gezond verstand gehad, zijne pogingen zouden zeker meer verderfelijk zijn geweest. Maar zijn gebrek aan oordeel en smaak verhinderde hem, om, met klem van re-

redenen, aan het gene hij betoogen wilde, eenigen glimp van waarſchijnlijkheid te ſtrijken. Van daar, dat zijne ſchriften niet bij verſtandige geleerden, maar ſlechts bij waanwijze ongeleerden en half geleerden eenigen ingang vonden. Intusſchen gaven dezelven even daaröm zoo veel te beter gelegenheid aan deze en gene geletterden, om het gene door hem beſtreden was, op de bondigſte wijze, als onverwinbare waarheid te verdedigen, te bewijzen en te bevestigen. TOLANDS gevoelens, nopens de echtheid en goddelijkheid der ſchriften van het Nieuwe Testament werden, op eene zegevierende manier, wederlegd, door Dr. SAMUËL CLARKE (*), door STEVEN NYE (†), door RICHARDSON (§), door JONAS (**), en in later tijden door LARDNER (††). Deze Schrijvers hebben TOLANDS kwade trouw in het helderst daglicht geſteld, aantoonende, dat hij zijne lezers meermalen op eene ſchandelijke wij-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) In zijn boek *Sone Reflections on — the book called Amyntor.*

(†) *Historial Account and Defence of the N. Testament in anſwer to Amyntor.*

(§) *Canon of the N. Testament vindicated.*

(**) *New and full Methoded of ſettling of the Canonical Authority of the N. Testament.*

(††) *The Credibility of the Goſpel hiſtory;* welk werk, ook in het Nederlandsch vertaald, onder ons zeer bekend en hoog in achting is. Als zoodanig kwam hetzelve uit te *Utrecht* ten jare 1730, onder den titel van *Geloofwaardigheid der Euangeliegeſchiedenisſen.*

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

wijze misleidde, door het verdraaijen der Schriften, welke hij aanhaalt, en door het vervalſchen van de getuigenisſen, er van hem uit bijgebragt. Zij hebben het publiek op eene onwederſprekelijke wijze onder het oog gelegd de beſpottelijkſte misſlagen, welke TOLAND, in zijne verſtandelooze drift, begaan heeft, om zijnen minkundigen lezers, met ijdele magtſpreuken, zand in het aangezigt te werpen en te verbijſteren. Zoodanige menſchen alleen trouwens heeft hij, naar het ſchijnt, willen verſchalken, en in de netten des ongeloofs verſtrikken. Voor meer geoefenden was al zijn geſchrijf onſchadelijk. In plaatſe dat de leer van den Christelijken Godsdienst in de ſchatting van dezen door zijne ondernemingen iets van hare kracht verliezen konde, moest zij integendeel er door bevestigd en verſterkt worden. Hetzelfde zij aangemerkt van TOLANDS overige ſchriften, als daar zijn *Adeiſidaemon*, uitgekomen in het jaar 1709, NAZARENUS, *of het Joodſche Heidenſche en Mohammedaänſche Christendom*, uitgekomen ten jare 1718, *Tetradymus*, uitgekomen ten jare 1720, *Pantheïsticon*, uitgekomen ook in het jaar 1720, enz. In het eerstgemelde zocht hij aan te toonen, dat LIVIUS, in zijne historiſche berigten, aangaande MOZES en den ouden Godsdienst der Hebreeuwen, meer geloof verdient, dan de heilige ſchrijvers zelven. Konde er iets meer ongerijmd worden uitgedacht? Ook zoekt hij in dit werk te betoogen, dat het bijgeloof, of, het gene bij hem hetzelfde was, de christelijke godsdienstleer voor den

den ſtaat ongelijk veel ſchadelijker is, dan het volſlagenſte ongeloof, dan het zuiverſte Atheïsme. Bij de onderſcheidene oordeelvellingen der geleerden over TOLAND zijn er velen geweest, die hem voor een' Atheïst gehouden hebben. Hierin evenwel, geloof ik, dat men hem wat te zwart geſchilderd heeft. Liever zoude ik denken, dat hij, als Deïst, zelf niet geweten heeft, wat hij geloofde, of het gene op hetzelfde nederkomt, dan eens dit, dan eens dat gevoelen zich zelven, ten minſte anderen, als waarheid opdrong. Men kan dat best opmaken uit zijnen *Nazarenus* en *Tetradymus*. Op het ergst genomen was hij ſlechts een *Pantheïst*, als hebbende in zijn gemeld *Pantheïsticon* de filoſofiſche denkbeelden van SPINOZA in een meer helder licht willen plaatſen en aanprijzen. Naar zijne meening zoude MOZES reeds een *Pantheïst* zijn geweest. Hij geeft voor, dat dit *Pantheïsticon* zijne geloofsbelijdenis behelst, met welke hij trouwens zelf den ſpot drijft (*). Hij ſchijnt een man te zijn geweest, volſtrekt zonder beginſelen, en daar en boven een man van een eerloos karakter en onzedelijk gedrag (†).

In

(*) Hij zond dit werk aan een' voornamen Heer in *Engeland*, met deze daarbij geſchreven woorden. *O ſempiterne Bacche! qui reficis & recreas vires deficientium, adſis nobis propitius in pocula poculorum! Amen!*

(†) Over TOLAND en zijne ſchriften zie men LELANDS *Beſchouwing van de ſchriften der Deïsten. D. I. bl.* 86-95. MOSHEIMS *Kerkelijke Geſchiedenis;* VIII *D. bl.*

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

Berigt aangaande de deweinige Deïsten in andere landen.

In de eerste helft der achttiende eeuw won het aantal van Engelsche Deïsten als van jaar tot jaar zeer sterk aan. Doch dezen behooren niet tot het tijdvak, waarvan wij hier de geschiedenis leveren. In de overige rijken en staten van *Europa* durfde, zoo het schijnt, staande de zeventiende eeuw, het ongeloof het hoofd niet opsteken. Ten minste geene of zeer weinige Deïstische schriften werden door ongeloovigen in het daglicht geschoven. In *Frankrijk*, waar het ongeloof meer dan misschien elders in de duisternis schuilde, verschenen slechts twee geschriften, hiertoe betrekkelijk, en nog wel zeer kunstiglijk opgeschikt in het kleed van eene Roman, die op het eerste aanzien niets van dien aard deed vermoeden. Het eene was de *Geschiedenis der Sevaramben*, uitgekomen ten jare 1677, en het andere eene *Beschrijving van het eiland Borneo*, uitgekomen ten jare 1684. Evenwel de schrijvers schenen in deze werkjes het meer gemunt te hebben op den Roomschen godsdienst in het bijzonder, dan wel op den Christelijken godsdienst in het algemeen. Het is bekend, hoe in de achttiende eeuw onder de Franschen de bedekte en openbare Deïsten vermenigvuldigd zijn, en tot welk eene verschrikke-

bl. 85-89, vergeleken met zijne *Commentatio de vita, fatis & scriptis* J. TOLANDI voor deszelfs *Vindiciæ antiquæ Christianorum disciplinæ adversus Tolandi Nazerenum.* SCHRÖCKHS a. w. VI. bl. 178-184, en IJPEIJ's *Kerkelijke Geschiedenis der achttiende eeuw*; d. II. sta bl. 58-78.

kelijke hoogte het volslagenste ongeloof aldaar gesteigerd is, doch ook spoedig merkelijk weêr gedaald is.

Berigt aangaande eenige welgeslaagde pogingen ter stuiting van het ongeloof.

Met regt mag dus de zeventiende eeuw geacht worden de eeuw te zijn van de opkomst der Deïsten, die vervolgens der christelijke kerk wel groote afbreuk gedaan, maar toch op verre na niet bemagtigd hebben. Daartoe zijn alle hunne pogingen te zwak geweest, en zijn zij nog te zwak. Het gene zelfs de kerk door verlies van vele belijders harer godsdienstleer mag geleden hebben, dat heeft zij daar door gewonnen, dat die leer in het redelijk geloof van verstandige Christenen allerkrachtigst is versterkt, bij hare mannelijke verdediging, waartoe schrandere godgeleerden zich moedig hebben aangegord, en waaräan wij de uitnemendste schriften, daartoe strekkende, te danken hebben. Wij hebben reeds eenigen derzelven leeren kennen; de overigen hier op te noemen gehengt ons bestek niet. In het bijzonder evenwel kunnen wij hier niet met stilzwijgen voorbijgaan het Instituut van den zoo godzaligen als geleerden ROBERT BOYLE, ter verdediging van den christelijken godsdienst opgerigt, volgens deszelfs uiterlsten wil, ten jare 1691. Eene jaarlijksche inkomste van honderd ponden sterlings had deze brave man toegelegd aan eenen godgeleerden of predikant, die aangesteld, door de bezorgers van deszelfs hiertoe gemaakte schikkingen, drie jaren aan één, acht leerredenen in het jaar moest houden voor het volk, ter bestrijding van het ongeloof, en ter verdediging van den natuurlijken en

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

geopenbaarden godsdienst. Na verloop van drie jaren moest er telkens een ander gekozen worden. De eerste Godgeleerde, daartoe bekwaam geöordeeld, was de met lof bekende RICHARD BENTLEY, Kapellaan des Bisschops van WORCHESTER, wiens acht leerredenen toen in het licht kwamen onder den titel van de *dwaasheid en onredelijkheid der godverzaking*, en kort daarna in het latijn door D. E. JABLONSKI, ten jare 1696 in *Berlijn*, en vervolgens in het nederlandsch vertaald door J. LULOFS ten jare 1752 te *Amsterdam* in het licht verschenen. De leerredenen, die, in de volgende jaren, van BENTLEY, en die naderhand van tijd tot tijd door andere verkozen godgeleerden of predikanten met hetzelfde oogmerk gehouden zijn, zien hoofdzakelijk insgelijks het licht, niet alleen in het Engelsch, maar ook in eene Nederlandsche vertaling. GILBERT BURNET heeft door den druk gemeen gemaakt eene groote verzameling van belangrijke uittreksels van alle de *Boijliaansche* leerredenen, die sedert het jaar 1692 tot aan het jaar 1737 gedaan zijn door BENTLEY, KIDDER, WILLIAMS, GASTRELL, HARRIS, CLARKE, BURNET en vele anderen. Door dezen weg heeft BOYLE's lofwaardige inrigting zeer veel dienst gedaan aan de waarheid van den christelijken godsdienst, niet alleen in *Engeland*, maar overäl in *Europa*, waar de gemelde leerredenen gelezen zijn (*).

Eéne

(*) Zie over BOYLES Instituut *Bibliotheque Angloise*; T. XV. P. II. p. 416. MOSHEIMS *Kerkel. Geschiedenis*; VIII

Berigt aangaande eenige zoogenoemde Atheïsten

Eéne der bedoelingen, welke BOYLE heeft in het oog gehad, blijkt zoo uit den titel van BENTLEY's leerredenen, als anderszins, dat inzonderheid is geweest het tegengaan van ongodisterij. Dit verſchrikkelijk ongeloof ſchijnt evenwel meer te vrezen, dan dadelijk aanwezig te zijn geweest. In *Engeland* altoos was in dien tijd niemand bekend, die in den volſten zin des woords een Atheïst kon genoemd worden. Trouwens ten dien tijde, en nog in later tijd, werd overäl *Atheïsme* niet alleen met *Pantheïsme*, maar zelfs dikwerf met *Deïsme*, ik moet meer zeggen, met zoogenoemde *Disſenſie* in christelijke geloofsbegrippen verward. Hoe anders zoude men het kunnen verklaren, dat er, volgens het berigt van MARINUS MERSENNUS, in zijne latijnſche *Uitlegging van Geneſis* (*), ten jare 1622 te *Parijs* wel vijftig duizend *Atheïsten*, ſomwijlen tot twaalf en meer toe in één huis, gevonden werden. Hoe anders is het te verklaren, dat GIJSBERT VOETIUS, in zijne *Vertoogen over het Atheïsme* (†), zulk eene breede lijst heeft gemaakt van *Atheïsten*, en ons vaderland heeft durven noemen een' *ſtinkpoel van Atheïsten* (§)? Al wie zich met de leer der openbare kerkgemeenſchap niet vereënigen konde, werd met den hatelijken naam van *Atheïst* beſtempeld. Wan-

VIII D. bl. 77 en 78, en IJPEIJ's *Kerkel. Geſchiedenis van de achttiende eeuw*; I. D. II. St. bl. 431-435.

(*) *Comment. in Geneſ.* p. 233 en 621.

(†) *Disput. de Atheïsmo*; T. I. *disput. ſel.* p. 116, 140.

(§) *Sentina Atheistarum.*

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

Wanneer men in heete drift iemand fcheldt, wordt de verächtelijkfte naam niet gefpaard, die dan in de gedachten opkomt. Indien allen, die wel voor fchelmen of fchurken zijn uitgemaakt, in de kracht des naams, fchurken waren, welk een allerrampzaligst gefpuis zoude dan het grootfte deel der menfchen zijn? Zoo ook, wanneer allen, die door blakende partijzucht wel eens als *Atheïsten* zijn afgekleurd, wezenlijk Atheïsten waren geweest, of nog waren, zoude de gemeenfchap van christelijke belijders grootendeels uit godvergetende huichelaars beftaan; iets, dat toch alleen in de bekrompene denkbeelden van zwartgallige menfchen voedfel kan vinden. *Atheïsten*, echte *Atheïsten*, die niet uit domme onkunde, of wrevelige ontevredeheid over de gangen der Voorzienigheid, waarin zij zich niet fchikken konden, in hun hart los weg zeiden, maar, op philofophifche gronden, er in hun hart zich van overtuigd hielden, dat er geen God ware, zulke dogmatifche Atheïsten zijn er ten allen tijde weinig, zeer weinig, gevonden. Waren zij er voorheen geweest, dan zeker moesten zij er geweest zijn onder de wijsgeeren van *Griekenland* en *Latium*, die van het licht eener Goddelijke openbaring geheel verftoken waren, en, gelijk onder hen SIMONIDES verklaarde, hoe meer zij over God dachten, dies te meer alles in de fchemering zagen (*). Dan hoe gering is het getal van Atheïsten onder dezen ge-

(*) *Quanto diutius confidero, tanto mihi res videtur obfcurior.* CICERO; *de nat. Deorum* L. I. c. 22.

geweest? CICERO wist er maar twee te tellen; namelijk DIAGORAS MELIUS en THEODORUS CYRENAICUS (*). En zelfs is het nog zeer twijfelächtig, of DIAGORAS wel, in de daad, een Atheïst zij geweest. TATIAAN (†) ten minste en ook CLEMENS de *Alexandrijner* (§) hebben hem van die beschuldiging zoeken vrij te pleiten. Trouwens CICERO voegt er ter beneden aangehaalde plaatse bij, dat, daar zelfs de twijfel aan het bestaan van een Opperwezen de straf der Overheid niet ontwijken konde, gelijk aan PROTAGORAS was gebleken, die even daaröm door de *Atheniënsers* uit de stad en het land was gebannen, terwijl in der daad zijne schriften verbrand werden, — dat, daar de twijfel aan het bestaan van een Opperwezen zulke gevolgen had, het hem voorkwam, dat velen hierdoor zeer huiverig waren geworden in eene openbare belijdenisse van het Atheïsme. Maar ook de verstandige mensch, die het vermogen van zijne rede behoorlijk gebruikt, moet in het uitgebreide gebouw der wereld, zonder eenige moeite van diep nadenken, allerzigtbaarst ontdekken eene hooge wijsheid, eene hooge magt, goedheid en majesteit. Het gevoel van diepen eerbied voor den verheven Schepper van het ongemeten heel-

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

(*) *De natura Deorum* L. I. c. 1 en 23.

(†) *In Oratione ad Græcos, quod nihil eorum, quibus Græci gloriantur, studiorum apud ipsos natum, sed omnia a Barbaris inventa sint, in Opp.* JUSTINI M. edit *Sylb.* p. 164.

(§) *In Protreptico ad Gentes.*

heeläl moet in zijn hart zijn. De wijze moet eene Godheid erkennen; de dwaze alleen kan in zijn hart zeggen; er is geene Godheid! de dwaze alleen, die niet verdient gestraft, maar in het huis der dwazen opgesloten te worden. Voor weinige jaren vreesde men voor eenen algemeenen doordrang van het Atheïsme. Maar heeft men niet gezien, dat de belijders van hetzelve dwazen waren, die raaskalden, en toen zij hadden uitgewoed, geen het minste spoor achterlieten, dat zij eene sekte gesticht hadden, en ja zelven weder, de een meer, de ander minder, het herlevendigd gevoel van godsdienst aan den dag legden? Dit gevoel, onder alle volken, allen menschen van natuur diep ingescherpt, is zoo sterk, dat men voor geen algemeen doorgaand Atheïsme immer eenige vrees behoeft te hebben.

Van VANINI.

Met dat al is het niet te betwijfelen, of er zijn ten allen tijde menschen gevonden, die allerhande drogredenen zamenzochten, om zich zelven en anderen, ware het mogelijk, wijs te maken, dat er geene Godheid bestond. Dan het is hier voornamelijk de vraag, of er in waarheid Atheïsten geweest zijn, en nog zijn, die in de drogredenen, waarmede zij het niet bestaan eener Godheid trachtten te betoogen, werkelijk berust hebben, of berusten, en in hun gevoelen tot het einde huns levens volhard hebben? Het is bezwaarlijk dit te denken. Gewisselijk is ten allen tijde het getal der zoodanigen zeer klein geweest. Nopens de twee dus genoemde Atheïsten, welke de geschiedenis van dit

dit tijdperk eigenlijk oplevert, is het ten minste niet zeker, of zij waarlijk daar voor gehouden moeten worden of niet!

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

De eerste is LUCILIUS, of gelijk hij zich naderhand liever noemde, JULIUS CÆSAR VANINI, een *Italiaan*, die even daaröm wel eens, met een valsch vernuftige toespeling op zijnen naam, de *Keizer der Atheïsten* is bijgenoemd geworden. Door hem zijn twee boeken geschreven, het eene getiteld, *het amphitheater der Voorzienigheid* (*); uitgekomen ten jare 1615, het andere *Zamenspraken over de natuur* (†), uitgekomen ten jare 1616. Om het uitgeven van deze schriften is hij te *Tolouze* in het jaar 1619 ten vure veröordeeld. Het eerste boek behelst, wel is waar, vele en grove dwalingen, betreffende Gods eigenschappen en werken; doch, indien er al de dwaling van Atheïsme in ligt, is zij er zoo diep in verholen, dat de schranderste Godgeleerden verklaard hebben, haar er niet in te hebben kunnen vinden. De beschrijving, welke hij van de natuur van God geeft, kan dit oordeel staven (§). En wat het andere boek aangaat; hierin

treft

(*) *Amphitheatrum æternæ providentiae.*

(†) *Dialogi de admirandis naturæ reginæ Deaeque mortalibus arcanis* Sec. IV.

(§) Deus non est ens, sed essentia, nec bonus, sed bonitas, nec sapiens, sed sapientia, nec omnipotens, sed omnipotentia, quæ ita in ipso sunt, ut sint ipsum, ita insunt, ut nihil antecedat, nihil subsequatur. Totus est sine partibus; inmutabilis, cum cetera mutat, cuius velle est potentia, cuius opus voluntas. Simplex est—imo

ipse

na C. G treft men zeker meer gronds van verdenking aan.
Jaar 1552. MACLAINE meent, dat het boek duidelijke blijken
tot 1700. bevat van Godverloogchening; maar BUDDEUS (*), ARPIUS (†), HEISTER (§), NIEUHOFF (**) en anderen houden het daarvoor, dat VANINI eer aangezien moet worden als een ongelukkig slagtöffer van bijgeloof en nijd (††), dan als een' Martelaar voor de Godverzakerij (§§). Voor zijne Regters staande, viel zijn oog op eenen daar liggenden strooohalm, waaruit hij, dien opnemende, het Kosmologisch bewijs ontleende voor het bestaan der Godheid

ipse purus, primus, medius et ultimus actus. Denique est omnia super omnia, extra omnia, intra omnia, praeter omnia, ante omnia & post omnia omnis. Vid. l. l. *Excerc.* II. p. 95. seqq.

(*) In zijne *Theses de Atheismo & Superstitione* L. I. p. 120.

(†) In zijne *Apologia pro* VANINO.

(§) In zijne *Apologia pro Medicis.* Sect. XVIII. p. 93.

(**) In zijn boek over *Spinozisme; bl.* 332.

(††) Wel te begrijpen is het, dat de Roomsche geestelijkheid zeer op hem gebeten was, wijl hij te *Genua* meermalen openlijk redetwistte met de Predikheeren en Scholastieken, en derzelver gevoelens wederlegde. Zie JÖCHERS *Gelehrten Lexicon* II. bl. 1638. Conf. GRAMMONDUS *Hist. Gall.* L. III. p. 210.

(§§) ARNOLD schijnt in zijne *Kirchen und Ketzergeschichte;* II D. XVII B. C. XVI. H. bl. 1074. ook niet vreemd van die gedachte.

heid (*). Maar het mogt hem niet helpen: hij werd, als een Atheïst, op eene allergruwelijkste wijze, openlijk verbrand (†). VANINI was zeker zoo heterodox als paradox; maar wat hij, als geen Atheïst, met name geweest zij, is moeijelijk te bepalen. Welligt was hij een Pantheïst. Het tweede boek,

na C. G.
Jaar 552.
tot 1700.

(*) V. *La vie & les sentimens de* VANINI, Rott. 1717. p. 189.

(†) De berigten nopens zijn gedrag voor de over hem gestelde rechters zijn zeer uiteenloopend. Sommigen verhalen, dat hij voor hen het aanwezen van God nadrukkelijk had trachten te bewijzen; en men hem toen als een' toovenaar ten vure veroordeeld had. Anderen weder verhalen, dat, toen men in den raad van hem vorderde, om, in zijne voorbereiding tot den dood, God om genade te bidden, hij ten antwoord hadde gegeven; hij geloofde aan geene Godheid. Anderen eindelijk verhalen, dat hij, te dezen aanzien zoude gezegd hebben; dat hij God, door zijne gevoelens, niet beledigd, en dus daar voor geene vergiffenis biddend te vragen hadde. Wie ziet uit dit alles niet, dat er, met betrekking tot dezen man, vrij wat partijdigheid heeft plaats gehad, en men uit de geschiedenis van zijne veroordeeling geene genoegzame gronden kan ontleenen, om in de hoofdbeschuldiging ten zijnen nadeele te besluiten? Ik heb voorheen steeds gemeend, dat, zoo iemand, dan altoos VANINI een Atheïst ware geweest. Maar alles zamengenomen, komt het mij nu voor, dat de man het verschrikkelijk lijden volstrekt niet verdiend had, hetwelk hem door zijne Regters is aangedaan.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

boek, door hem uitgegeven, *over de natuur*, geeft ten minste wenken, om hem daar voor te houden, wijl hij God met de natuur dikwerf schijnt te verwisselen, 't gene hij anders in het eerste boek niet had gedaan.

Van LESZYNSKI.

Een tweede dus genoemde Atheïst was CASIMIR LESZYNSKI PODSEDECK BRZESKI, een Poolsch edelman, die in het jaar 1689, te *Warschauw*, met den dood gestraft werd, om dat hij het aanwezen van God geloogchend hadde. Dit is al wat men van dezen man weet, wegens schaarschheid van echte geregtsbijzonderheden, die plaats hebben gehad, zoo bij het verhoor, als bij de verŏordeeling, in de uitvoering van het vonnis. Ook ten aanzien van dezen man kan dus vooringenomenheid bij zijne regters hebben plaats gegrepen. Hoe vele menschen zijn in vroeger tijden niet onschuldig wegens de verdenking van tooverij ter dood verwezen? Zoude een diergelijk treurig lot dan niet ook zulken hebben kunnen treffen, die onder het schrikwekkend vermoéden van Godverzakers te zijn, gevallen waren? Uit het gene ARNOLD (*) verhaalt, ziet men niet onduidelijk, dat bij dezes ongelukkigen mans regters niet alleen groote partijdigheid heeft plaats gehad, maar ook groote wreedheid. Hij werd door het zwaard ter dood gebragt; maar zijn ligchaam werd verbrand, en de asch in een veldstuk geladen, en tegen de Tartaren verschoten.

Maar

(*) In zijne *Kirchen und Ketzergeschichte* II D. XVII B. XVI H. bl. 1077.

Maar wat moet men denken van den beruchten COSMO RUGGERI, een' *Florentijner*, Abt van *Saint-Mahé* in *Neder-Brittannië*, die, te *Parijs*, in het jaar 1615 overleed? Er wordt verhaald, dat hij, in hoogen ouderdom, op zijn doodbedde liggende, verklaard heeft, als een Atheïst te willen ſterven, en den geestelijken, die hem hunne redenen van beter onderwijs wilden inſcherpen, ſchamperlijk toeduwde; „Gij lieden zijt gekken! Er is geen God, behalve onzen Koning, die ons gelukkig kan maken! ook geen Duivel, behalve onze menſchelijke vijanden, die het op ons verderf gemunt hebben." Meer wordt ons van dezen man niet verhaald. Hoe hij in gezonde dagen gedacht heeft, meldt geen geſchiedſchrijver. Alles, wat men van zijn uiteinde vertelt, wordt dus zeer twijfelächtig. Vooreërst was zijn gezegde tot de geestelijkheid losſe, wilde, ſpraak, als van een' ijlhoofdigen kranken, waaröp volſtrekt niet te bouwen is. Maar ten tweede, hoe ligt heeft het kunnen gebeuren, dat, gelijk ARNOLD (*) zeer wel aanmerkt, de Geestelijkheid louter uit vijandſchap en nijd hem na zijnen dood dusdanige dingen ter zijner beſchuldiging heeft te laste gelegd, om het genoegen te hebben, van zijn lijk naar de begraafplaatſe der misdadigen te zien ſlepen; het gene men verhaalt, dat gebeurd is (†).

na. C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Van RUGGERI.

Hoe ſpoedig men gereed is geweest, om iemand, die

Van J. G. RAM.

(*) In zijn a. w. II D. XVII B. XVI H. bl. 1074.

(†) Zie JÖCHERS *Gelehrten Lexicon*; II. bl. 954.

die flechts Deïstische gevoelens kweekte, met den schandelijken naam van Atheïst te brandmerken, al ware het ook, dat hij met de rondste woorden betuigde, het bestaan eener Godheid te erkennen, is blijkbaar uit het treurig voorbeeld van een' *Wittenbergschen* Student, JOACHIM GERARD RAM, geboortig van *Glükstad*, in het *Holsteinsche*, die, in het jaar 1688, de handen van eigen geweld aan zich zelven slaande, op zijne tafel een geschrift achterliet, waarin zijne geloofsbelijdenis vervat was. Hij ontkende in hetzelve de onsterfelijkheid der ziel, de regerende Voorzienigheid van God, enz., maar erkende wel uitdrukkelijk het aanwezen van God, als wiens verloogchening, gelijk hij er bijvoegde, in geen' mensch van gezonde hersenen vallen konde (*). Straks na dat dit geschrift ware wereldkundig geworden

(*) Zie hier het hoofdzakelijke van des jongmans belijdenis. „Taedio finem quaero vitæ miserrimæ iniecto laqueo, redactusque in id, ex quo originem duxi meam, iudicium eorum, qui me nescio quo relegandum putarint, contemno. Anima namque nostra mortalis est; religio ad vulgus pertinet, inventa scilicet ad decipiendos homines, eoque melius regendos. *Neque vero sic sentiens iure videor vocari Antheus. Quis enim* DEUM *esse, snae mentis homo neget?* Ut vero ea, quæ vulgo de religione traduntur, a sacerdotibus doceantur, ratio, ut dicitur, postulat status. Qui aures habet, audiat. Mundus regitur opinionibus. Sed sapienti sat. Non enim omnes hoc verbum capiunt. cet." Zie ARNOLDS a. w. ter a. pl. bl. 1078.

worden, werd de ongelukkige man van de Predikanten openlijk als een Atheïst met de ontzettendſte verwenſchingen gedoemd en gevloekt. Eén zelfs dier Predikanten ontzag zich niet, des jongelings ongeloof toeteſchrijven aan het lezen der ſchriften van den beroemden PUFFENDORF, die zich daardoor in de dringendſte noodzakelijkheid gebragt zag, om zich mannelijk te verdedigen, met de ernſtigſte betuiging, dat hij op verre na geen Atheïst ware, of door zijne lesſen anderen in het gevaar hielp, om Atheïsten te worden. Welk eene hooggaande partijdigheid! welk eene onbeſchaamde verkrachting der waarheid! welk eene van grimmigheid ziedende drift tot verkettering! Dat toch Protestantſche christelijke godsdienstleeräars, die zulk eenen *Deïst*, hoe buitenſporig ook in zijne afdwalingen, voor eenen volſlagen *Atheïst* durven uittekrijten, toch ophouden zich te verwonderen over de booze vooringenomenheid van de vroegere Roomschgezinden, die alle Onroomſchen, en van eenen het Christendom afgevallen JULIAAN, die weleer, met vijandige trotschheid, alle zijne voormalige geloofsgenooten, zonder onderſcheid, voor Atheïsten verklaarde!

Even zoo bevooröordeeld is men te werk gegaan met den vermaarden BENEDICTUS DE SPINOZA, zonder de minſte zwarigheid, voor een' Atheïst te houden. Dit gevoelen aangaande SPINOZA was nog voor weinige jaren zoo algemeen, dat het toen gevaarlijk zoude zijn geweest, hetzelve tegen te ſpreken. Trouwens de uitmuntende NIEUWENTIJD, die anders grove dwaling van minder buitenſporige zoo

Van SPINOZA.

 wel

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

wel te schiften wist, had SPINOZA uitgekreten voor eenen opzettelijken Atheïst, en wel om vrolijk, in de genieting der wereld, te kunnen leven (*). En nog heden zal menig lezer denken, „ was SPINOZA geen Atheïst?" Gewisselijk was hij dat niet! Het is daar zoo verre van daan, dat hij van het Opperwezen steeds met veel eerbied sprak, en niet in gebreke bleef anderen den dienst van God met hartelijken ernst aanteprijzen (†). Wel aan! dat wij dezen merkwaardigen man dan nader doen kennen.

SPINOZA was uit Joodsche ouderen geboren, te *Amsterdam*, den 24ste van *Slagtmaand* des jaars 1632. Al vroeg oefende hij zich in de godsdienstleer zijner natie; het gene hem de grootste achting der Rabbijnen verwierf, die hem tot eene eer van hare kerk meenden te zien opgroeijen. Van trap tot

(*) Zie 's mans *Gronden van Zekerheid;* IV D. XI H. bl. 82.

(†) Zie B. NIEUHOFF *over Spinozisme;* bl. 8. Ook verhaalt men, dat SPINOZA, hoe zelden hij ook zijn huis verliet, nogthans dikwerf in de openbare gemeenschap der Christenen zich vinden liet, vooräl wanneer hij wist eene goede, verstandige en stichtelijke leerrede te zullen hooren. Zie JÖCHERS *Gelehrten Lexicon;* II. bl. 1302. SPINOZA's zedelijk gedrag wordt door velen lasterlijk geschetst. Niemand heeft dit vuiläardiger gedaan, dan RAATS in zijne *Korte en grondige betooging tegen* SPINOZA. Maar deze onwaarheden vindt men wederlegd door NIEUHOFF in het a. w. bl. 253, 254. Dan men eze in ditzelfde werk bl. 6-10 SPINOZA's karakterschets.

tot trap in zijne letteroefeningen hooger vorderende, viel hij met den tijd op de ſtudie der philoſophie, welke hem, betrekkelijk eenige onderwerpen der godsdienſtleer, bedenkingen deed maken, die, daar hij rondborſtig genoeg was, om er de verſtandigſten onder zijne geloofsgenooten over te onderhouden, hem eerlang het vonnis berokkenden, waarbij hij uit de Synagoge gebannen werd. Van dien tijd af, tot zijnen dood toe, bleef hij op den middenweg ſtaan tusſchen het Jodendom en Christendom, denkende, ſchrijvende, en levende als een philoſooph, gelijk hij werkelijk was. Zijne Joodſche vijanden lieten intusſchen niet af hem te vervolgen. Zij klaagden hem te *Amſterdam* bij de Overheid aan als een' Godslasteraar, met die uitwerking, dat hij ten jare 1664, voor eenige maanden, ter ſtad uitgedreven werd. Hij ging wonen te *Rhijnsburg* bij *Leijden*, ſedert eenigen tijd de wijkplaats van vrijdenkende lieden, die der kerkelijke en ſtaatkundige onverdraagzaamheid ontduiken wilden. Hier geneerde hij zich met het ſlijpen van glazen, waarin de geoefende kunst hem eene vermaarde handigheid had doen krijgen, de overige uren wijdende aan zijne geliefkoosde wijsgeerige beſpiegelingen. Van daar verhuisde hij eerlang naar *Voorburg*, op dezelfde wijze blijvende voortleven, en eindelijk naar het naburig *'s Gravenhage*, waar hij zoo aanzienlijke als talrijke vrienden had, die zijnen arbeid en ſtudiën begunſtigden. Hier overleed hij den 21ſte van *Louwmaand* des jaars 1677.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Als philoſooph bewonderde hij DESCARTES, wiens

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

grondbeginfelen, door hem meetkundig betoogd, ten jare 1663 te *Amfterdam* werden uitgegeven (*). Hierop volgde ten jare 1770 een godgeleerd, ftaatkundig, werk, dat eenige vertoogen behelsde over de vrijheid van philofopheren, als beftaanbaar en met den godsdienst, en met de welvaart van den ftaat (†). In dit werk treft men vele gewaagde, Deïstifche, ftellingen aan, welke SPINOZA doen kennen wel als eenen vrijdenkenden, maar tevens van het fpoor der waarheid afgedwaalden philofooph, die gelijk een blinde naar de waarheid wilde tasten, maar telkens misgreep. Zijne godsdienftige gevoelens alleen zal het hier van belang zijn te doen kennen. Betrekkelijk eene bijzondere openbaring van God, was hij van gedachte, dat die aan niemand, dan aan CHRISTUS verleend was. Wanneer wij in de fchriften van het Oude Testament lezen, dat de Profeten vervuld waren met den Heiligen Geest, beteekent dit, naar zijne gedachte, niets anders, dan dat zij hooger gaven hadden, dan andere menfchen, beftaande voorál in eene fterke inbeeldingskracht, en eene godsvruchtige levenswijze. Iets diergelijks mag gezegd wor-

(*) De titel was R. CARTESII *Principiorum Philofophiæ Pars* I en II. *more geometrico demonftrata per* BEN. DE SPINOZA.

(†) *Tractatus theologico-politicus, continens disfertationes aliquot, quibus ostenditur, libertatem philofophandi non tantum falva pietate & reipublicæ pace posfe concedi, fed eandem, nifi cum pace reipublicæ ipfaque pietate, tolli non posfe.*

worden van de Apostelen, die even min Profeten waren, maar die, wanneer zij zich op Gods geest beroepen, daar door hun eigen helder inzien in de waarheid, van God boven anderen ontvangen, verstaan. Van hier, dat alle volken groote mannen onder zich gehad hebben, die men Profeten noemde. Wonderwerken zijn er in den doorgaans gemeenden zin nooit geweest. Het gene men daar voor houdt, waren slechts ongewone werken der natuur. De orde der dingen, die eeuwig en onveränderlijk is, laat niet toe, dat God de kracht der natuur onderdrukke. De goddelijkheid der heilige schrift kan dus uit de geschiedenis der wonderwerken, welke er in wordt gevonden, niet betoogd worden. Een groot deel van die geschiedenis laat zich op eene natuurlijke wijze verklaren. Het weinige, dat daar voor niet vatbaar is, mag men denken, dat door menschen, niet met het beste oogmerk, er is ingelascht. De goddelijkheid der heilige schrift kan alleen bewezen worden uit derzelver zedelijken inhoud, die tot de beoefening van ware deugd opleidt. Al wat de heilige schrift leert, is klaar en bevattelijk. Haar doel is, de menschen wijzer en beter te maken. Tot het eerste vordert zij geloof; tot het andere gehoorzaamheid. Geloof zonder gehoorzaamheid beteekent niets; en gehoorzaamheid kan zonder geloof niet bestaan. Van Gods natuur leert de heilige schrift niets anders, dan het gene de mensch in zijne gehoorzaamheid kan navolgen. De hoofdleer der heilige schrift is te dezen aanzien dit weinige. „ Er is één Opper-

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

wezen of God, één voorbeeld des waren levens. Hij is eeuwig, overäl tegenwoordig, alwetend, almagtig, algoed. Deszelfs dienst bestaat in de beoefening van gerechtigheid en liefde. Allen, die zich hierop toeleggen, leven voor God, en worden zalig. Den boetvaardigen vergeeft God de zonden." Het geloof, of, het gene hetzelfde is, de godgeleerdheid heeft met de wijsgeerte volstrekt geene gemeenschap. Deze zoekt niets, dan waarheid; gene alleen gehoorzaamheid en deugd. Deze stellingen zijn door SPINOZA ingewonden in, en dienstbaar gemaakt aan zijn betoog, dat het in eenen vrijen staat een' ieder geoorloofd moet zijn, te gelooven wat hij verkiest, en het gene hij gelooft ronduit te zeggen of te schrijven. Verscheidene malen, onder verscheidene titels, in verscheidene talen, en met verscheidene namen van voorgewende schrijvers, is dit werk van SPINOZA, na de eerste uitgave, door anderen in het licht gezonden, met oogmerk, om, op onderscheidene wijzen, den inhoud algemeen te maken. Die onderscheidene uitgaven optetellen, gehengt ons bestek niet (*). Nog onlangs is hetzelve in het Hoogduitsch op nieuw vertaald, en met bijgevoegde aanmerkingen van VON MURR en CONZ, te *Stuttgard* uitgegeven (†). Men heeft in dit werk

(*) Men vindt die uitgaven opgeteld door NIEUHOFF, *over Spinozisme*; bl. 2?7, en door SCHRÖCKH in het m. a. w. VI. bl. 301.

(†) BENED. VON SPINOZA *theologisch-politesche Abhandlungen, neu übersetzt*; 1805.

werk ſporen gezocht van *Atheïsme* en ook van *Pantheïsme*; maar vruchteloos; zij zijn er niet in. SPINOZA is in hetzelve alleen *Deïst*, of zoo gij wilt, gelijk wij thans ſpreken, *Neoloog*. Geen werk heeft den Neologen van onzen tijd beter te ſtade kunnen komen, dan dit boek van SPINOZA, waaruit zij trouwens ook onvermoeid geput hebben, doorgaans zonder de bron te noemen, wanneer zij hun vuil water anderen te drinken gaven. En het gene nog erger is, daar SPINOZA zijne gevoelens onvervalscht gaf, zoo als zij uit zijn brein kwamen, hebben de Neologen van den jongſten tijd die meenen te moeten vermengen met valſche ſmakelijkheden van woordenzwier en poëtisch onrijm; en waartoe dat? helaas! om het ongelukkig menschdom dit vergift, als een heilzaam geneesmiddel, zoo veel te gereeder te doen innemen.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

SPINOZA's Pantheïsme vindt men in zijne *Nagelatene werken* (*), uitgekomen in het jaar 1677. Ons plan vordert, dat wij 's mans *Pantheïstisch* ſtelſel hier zoo goed uit elkanderen zetten, als zulks wegens de donkerheden, waarin het door hem bezwachteld is, geſchieden kan, ten einde het tevens blijke, dat hij, in den eigenlijken zin des woords, geen *Atheïst* of Godverloogchenaar geweest zij. Van de vijf onderſcheidene ſchriften, die in 's mans *nagelaten werken* gevonden worden, komt ſlechts hier het eerſte bijzonderlijk in aanmerking. Dit is zijne *Zedekunde, op eene meetkundige wijze betoogd;*

(*) *Opera Posthuma.*

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

toogd (*); in hetwelk sommige stellingen kunnen worden opgehelderd, door deze en gene plaatsen, welke men in het vierde geschrift van deze werken, zijne brieven namelijk, aantreft. Zeer onderscheiden zijn de gevoelens omtrent de grondbeginselen, waarop het stelsel van SPINOZA rust. Maar zie hier, zoo het mij voorkomt, den gang van 's wijsgeers pantheïstische denkbeelden. Het punt of gronddenkbeeld, van waar hij het allereërst is uitgegaan, was het ten zijnen tijde bij de philosophen geliefkoosd denkbeeld van vrijheid, maar een gansch ander denkbeeld van vrijheid, dan men aan God gewoon was toe te eigenen. Naar SPINOZA's gedachte, was eene vrijheid, die in balans hangt, en den vrijen onverschillig doet zijn in zijn werken of niet werken, in zijn zoo of anders handelen (†), hoe hoogst volkomen ook zulk eene vrijheid aan vele wijsgeeren en godgeleerden toescheen, de laagste trap van vrijheid, een wezenlijk gebrek aan kennis aanduidende (§). Zulk eene vrijheid was voor hem volstrekt ondragelijk in een' redelijken mensch, laat staan in het oneindig wijs Opperwezen. SPINOZA's denkbeeld van vrijheid gedoogde geene onverschilligheid, maar ook geene vrijwillige bepaling van iets uit aanmer-

(*) *Ethica more geometrico demonstrata.*

(†) *Libertas indifferentiæ.*

(§) Hierin had hij zijnen meester DESCARTES ten voorganger. Verg. R. CARTESII *Meditat. de prima philos.* Med. IV. Conf. ANDALÆ *Diss. Phil. Septas* Diss. V. p. 196.

merking of verkiezing van het betére of bestvoegelijke (*). Zulk eene vrijheid kon hij nog minder verdragen (†). Hierin meende hij iets te vinden, het welk, als buiten God zijnde, God zelven afhankelijk maakt. God handelt, naar zijne gedachte, *noodzakelijk vrij*, uit zijne eigene natuur, naar dezelve (§). Hij kan ook niet anders. Magt, wil, verstand en wezen zijn hetzelfde. Als zoodanig is God de bron van al wat is, of wordt, of geweest is, en zijn zal; de noodzakelijke oneindige, eeuwige, onäfhankelijke bron van al wat is; de inblijvende oorzaak van het geheeläl (**). Dit is de grond-

(*) *Libertas spontaneitatis.*

(†) „Fateor," inquit SPINOZA *Ethic. Prop.* XXXIII. p. 32. „opinionem, quæ omnia indifferenti cuidam Dei voluntati subiicit, & ab ipsius beneplacito omnia pendere statuit, minus a vero aberrare, quam illorum, qui statuunt, Deum omnia sub ratione boni agere. Nam hi aliquid extra Deum videntur ponere, quod a Deo non dependet."

(§) „Deus ex solis naturæ legibus, & a nemine coactus agit." P. I. *Prop.* XVII. „Solus Deus causa libera. Solus exsistit & agit ex suæ naturæ necessitate." Ibidem. — Vides igitur, me libertatem in libera necessitate ponere." *Epist.* LXII. p 584. *Conf.* LEIBNITZ *Theod.* præf. § 31. Opp. T. I. p. 53, MENDELSOHN's *Philos. schriften*; I. p. 232.

(**) „Deus est unicus; necessario exsistit; ex sola suæ naturæ necessitate est & agit; omnium est rerum causa libera; omnia ab ipso ita pendent, ut sine ipso nec esse, nec concipi possint; omnia a Deo sunt prædeterminata, non quidem ex libertate voluntatis, sive absoluto beneplaci-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

grondslag van SPINOZA's stelsel; hieröp, verder voort philosopherende, bouwt hij alle zijne redeneringen (*). Niets is in het geheeläl toevallig (†); alles, wat bestaat, is noodzakelijk. Gelijk God als een noodzakelijk vrij wezen bestaat, zoo ook werkt hij vrij alleen uit natuurnoodzakelijkheid (§). Alles derhalve, wat is, volgt uit Gods vrije noodzakelijke natuur, met eene onvermijdelijke noodzakelijkheid (**). Wil iemand zeggen, dat noodzakelijk te zijn, en vrij te zijn, twee tegenstrijdigheden zijn, die vergist zich; want in God is de vrijheid ten naauwste ver-

bon-

placito, sed ex absoluta Dei natura, sive infinita potentia." *Ethic.* P. I. *Prop.* XXXVI. in *Append.* p. 33. „Deus est omnium rerum causa inmanens, non vero transiens, *Prop.* XVIII.

(*) Eén onzer zoo schrandere als veel wetende wijsgeeren, de beroemde BERNARDUS NIEUHOFF, heeft in zijn m. a. w. dit zoo wel aangetoond, dat elk, die onpartijdig oordeelt, zich daarvan overtuigd kan houden; hoe dan ook anderen, als BUDDEUS, RAPHSON, WOLF, HERDER, HEIDENREICH, JACOBI, HENNERT, over SPINOZA's grondstelling hebben mogen denken enz. Men leze inzonderheid bl. 54-58.

(†) *Contingens.*

(§) „In rerum natura nullum datur contingens; sed omnia ex necessitate divinæ naturæ determinata sunt ad certo modo exsistendum & operandum." *Ethic.* P. I. *Prop.* XXIX. „Omnia sunt necessaria vel ratione essentiæ, vel causæ; contingentia respectu defectus nostræ cognitionis." *Prop.* XXXIII.

(**) „Omnia inevitabili necessitate ex Dei natura sequuntur." *Epist.* XXIII. p. 452.

bonden met noodzakelijkheid. Dit zal niemand ontkennen. Immers God kent zich zelf niet alleen vrij, maar ook noodzakelijk (*). Schoon God dan noodzakelijk bestaat, evenwel bestaat Hij ook vrij, om dat Hij alleen uit de noodzakelijkheid van zijne natuur bestaat (†). Hij toch is vrij, die alleen uit de noodzakelijkheid van zijne natuur bestaat en werkt. Gedwongen daarentegen is hij, die door een' ander bepaald wordt, om te bestaan en te werken (§). Zoo werkt dan God alles noodzakelijk en vrij, dewijl uit de noodzakelijkheid van zijne natuur volgt, dat Hij het werke (**). Diezelfde noodzakelijke vrijheid, welke in God is, heerscht mede in alle zijne werken, die van Hem zijn voortgevloeid. Alles volgt uit Gods hoogste magt even noodwendig in de natuur, als in de wiskunst (††). God is een uit zijne eigene natuur nood-

(*) „Nemo negat, ex divina natura necessario sequi, ut Deus se ipsum intelligat, et tamen nemo concipit, Deum fato aliquo coactum, sed omnino libere, tametsi necessario, se ipsum intelligere." *Epist.* p. 453.

(†) „Deus, tametsi necessario, libere tamen exsistit; quia ex sola suæ naturæ necessitate exsistit." *Epist.* LXII. p. 584.

(§) „Ea res libera dicitur, quæ ex sola suæ naturæ necessitate exsistit, et a se sola ad agendum determinatur. Necessaria autem, vel potius coacta, quæ ab alio determinatur ad exsistendum & operandum certa ac determina vatione." *Epist.* I. *Def.* VII.

(**) Zie het straks aangehaalde uit het eerste deel der *Eth. Prop.* XVII.

(††) „A summa Dei potentia, sive infinita natura infini-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

noodzakelijk, dat is, vrij wezen. Dit Goddelijk wezen is de eenig mogelijke zelfstandigheid. Niets is zelfstandig buiten God (*). Alles is in God; niets is zonder God. Al wat bestaat, is in God, de eenig mogelijke zelfstandigheid; niets kan er zonder of buiten God zijn (†). Tot deze eenig mogelijke zelfstandigheid, welke God is, moeten gebragt worden alle dingen, zoo die uitgebreidheid hebben, als die denken. Gods wezen wordt van eeuwigheid gewijzigd in uitgebreidheid en denking, naar de noodzakelijkheid van hetzelve. Natuur, wereld, alle dingen zijn wijzigingen van Gods eigenschappen, door het oneindig verstand bepaald, overeenkomstig der noodzakelijkheid van de Goddelijke natuur, zoo dat geen anders zijn kan, dan het is (§). Buiten het geen bestaat, kan ook niets zijn; het

finita infinitis modis, h. e. omnia necessario effluxerunt, vel semper eadem necessitate sequuntur; eodem modo ac ex natura trianguli ab æterno & in æternum sequitur, eius tres angulos æquari duobus rectis." *Eth.* I. *Prop.* XVI.

(*) „Præter Deum nulla dari, neque concipi potest substantia." *Eth.* I. *Prop.* XIV.

(†) „Omnia in Deo sunt." *Eth.* P. I. *Prop.* XV. „Quidquid est, in Deo est, et nihil sine Deo esse, neque concipi potest." Ibidem. „Omnia in Deo, nil extra Deum." *Prop.* XVIII.

(§) „Deus est non tantum causa efficiens rerum existentiæ, sed etiam essentiæ. Sine Deo essentia non potest concipi. — Deus eo sensu, quo est causa sui, est causa omnium. — Res particulares nihil sunt, nisi Dei at-

het rijk der dadelijkheid is gelijk aan dat der mogelijkheid (*). De voortgang der tweede oorzaken is hier oneindig (†). Gods eigenschappen, die zijne natuur uitmaken, zijn eene oneindige denking, en eene oneindige uitgebreidheid (§). Uit beide deze eigenschappen van God zijn noodzakelijk, als wijzigingen, voortgevloeid alle dingen, en de verstandelijken en de stoffelijken (**). De eersten zijn wij-

attributorum affectiones, sive modi, quibus Dei attributa certo ac determinato modo exprimuntur. Omnia in Deo, substantia." *Eth.* I. *Prop.* XXV. „Unus Deus realitatis omnis fons, & ex suæ naturæ necessitate causa." *Prop.* XXVI.

(*) „Omnia, quæ ex absoluta natura alicuius attributi Dei sequntur, semper & infinita exsistere debuerunt." *Eth.* P. I. *Prop.* XXI. „Quidquid ex aliquo Dei attributo, quatenus modificatum est tali modificatione, quæ & necessario & infinita per idem exsistit, sequitur, debet quoque & necessario & infinitum existere." *Prop.* XXII.

(†) „Quævis, quæ finita est, & determinatam habet exsistentiam, non potest exsistere, nec ad operandum determinari, nisi ab alia causa, quæ etiam finita est, & determinatam habet exsistentiam. Et rursus, hæc causa non potest etiam exsistere neque determinari, nisi ab alia, quæ etiam finita est, et determinatam habet exsistentiam, determinatur, et sic in infinitum." *Eth.* I. *Prop.* XXVIII.

(§) „Cogitatio, extensio attributum Dei est; sive Deus est res cogitans extensa." *Eth.* II. *Prop.* I, II.

(**) Res extensa et cogitans Dei attributa sunt, vel attributorum affectiones. Omne vel substantia vel modus." *Eth.* I. P. XIV. „Res finita, modus, sequitur ex

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

wijzigingen van de oneindige denking; de anderen wijzigingen van de oneindige uitgebreidheid. Allen behooren zij tot ééne en dezelfde, alleen mogelijke, zelfstandigheid, en zijn uitdrukselen van Gods natuur (*). Hieruit volgt dus, dat de mensch niet gezegd kan worden, en niet is eene zelfstandigheid, maar bestaat uit zekere wijzigingen van beide de Goddelijke eigenschappen, wijzigingen, die uit éénc en dezelfde eeuwige en oneindige zelfstandigheid zijn voortgevloeid (†).

Zie hier het gevoelen van SPINOZA. Nu mag ik vragen, houdt Gij SPINOZA voor een' Atheïst? voor een' verloogchenaar van God? Die SPINOZA als een' Atheïst wil bevechten, gelijk voorheen honderden, die hem niet verstonden, of niet wilden verstaan, gedaan hebben, gedraagt zich als een verdwaalde DON QUICHOT, die zich met zijn ridderzwaard

ex attributo modificato, modificatione finita, a determinata causa. Hoc denuo ab alia, & sic in infinitum." *Eth.* I. P. XXVIII.

(*) „Res vel cogitandi modi sunt, per cogitationis attributum, vel extensionis modi, per extensionis attributum." *Eth.* I. *Prop.* VII. „Modi Dei naturam determinato modo exprimunt." *Eth.* II. *Prop.* II. *Epist.* XLI. p. 524, 526.

(†) „Ad essentiam hominis non pertinet, esse substantiam; hominis essentia constituitur certa attributi divini modificatione." *Eth.* I. *Prop.* X. „Homo constat corpore & mente. Mentem & corpus unum et idem est individuum, iam sub cogitationis, iam sub extensionis attributo concipiendum." *Prop.* XXI.

zwaard in postuur ſtelt tegen den windmolen. Zoo denken HENNERT en NIEUWHOFF (*). De laatſte voegt er bij: „Geen verſtandig man kan SPINOZA eenen wezenlijken Atheïst noemen, het zij theoretiſchen; daar tegen pleit zijn betoog, van het beſtaan der Godheid; het zij praktiſchen; daar tegen pleit zijn onbeſproken wandel en deugdzaam leven." SPINOZA erkende één éénig Opperwezen, dat uit kracht van zijne eigene natuur beſtaat, en de oorzaak der wereld is uit noodzakelijkheid van haar natuur of wezen, de bron van al het gene in de dingen der wereld wezenlijk is. Maar SPINOZA, dit is de eenige naam, dien men hem, te dezen aanzien, hoe veel ook HERDER hier tegen hebbe (†), geven kan. SPINOZA was *Pantheïst*, evenwel niet in eenen onbepaalden zin; want hij onderſcheidt overal eigenſchap

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) Zie 's mans a. w. bl. *79*.

(†) In zijn GOTT; bl. 62, 70, 93, 100, 104. HERDER meent, SPINOZA hield God voor de eeuwige bron van kracht en zaligheid, wier goedheid, liefde, wijsheid en magt alles bezielt, en alles doet werken naar de hoogstvolmaakte ſchoonheid en orde. Een denkbeeld, dat zeer wel vlijdde, om het *Spinozisme* met het *Fichtianisme* te vereenigen! HERDERS drift ging te ver in het æſthetisch verplooijen van het gene door SPINOZA, die geen gevoel voor het ſchoone had, en niet kon hebben (Vid. *Ethic. App. Propos.* XXXVI. p. 38.) verknoeid, wanſchikkelijk gemaakt, en gansch en al bedorven was. Hoe konde HERDER toch aan SPINOZA's God goedheid, liefde, en vooral *wijsheid* toekennen? Dit ſchreeuwt, gelijk men ſpreekt, luidkeels tegen SPINOZA's ſtelſel.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

fchap van wijziging; volgens zijn gevoelen, fchept God alles door de wijzigingen zijner eigenfchappen; uit zulk eene fchepping ontwikkelt zich alles in alle mogelijke vormen van uitgebreidheid en denking. In zoo verre kan men het HENNERT (*) toeftemmen, dat SPINOZA God en de wereld niet voor hetzelfde wezen heeft gehouden. SPINOZA was Pantheïst in eenen bepaalden zin, zulk een Pantheïst, namelijk, die het wezenlijke der natuur naar de noodzakelijkheid van het Opperwezen uit de Goddelijke eigenfchappen door werking, door fchepping, niet uitvloeijen, maar voortvloeijen doet. In zoo verre is het wezenlijke der natuur wijziging der Goddelijke eigenfchappen. Uitgebreidheid en denking zijn de eigenfchappen der ééne, eenig mogelijke, zelfftandigheid. In al, wat beftaat, is uitgebreidheid en denking het wezenlijke; in zoo verre dus Goddelijke eigenfchap, God zelf. Alles is in God. Niets is zonder God. Dit eene en andere herhaalt SPINOZA meer dan ééns. Dit zijn wisfeldenkbeelden, waarin zich het begrip van eene buitenwereldfche Godheid, van eene Godheid, afgezonderd van het heelal, zich verliest, en van welken, gelijk NIEUHOFF zegt, (†) een *zeker* Pantheïsme niet wel kan worden weggedacht.

Maar

(*) In zijn Vertoog *over den aard der wijsgeerte van* SPINOZA bl. 31; te vinden in de *Uitgelezene Verhandelingen over de wijsgeerte en fraaije letteren, getrokken uit de werken der Koninklijke Akademie der Wetenfchappen te Berlyn* I. D.

(†) In het a. b. bl. 91.

Maar van waar dit Pantheïsme van SPINOZA? Is het eene bijzondere vrucht van zijne philosophische bespiegelingen? Wat zal men antwoorden? Onze latere Wijsgeeren en Godgeleerden, die de Scholen der oude Griekfche en Romeinsche Wijsgeeren bezochten, vonden schier overal Pantheïsme, of, zoo als men het noemde, Atheïsme. Men meende hetzelve inzonderheid aantetreffen bij de *Platonisten* en *Stoïcijnen*. Van de Heidensche Wijsgeeren, dacht men, hadden het sommige Christelijke Wijsgeeren, als bij erfenis, overgenomen. BAYLE twijfelde niet (*), of de beroemde ABELARD ware een Pantheïst geweest. DAVID VAN DINAND was, naar zijn oordeel (†), zeker onder de Pantheïsten te tellen. Bij de *Persianen*, bij de *Chinezen*, bij de *Joden*, bij de *Indiaansche Quiëtisten*, bij de *Christelijke Mystieken*, en waar al niet? heeft men sporen van het *Pantheïsme* meenen te ontdekken. Zelfs de Profeeten onder de oude inrigting van den waren godsdienst, en de Apostelen onder de nieuwe, werden hier niet van verschoond (§). Dezen waren, naar het oordeel der ongeloovigen, Pantheïsten geweest. De geloovige, christelijke, godgeleerden, wisten de door Gods geest geleide schrijvers van dit euvel vrij te pleiten; maar dachten er niet aan, dat zij zelven aan de ongeloovigen aanleiding gaven, om hen voor Pan-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) *Dict. hist. crit.* art. SPINOZA.

(†) L. l.

(§) Het Pantheïsme van dezen geloofde men te vinden *Jer.* XXIII. 24. *Hand.* XVII. 28. *Rom.* XI. 36.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

Pantheïsten te verklaren. Wanneer zij Gods alomtegenwoordigheid beſchreven, leerden zij, dat God nergens in en nergens uitgeſloten was. Hoe dubbelzinnig! hoe ſchijnbaar Pantheïstisch! Hoor eens! loop bij alle ſekten of gemeenſchappen de ſtelſelen van wijsgeerte en godgeleerdheid door; allerwege zult gij iets ontmoeten, dat, en meestal tegen het doel van den ſteller, naar Pantheïsme zweemt. De beperkte rede zelfs van den ſchranderſten man ſchijnt over dit blok op den weg harer te hooge beſpiegelingen te hebben moeten ſtruikelen. Nogtans heeft SPINOZA door het voorbeeld van die allen niet wel gewaarſchouwd kunnen worden. Hij was in zijnen ſteilen gang veel te verre van hen verwijderd, om hen in het oog te houden. SPINOZA is van geheel iets anders uitgegaan; zijn weg was geheel onderſcheiden. Vindt men bij hem en anderen eenigen ſchijn van overeenkomst; dit is toevallig. Meestal ook heeft, zelfs bij de wijsgeeren, die voor hem te dezen opzigte Pantheïsten waren, of het ſchenen te zijn, een groot onderſcheid van beginſelen niet alleen, maar van beſchouwingen, van redeneringen en gevoelens plaats. SPINOZA altoos ſtaat hier, als een oorſpronkelijk denker, ten aanzien van zijn ſtelſel, over het geheel genomen, en deszelfs bijzonderheden, volkomen op zich zelven (*).

Was toch SPINOZA's eerſte gids DESCARTES niet? Dit was ja voorheen ook bijkans het algemee-

(*) Zie NIEUHOFF's a. w. bl. 39.

meene gevoelen. Niemand heeft dit ſterker gedreven, dan JOHANNES REGIUS, Hoogleeraar in de wijsgeerte te *Franeker*, die ten jare 1714 heeft in het licht gegeven een werkje, getiteld; KARTEZIUS SPINOZA *voorlichtende, of kort vertoog, toonende door onwrikbare redenen, dat de Philoſophij van* KARTEZIUS *in zich verbergen hebbe de gronden, waarop die van* SPINOZA *gebouwd is* (*). Dit evenwel te toonen, was voor REGIUS eene ondoenlijke zaak; hij heeft het dus ook niet gedaan. Vooröordeel, ſchier hadde ik geſchreven bitſe partijzucht, dreef hem tot eene analogiſche redekaveling, welke hij deerlijk misbruikte, om de wijsgeerte van DESCARTES allergehaatst te maken. Zeker had SPINOZA groote verpligting aan DESCARTES, in wiens ſchool hij tot een' wijsgeer gevormd was. Van daar in de ſchriften van SPINOZA doorgaans de karteſiaanſche terminologie. Wanneer hij niet ſtellig bepaalt, laat hij de uitdrukkingen van DESCARTES, door hem overgenomen, geheel voor deszelfs rekening; hij gebruikt die ſlechts in den karteſiaanſchen zin, zoo als zij van de wijsgeeren verſtaan worden. Maar bepaalt hij, dan geeft hij aan zoodanige uitdrukkingen zijne eigene verklaring, en past dezelve op eene hem eigene wijze toe. DESCARTES, bij voorbeeld, leerde, dat er twee wezenlijkheden in de natuur zijn, denking, namelijk, en uitgebreidheid, waarvan de eene het wezenlijke van den geest, en de andere het

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) Hetzelve wordt gevonden achter 's mans *Beginſelen der beſchouwende philoſophie.*

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

het wezenlijke van de ſtof uitmaakt. Maar hoe geheel anders verklaart zich SPINOZA hieromtrent! en hoe geheel anders heeft hij die leer in zijn ſtelſel ingeweven! Te dezen aanzien gispt hij zelfs DESCARTES (*). Denking en uitgebreidheid is, naar SPINOZA's opvatting, geheel niet het gene DESCARTES er door verſtond. Maar hoe heeft SPINOZA het dan begrepen. Dit is vrij donker; hadde hij het toch liever genoemd *kracht* en *werking!* Hoe verſchillend ook zijn de punten, waarvan beide de philoſophen, elk langs zijnen eigen weg, uitgaan! DESCARTES begint van *ik denk*, derhalve *ben ik*. SPINOZA van eene noodzakelijke vrijheid, naar welke de Godheid, uit zijne eigene natuur, werkt en handelt, eene vrijheid, waar tegen zich het allerſterkst verzet hebben de *Karteſianen*, SPINOZA's oude medeſcholieren. DESCARTES is een twijfelaar, of *ſcepticus;* SPINOZA ſtelt vast als *dogmaticus*. Bij DESCARTES is God wezenlijk onderſcheiden van de wereld, de Schepper van hemel en aarde. Bij SPINOZA is alles één, en één alles. Naar het gevoelen van DESCARTES hadde alles anders kunnen zijn, dan het is; naar SPINOZA's grondbeginſelen niets. Te regt mogt derhalve NIEUHOFF het *Spinozisme* eene antipode noemen van het *Karteſianisme* (†).

Zie daar eene geſchiedenis van het *Spinozisme*, dat zeker voor beter verklaring nu gebleken is vatbaar

(*) *Epist.* XXXII. gelijk hij in andere opzigten niet ſchroomde te doen; als *Eth.* II. *Prop.* 13, 16, 17.

(†) Zie 's MANS a. w. bl. 71.

baar te zijn, dan hetzelve van de meeste vroegere en latere wijsgeeren en godgeleerden verklaard is, maar in zijn geheel toch nog een gedrogtelijk, een dus allerverfoeijelijkst ſtelſel blijft, dat zamenhangt van *Antitheïsme*, van *Ideaalrealisme* (*), van een ijzeren, onredelijk, *Fatalisme*, van een ſtijf en geſtreng *Antiteleologisme* (†), van een grof *Materialisme*, van een zeer fijn *Anthropomorphisme* (§), en van wat niet al meer?

Het boek van SPINOZA, waaruit wij zijn ſtelſel heb-

(*) SPINOZA's denkbeelden zijn nooit zonder transſcendentale voorwerpen, welke door hem voorwerpelijk verwezenlijkt worden. Zijn denkbeeld is of wordt altijd de zaak zelve. Zie NIEUHOF's a. w. bl 86, 87.

(†) Er is niets, waartegen SPINOZA zich meer verzet, als tegen de leer der eindoorzaken. Het denkbeeld van eene Godheid, die in hare werken iets bedoelde, is bij hem het ongerijmdſte denkbeeld, dat men zich van de Godheid kan vormen. „Dum quæſiverunt (veteres) Philoſophi ostendere," zegt hij, „naturam nihil frustra agere (hoc est, quod in uſum hominum non ſit) nihil aliud videntur ostendisſe, quam naturam, Deosque æque ac homines delirare." *Ethic. App. Prop.* XXXVI. p. 35. „Haec doctrina Dei perfectionem tollit; nam ſi Deus propter finem agit, aliquid necesſario appetit, quo caret." p. 36. Zulk eene harde leer volgde van zelve uit SPINOZA's ſtrijd tegen de vrijheid der keuze van het bestvoegelijke (*libertas ſpontaneitatis.*)

(§) Hoe zeer SPINOZA ook met regt tegen het Anthropomorphisme van zijnen tijd lostrok, heeft hij evenwel er niet om gedacht, dat hij zelf van de Godheid begrippen vormde, die aan menſchen, niet aan de God-

 heid

na C. G. Jaar 1552. tot 1700. hebben opgegeven, draagt, gelijk wij gezien hebben, den titel van *Zedekunde*. Dan het zedekundige gedeelte des werks valt hier niet in ons bestek. Alleen zij het genoeg er van te melden, dat hetzelve geen zamenhangend stelsel, maar eene beschrijving van de vatbaarheid voor deugd van het noodzakelijk wezen, en geene zedeleer voor menschen, als menschen, behelst (*). De noodzakelijkheid, waarmede, naar SPINOZA's denkbeeld, Gods wezen bestaat, heerscht ook in dit gedeelte zijns werks.

Had voorheen SPINOZA, vooral in ons vaderland, gelijk men meende, zeer vele stille volgers, groot was het aantal van zijne luide tegensprekers. De voornaamsten waren S. CLARKE, R. CUDWORTH, J. RAPHSON, B. NIEUWENTIJD, J. A. RAATS, P. BAYLE, J. J. ZIMMERMAN, J. F. BUDDEUS, C. WOLF, M. MENDELSOHN. Ook deze laatstgenoemde heeft met den geheimraad JACOBI er twist over gevoerd, of zijn vriend LESSING een *Spinozist* ware? MENDELSOHN heeft hem daarvan zoeken vrij te pleiten, maar uit afkeer van verkettering, het *Spinozisme* in zulk een licht zoeken te plaatsen, dat de *Theïst* er zijne gevoelens vrij wel in vinden kan. HERDER heeft dit met nog grooter ijver gedaan, schetsende eenen SPINOZA, aan wien de *Theïst* de hand

heid eigen zijn. Wat toch is de denking? Konde hij zich daarvan een begrip vormen, zonder bezinnen, zonder tijdvorm? Zie NIEUHOFFS a. w. bl. 228.

(*) Zie HEIDENREICH's *Philosophie der nat. religion*; I. bl. 272.

hand der broederſchap niet ligtelijk weigeren zal. Dit deed HERDER in zijn werk, hier voor reeds genoemd, en uitgekomen ten jare 1787. Van dien tijd af meenden velen in *Duitschland* aan SPINOZA dat recht te moeten doen weêrvaren, waarop hij aanſpraak had, maar hetwelk hem zeer weinigen voorheen gegund hadden. Zijne philoſophie begon hemelhoog verheven te worden. Zijne ſchriften werden op nieuw gedrukt, en ook in het hoogduitsch overgezet. In de jaren 1787 en 1789 verſchenen er twee onderſcheidene uitgaven van in die tale. En welken invloed dit op den wijsgeerigen denktrant in *Duitschland* gehad heeft, weten deskundigen. Het is buiten ons ontwerp, hier verder iets historisch van te boek te ſtellen.

TWEEDE AFDEELING.

GESCHIEDENIS VAN DE LUTHERSCHE KERK, NA DEN VREDE VAN PASSAU, TOT DEN AANVANG DER ACHTTIENDE EEUW.

EERSTE HOOFDSTUK.

Geschiedenis van den staat der Luthersche Kerke.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Inleiding

De hervorming der Christelijke kerk, in de zestiende eeuw, haar volkomen beslag hebbende gekregen, vond men deze nu in drie hoofdgenootschappen of maatschappijen gescheiden, namelijk in de Grieksche, Roomsche en Onroomsche, welke den naam van Protestantsche kreeg. In het beschrijven van de geschiedenis dezer bijzondere maatschappijen achten wij het bestvoegelijk de orde, waarin wij dezelven hier optellen, om te keeren, en dus eerst een historisch berigt te geven van de Protestantsche kerkgemeenschap, dan van de Roomsche en eindelijk van de Grieksche.

De Protestantsche kerkgemeenschap verdeelt zich in vele onderscheidene genootschappen, gelijk bekend is. De twee voornaamsten waren het Evangelisch-Luthersche en het Evangelisch-Hervormde kerkgenootschap. Het doel der Onroomschen, die zich los worstelden van de drukkende magt der Roomsche hierarchie, was buiten alle betwijfeling in den be-

beginne geen ander, dan zich te vereenigen tot één algemeen kerkgenootschap, welks leden zich gemeenschappelijk in eenen gezuiverden dienst van God verblijden mogten. MELANCHTHON, de zachtmoedige MELANCHTHON, had alles, wat in zijn vermogen was, gedaan, om eene scheuring te beletten; en het was hem ook gelukt. De vereeniging was door zijnen invloed getroffen ten jare 1536, gelijk voorheen verhaald is. Maar nog bij het leven van MELANCHTHON verhieven er zich reeds ten jare 1557 weder punten, waaröver de hoofden der Onroomschen verschillig dachten, en met elkäêr aan het twisten geraakten (*). Daar ééndragt anders het vermogen sterkt, werd hetzelve door deze tweedragt verzwakt. Evenwel men was, met gemeenschappelijke krachten, de eerste zwarigheden reeds zoo verre te boven gekomen, dat elke partij tegen den gemeenen vijand genoegzaam konde staande blijven. Verstandigen ondertusschen zagen allerhelderst, dat, wanneer eens het onderling twistvuur gebluscht konde worden, die stand zoo veel te vaster zoude zijn, en waren dus op middelen bedacht, om, konde het zijn door eene hereeniging der verschil hebbenden, de scheuringen, waar zij waren, te helen, en waar zij nog niet waren, voortekomen. Welk een treurig aanzien toch leverde de tweespalt op tusschen de beide Protestantsche kerken, die zoo veel gemeenschappelijks hadden in grondstellingen, in oogmerken, in godsdienstbegrippen, in theologische

(*) Zie hier voor XXIII. bl. 111.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

ſche leerwijzen, enz., die in haren oorſprong te zamen als één ligchaam mogten beſchouwd worden, dat zich tegen de Roomſche kerk, waarvan het zich met vereenigde kracht had afgerukt, met zulk eenen moed bleef aankanten! Deze beiden zonderden zich niet alleen van elkanderen af, maar gaven elkanderen zoo vele blijken van wederwilligheid, zelfs ja van afkeer en haat, dat ook, bij het daaruit geſproten onderſcheid in de geloofsleer, zulk een geest van wederzijdſche partijſchap in wijzer en beter gewordene Christenen waarlijk onbegrijpelijk was (*). De bron van deze wederzijdſche oneenigheid moest bij de hoofden van de onderſcheidene aanhangers gezocht worden. Dezen hadden hunne verſchillende ſtandpunten, waaruit zij het geheel overſchouwden, 't gene bij hen bijzondere begrippen moest te wege brengen, die elk hunner in zijnen kring zoo veel te beter gangbaar kon doen worden, naar mate hunne vrienden, te weinig doorzigt hebbende, zich moesten laten leiden, en geen denkbeeld hadden van het ſchandelijke des vooroordeels en der partijzucht. Dit ſtond in zoo veel te helderder licht bij regt verſtandigen, die voor het algemeen belang niets verderfelijker achtten, dan tweedragt tusſchen Christenen, welke in de hoofdzaak het ééns waren, maar in zaken van minder belang uit elkänderen liepen. Dezen hebben alle hunne pogingen ingeſpannen, om, ware het mogelijk, allen te verbroederen, en tot

(*) Verg. SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 331.

tot éénе gemeenſchap te brengen. Maar die pogingen zijn vruchteloos geweest.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Toeſtand der Lutherſchen en Hervormden tot het jaar 1577.

Tot den dood van MELANCHTHON, die ten jare 1560 overleed, was er eigenlijk nog geene ſcheuring; ten minſte zij was nog niet volkomen. Hier hadden de Lutherſchen en daar de Hervormden, zoo in magt, als in aantal, de overhand. Dit bragt mede, dat de onderliggende partij aan de andere die de overhand had, ſteeds toegaf, en zich bij haar als het ware ſchuil hield. Behalve in *Zwitſerland*, *Frankrijk* en *Grootbrittannië*, waren de Lutheranen overäl zoo menigvuldig, dat de Hervormden naauwelijks in aanmerking kwamen. Hier te lande, bij voorbeeld, waren de eerſte Proteſtanten Luthersgezind; weinigen altoos ſchijnen der leere van ZWINGLIUS toegedaan geweest te zijn. Met den tijd waren hier de Kalvijnisten opgetreden, aanhangers van den uitmuntenden KALVIJN, die tusſchen LUTHER en ZWINGLIUS een' middenweg inſloeg, ter vereëniging, ware het mogelijk, van beider gevoelens, ten aanzien van het heilig avondmaal. Doch tot aan het jaar 1562 waren zij hier te lande onder de Lutherſchen, die verre weg de meerderheid bleven uitmaken, als onkenbaar. Zij kwamen er zelfs openlijk vooruit, dat zij, met betrekking tot het heilig avondmaal, niets leerden, dan het gene in de *Augsburgſche* geloofsbelijdenis begrepen was. Dit konden zij met een zuiver geweten zoo veel te beter doen, om dat de Lutherſchen hier te lande de gematigde begrippen van MELANCHTHON, die LUTHERS leer werkelijk verzacht had, omhelsden. Intus-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

tusschen begonnen de Kalvijnisten langzamerhand in getal aan te groeijen, en uit dien hoofde voor hunne gevoelens meer openlijk uittekomen. Al gaande weg was de invloed der Fransche Protestanten, die allen Hervormden of Kalvijnisten waren, op onze vaderlandsche Protestanten grooter geworden door de tusschenkomst der aan beiden zich sluitende *Walen*, die allen zich voor de leer van KALVIJN verklaarden. GUIDO DE BRES, een Waalsche godsdienstleeräar, gaf ten jare 1562 in het Fransch uit eene uitmuntende geloofsbelijdenis, die van zijne landgenooten algemeen aangenomen, en ten eigensten jare in het Nederlandsch vertaald ook door den druk hier te lande bekend werd. Van dien tijd af won het Kalvijnisme hier meer en meer veld, en begonnen de Kalvijnisten zich meer van de Lutherschen afteſcheiden. Ook van toen af zijn de Kalvijnisten in de Nederlanden met den eenvougen naam van *Hervormden* of *Gereformeerden*, even gelijk de Walen en Franschen, die *Reformés* genoemd werden, verëerd geworden. Hieröp volgde in het jaar 1567 de omwenteling, welke uit de geschiedenis bekend is. De Leeräars namen de vlugt naar *Embden*, naar *Kleef*, naar *Engeland*, enz. Bij hunne terugkomst in de jaren 1573 en 1574 zag men hen ongemeen gesterkt in de leer der Hervormden. Ook begaven zich toen herwaarts vele Hervormde Leeräars uit den *Paltz*, uit het graafschap *Nassauw* enz. Dewijl alzoo het meerderdeel der Leeraren de gevoelens van KALVIJN omhelsde, was het zeer natuurlijk, dat de gemeenten hun

voor-

voorbeeld volgden. WILLEM, de eerste, had, op zijne vlugt, in *Duitschland*, openbare belijdenis van den Hervormden godsdienst afgelegd. En 's volks Edelen schikten zich naar zulk een' grooten overganger. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Zoo was het hier te lande gesteld. In *Duitschland* daarentegen hadden de Lutherschen in aantal en magt de overhand geheel gekregen. Niettemin was de hoop, dat de Hervormden met de Lutherschen genootschappelijk weder vereenigd zouden worden, nog niet geheel afgesneden. Hier te lande vleiden zich daarmede, toen nog de gematigde Protestanten, zoo Lutherschen, als Hervormden. En zoo was ook in *Duitschland* nog eene stille verwachting, dat na lange onzekerheden beide partijen vereenigd zouden worden tot ééne gemeenschap. Maar spoedig namen nu de zaken eenen ongelukkigen keer. De uitzigten op eene vereeniging werden in ééns verdonkerd. De wolken van zwarigheid, die tot hiertoe slechts heen en weder dreven, pakten zich in ééns zoo digt op en in elkander, dat er een vreesselijk onweder los brak, waardoor alle ontwerpen ter verbroedering eindelijk in duigen vielen.

In *Duitschland* was er bij de Lutherschen, die de onveranderde geloofsbelijdenis van *Augsburg* omhelsden, reeds lang geene geringe verdenking ontstaan, dat hunne broeders, die de gematigder begrippen van MELANCHTHON hadden aangenomen, heimelijke Kalvijnisten waren. Onder zulk een vermoeden lagen inzonderheid de *Wittenbergsche* en *Leipzigsche* Theologanten. En het gene dit te meer

ge-

N. C. G. Jaar 1552 tot 1600.

gegrond deed worden, was, dat de Heidelbergsche godgeleerden, juist terwijl men onder hen bezig was een' Katechismus voor de Hervormden op te stellen, er op roemden, dat er in de Luthersche kerk vele groote mannen waren, die met hen gelijk dachten in de avondmaalsleer. Konde er iets zijn, dat meer tot ergernis strekte van heethoofdige Lutherschen, gelijk FLACIUS, BRENZ en anderen waren? De hoven der Vorsten werden er mede gemoeid, werwaarts de Kryptokalvijnisten, dat is *geheime Kalvijnisten*, zoo als men hen noemde, ontboden werden, om zich te verdedigen. Aan het hof te *Dresden*, bij voorbeeld, werden zij, ten jare 1562, genoodzaakt zich te verāntwoorden door drie der voornaamsten uit hun midden, namelijk, EBER, MAJOR en CRELL. Den Keurvorst van *Saksen*, AUGUST, verdroot, zoo het schijnt, eindelijk dat beschuldigen van de eene en dat verāntwoorden van de andere partij. Ten minste hij gaf ten jare 1566 een bevel, waarbij den Predikanten zijner landen al het twisten over de Avondmaalsleer, op bedreiging van verlies hunner ambten, in geval van ongehoorzaamheid, verboden werd. Eenigen ook werden van hunnen moedwil de ongelukkige slagtöffers; 't gene ten gevolge had, dat de gemoederen op nieuw in onrust kwamen, en de Keurvorst zich in het jaar 1568 verpligt zag een Theologisch gesprek tusschen de verschilhebbende partijen te *Altenburg* intewilligen. Dit had eenen voor de Kryptokalvijnisten eenen voordeeligen uitslag. Ook de Keurvorst regelde daarnaar zijne bevelen, ter bevordering van den

den vrede der kerke. Dan wijl de ſtrenge Lutherſchen niet zoo ſpoedig nog tot rust konden komen, ſtond uit hun midden op de Kanſelier der Akademie van *Tubingen*, JAKOB ANDREÆ, een geleerd en ſchrander man, met oogmerk, om, zoo het heette, de twistende partijen door het voordragen van vaste grondſtellingen te vereenigen, welke zij beiden zouden kunnen aannemen. Ten aanzien van de Avondmaalsleer meende hij de onderſcheidene denkbeelden der verſchilhebbende partijen tot dit vereenigingspunt te moeten bepalen, „ dat," namelijk, „ in het Avondmaal, met het brood en den wijn, het waarachtige ligchaam en bloed van CHRISTUS, op eene hemelſche en voor de menſchelijke rede onbegrijpelijke (of onnaſpeurlijke) wijze tegenwoordig, uitgedeeld en van allen aangenomen wierd, die naar deszelfs bevel en inſtelling van dit Sakrament gebruik maakten." Dit vereenigingsöntwerp had het ongeluk van beide partijen niet te gevallen. De ſtrenge Lutherſchen verwierpen hetzelve met verontwaardiging. De Godgeleerden van *Jena* waren er wel het ergst van allen tegen. En de Kryptokalvinisten zouden er zich in hebben laten vinden, hadde ANDREÆ er niet bijgevoegd, dat ook de onbekeerden het ware ligchaam en bloed ontvingen, en zich niet zoo verklaard, dat het bleek, hoe zeer hij gehecht ware aan het denkbeeld eener alomtegenwoordigheid der menſchelijke natuur van CHRISTUS. Eene vergadering van Theologanten uit verſcheidene landen werd er ten jare 1570 te *Zerbst* gehouden, met oogmerk, om de partijen door dit

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

ontwerp te vereenigen; maar dit oogmerk bleef onbereikt.

De *Wittenbergsche* Godgeleerden, op de goede gezindheid van hunnen Vorst steunende, voelden zich door nieuwen moed gesterkt, en waagden het ten jare 1571 eenen Latijnschen Katechismus uittegeven, die eene, andermaal zich tegen hen verheffende, opspraak verwekte. Op de vraag, wat het Avondmaal des Heeren ware? las men daarin dit antwoord: „Het is de gemeenschap van het ligchaam en bloed van onzen Heere JESUS CHRISTUS, gelijk het volgens de woorden van het Evangelie niet anders genoemd kan worden; bij welker aanneming de Zoon van God waarachtig en naar zijne *zelfstandigheid* tegenwoordig is, en betuigt, dat hij de geloovigen zijne weldaden genieten laat." Deze uitdrukking was, naar het oordeel der strenge Lutherschen, zoo dubbelzinnig, dat zij hierin de geheime listen van hunne partij allerduidelijkst meenden te zien doorstralen. Er ging eene algemeene kreet tegen dezen Katechismus op; en de gemoederen verwijderden zich al meer en meer. De Hertog van *Brunswijk* waarschouwde den Keurvorst van *Sakfen* allernadrukkelijkst tegen zulk een *Kryptokalvinisme*, als hij in zijn land voedde. Deze nu riep de *Wittenbergsche* Theologanten en de meeste Superintendenten zijns gebieds naar *Dresden*, ten einde zij eene bepaalde belijdenis mogten afleggen, en de twist alzoo een einde mogt nemen. Dit had ten gevolge, dat hij, ten jare 1573 Voogd geworden van de onmondige Hertogen van *Weimar*, in dat land alle strenge Luthersche Godgeleerden, die *Fla-*

ci-

cianen genoemd werden, in gevalle zij de boven vermelde belijdenis, te *Dresden* afgelegd, weigerden te onderteekenen, gelijk velen deden, van hunne posten liet afzetten.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Nu vertoonden zich weldra de Kalvijnisten, zonder fchroom voor gevaar, in hunne ware gedaante, de leer van KALVIJN, aangaande het Avondmaal, openlijk voordragende. Gansch *Duitschland* ftond verbaasd. De Lutherfche Leeraars van *Sakfen* niet alleen, maar alle Lutherfche Vorsten drongen er bij den Keurvorst op aan, om het *Kalvinisme* met kracht tegen te werken. En de Vorst zag zich hierdoor zoo in het naauw gebragt, dat hij, om geen godsdienstoorlog te doen ontbranden, maatregelen moest nemen, waarvan zijn vredesgezind hart anders eenen niet geringen afkeer had. De hoofden der Kalvijnistifche partij werden gevangen genomen en de Keurvorst hield in *Bloeimaand* des jaars 1574 te *Torgau* een' landdag, waarop de middelen beraamd werden, die men noodig achtte, om deze onlusten te dempen. Uit de gevolgen van deze genomen maatregelen ontftond in de jaren 1576 en 1577 het bekend *Ontwerp van éêndragt*; (*Formula concordia*) van hetwelk hier voor breedvoeriger gewaagd is geworden (*). De Kalvijnisten trof alzoo een geweldige flag, dien zij niet verwacht hadden. Hoe hagchelijk is het, op Vorsten te vertrouwen, vooral in godsdienstzaken, waarin zij geen doorzigt hebben, en zij zich door raadslieden moeten laten lei-

(*) Zie d. XXIII. bl. 119. en volgg.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700. leiden, die er wel beter in geoefend zijn, maar, helaas! al te dikwerf, door het vuur van partijfchap gloeijend geworden, in hunne onbezonnen drift, een' gansch verkeerden weg wijzen.

Wanneer men over dezen ganfchen handel een vonnis naar waarheid ftrijkt, zoo kan men de partijzucht der ftrenge Lutherfchen nimmer billijken. Laat het zijn, dat de Kalvynisten zich, gelijk de partij hun telkens verweet, onder het masker van MELANCHTHONS gevoelens verborgen hebben, om het *Kalvinisme* door te drijven, die gevoelens waren met dit ftelfel zoo naauw verbonden, dat er geen wezenlijk onderfcheid fchier tusfchen te vinden ware. De *Melanchthonianen* waren in den grond *Kalvijnisten*; hadden zij dus gezegevierd over hunne partij; de fcheuring tusfchen de Lutherfchen en Kalvijnisten ware volkomen geheeld geworden. Maar nu werd zij grooter; zij werd nu onherftelbaar. De *Sakfifche* Keurvorst AUGUST wist door zijn gezag in een groot gedeelte van *Duitschland* aan het *Ontwerp van éëndragt* eene fymbolifche waardij te bezorgen, en alzoo de fcheiding tusfchen de beide Protestantfche kerken tot zulk eene volkomenheid te brengen, dat er aan eene vereeniging niet of bijna niet meer te denken ware (*).

Men

(*) Vid. D. GERDESII *Scrinium Antiquarium*; T. VIII. P. I. p. 472; alwaar het *Ontwerp van éëndragt* genoemd wordt *Formula discordiæ, quæ omnem facræ pacis ineundæ fpem exftingueret*. Verg. SCHRÖCKHS m. a. w. IV. bl. 607—647.

Men heeft wel naderhand weder eenige pogingen beproefd, om de verbroedering te bewerken; maar alles is vruchteloos afgeloopen. Door het *Ontwerp van ééndragt* was de tweedragt zoo groot geworden; dat hetzelve onmogelijk was. Aan de zijde der Hervormden was men ten allen tijde wel het meest genegen tot den vrede. Met ernst waren onder dezen hierop bedacht, ja meer dan bedacht DAVID PARÆUS, een Heidelbergsch Godgeleerde, die in het laatst der zestiende en in het begin der zeventiende eeuw leefde, en JOHANNES DURÆUS, Predikant bij de Engelſche gemeente te *Elbingen* in *Pruisſen*. Deze laatſte heeft in het midden der zeventiende eeuw zich alle moeite getroost, om zijn prijswaardig oogmerk te bereiken. Niet alleen heeft hij onderſcheidene ſchriften (*) uitgegeven, maar vele reizen door *Zwitſerland*, *Duitschland*, *Zweden* en *Denemarken* gedaan, en met vele Vorsten en Godgeleerden der beide Proteſtantſche kerken geſprekken gehouden. In het vervolg zijn tot hetzelfde einde werkzaam geweest MOZES AMYRALDUS, PETRUS MOLINÆUS, JOHANNES HOORNBEEK, JOHANNES HENRICUS HEIDEGGER, BENEDICTUS PICTET en meer anderen. Ook in de Lutherſche kerkgemeenſchap ontbrak het niet aan vredesgezinde Theologanten, als daar waren in *Zweden* JOHANNES MATTHIAS, en in *Duitschland* GEORGIUS CALIXTUS,

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) Onder dezen moeten vooral geteld worden *Propempticum irenicum; Capita de pace religioſa & concordia inter Euangelicos inſtituenda: Schola reformata,*

TUS, met alle de *Helmstadsche* Hoogleeraars der Godgeleerdheid. Doch alles was zonder vrucht; men bleef alleen naar den vrede wenschen; geene hoop zelfs deed er zich voor op.

Wel allermeest waren de goede uitzigten van weldenkende godsdienstigen en godgeleerden gevestigd op den vermogenden invloed der Vorsten, van welken sommigen ook ter herstelling van eenen algemeenen vrede in de Protestantsche kerken hun uiterste best, maar zonder bedoeld gevolg, gedaan hebben. Boven alles vermaard is in dezen het gesprek te *Leipzig*, in *Bloeimaand* des jaars 1631, gehouden tusschen eenige Godgeleerden van beide gemeenschappen, in de tegenwoordigheid van verscheidene Protestantsche Vorsten ook van beider belijdenisse. Het gesprek werd gehouden tusschen JOHANNES BERG, JOHANNES CRONICUS en THEOPHILUS NEUBERGER, hervormde Godgeleerden, en MATTHIAS HOË, POLYCARPUS LYSER en HENRICUS HÖPFNER, Lutherschen. De leerbegrippen werden niet alleen bij monde, maar ook in geschrift naauwkeuriglijk uit elkanderen gezet, ten einde men zien mogt, hoe zeer men met elkäêr overeenstemde, en waarin men van elkäêr verschilde. Maar de uitkomst beantwoordde geenszins aan de verwachting. Dertig jaren daarna beloofde men zich iets beters van een gesprek tusschen eenige Protestantsche Godgeleerden van de onderscheidene gezindheden, dat te *Kassel*, in *Hessenland*, gehouden werd, op gezag van den Prins WILLEM. De onderhandelende Theologanten, de leer der beide kerken, nopens het Heilig Avondmaal,

maal, de Voorverordening, den Perfoon van CHRISTUS en den Doop, onderzocht hebbende, gaven elkanderen de hand van broederfchap, met betuiging, dat zij, onaangezien het geringe verfchil in die artikelen, elkanderen met opregte genegenheid omhelsden, en voor leden van ééne en dezelfde ware algemeene kerk erkenden, als die deelgenooten waren van het zaligend geloof in CHRISTUS, en erfgenamen des eeuwigen levens. Maar ook dadelijk hoorden deze vredelievende mannen elk in zijne gezindheid, allermeest evenwel in die der *Lutherfchen*, eene kreet van verontwaardiging opgaan, die hen in ééns ontmoedigde, en hun gansch plan vernietigde. Al het gene verftandige Regenten en regtfchapene Godgeleerden te dezen aanzien ondernamen, werd door het minverlichte gedeelte van godsdienstleeraren en leeken gewraakt en verworpen. Het eenvoudig geloof aan het overal vrede infcherpend Evangelie had flechts bij weinigen die kracht, dat het ftugge vooroordeel er voor wijken wilde. Het heerlijk licht, dat in den morgenftond der hervorming een' zoo fchoonen dag had beloofd, was langzamerhand door, meestal uit partijzucht, of moet ik fchrijven eerzucht? ontftane, verfchillen, die altoos voor de hoofdleer van den Christelijken Godsdienst van geen belang waren, weder met nevelen van misverftand op nieuw omtoogen geworden, zoo dat men nietigheden voor wezenlijkheden aanzag, waar voor men meende te moeten ftrijden, als of het behoud der kerke anders onmogelijk ware (*). In

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) Vid. W. JAEGERI *Hist. Ecclefiastica.* S. XVII.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

In het landgraafschap van *Hessen* evenwel bleef de vrede tusschen de Lutherschen en Hervormden ongestoord. Men ging daar onderling als broeders met elkanderen om. Allen maakten met elkäêr ééne gemeente uit. Dit blinkend voorbeeld had andere Protestanten tot naijver moeten wekken. De mogelijkheid eener wezenlijke vereeniging werd er proefondervindelijk door bewezen. Maar ook hier bleef de lucht der kerke niet lang helder, na den doordrang van het *Ontwerp der ééndragt*, waardoor overal de beide gemeenschappen tegen elkanderen met verbittering in het harnas werden gejaagd. In het *Hessische* ontstond dan ook tusschen de Godgeleerden van beider belijdenis een hevige twist, waardoor de gemoederen van de leden der onderscheidene gemeenten verdeeld werden. Dit liep zoo hoog, dat de Landgraaf MAURITS, één der geleerdste Vorsten van *Europa*, partij meende te moeten kiezen. Hij deed ten jare 1604 openlijk belijdenis van den hervormden godsdienst. En van toen aan breidde zich de hervormde kerkgemeenschap in *Hessen* zeer uit. Zij kreeg ook boven de Luthersche eenen bijzonderen voorrang. Zelfs de Akademie van *Marburg* onderging reeds ten jare 1605 eene verandering te dien opzigte, dat er in de Theologische Fakulteit de Godsdienstleer der Hervormden alleen onderwezen moest worden door Hoogleeraren van die gezindte, die ook daartoe werden aangesteld.

In

Tom. I. pag. 479. sqq. Adde *Brev. Relat. coll. Cassel.*

In het Keurvorstendom van *Brandenburg* ging ten jare 1614 de Keurvorst JOHAN SIEGISMUND ook van de Luthersche godsdienstgemeenschap over tot die der Hervormden. Hier door werd in dat land insgelijks eene verandering, met betrekking tot den openbaren godsdienst, veroorzaakt; doch dezelve was, uit hoofde van haren oorsprong, van eenen gansch anderen aard. Trouwens de invloed, welken die verandering had te wege gebragt, was over het geheel van weinig aanbelang.

Alzoo staat dan nu, in de geschiedenis, de Luthersche kerkgemeenschap geheel op zich zelve. In alle de Duitsche Staten was zij verspreid, en in de meesten, gelijk wij gezien hebben, op hechte grondslagen volkomen bevestigd. In de Noordsche rijken van *Zweden* en *Denemarken* had zij geheel de overhand. In *Polen* en *Hongarië* was zij slechts geduld, maar bleef er in denzelfden staat, enkele veranderingen, waaraan zij zich moest onderwerpen, daar van uitgezonderd. Met den aanvang van den dertigjarigen oorlog zag het er donker uit; zware wolken, die niets dan verderf dreigden, verzamelden zich boven de Protestantsche kerk in *Duitschland*. Maar God nam haar in zijne bescherming. Alleen brak het onweder los in het *Oostenrijksche*, in *Boheme* en *Moravië*. De Luthersche gemeenten, welke in die gewesten vrij talrijk waren, werden er op eene deerniswaardige wijze, met verlies van have en goed, uitgedreven, en verspreidden zich als ballingen 's lands gins en derwaarts. Dit eene en andere zij genoeg van den oorspronkelijken toestand

 der

na C. G. Jaar 1552. tot 1700. der Lutherfche kerk, in hare opkomst en bevestiging befchouwd.

Nemen wij nu den voortdurenden toeftand der Lutherfche kerk, ftaande dit tijdperk, in aanfchouw, zoo zien wij, dat dezelve, aan verfcheidene zijden, vast genoeg, maar ook aan andere zijden los ftond op hare grondflagen. Trouwens konde dit wel anders? Onder het loeijen van aanhoudende ftormen werd zij opgerigt, waar door dikwerf het gene tot ftand was gebragt, weder omverre viel. De beftuurders van den arbeid, die hier aan te kost werd gelegd, waren het menigmalen onder elkanderen niet ééns. De een meende het niet zelden beter te weten, dan de ander. Hier door werd vaak de rust geftoord. Van buiten had men magtige vijanden, die niet ophielden en openlijk en bedektelijk den opbouw der nieuwe kerke alle afbreuk te doen, en haar tot in de fondamenten te doen fchudden. Dit alles had op den inwendigen ftaat der kerke eenen zoo nadeeligen invloed, dat het niet mogelijk was geweest, dien in een kort beftek van niet veel meer dan dertig jaren tot eene volkomene vastheid te brengen, en naar wensch te doen bloeijen. In het begin van dit tijdperk had de Lutherfche kerk derhalve nog gebrek aan innerlijke fterkte en welvaart. Het bleek uit alles, dat daarin te voorzien het werk niet was van de Geestelijkheid, die toch in haren eigen boezem daartoe de noodige krachten niet had. Dus bleef het oog alleen gevestigd op het vermogen van wijze Vorsten, die flechts in het eene en andere, dat onmiddelijk den godsdienst en de godsdienstleer be-

betrof, van de verstandigste en geletterdste Leeraren behoefden voorgelicht te worden. Van den aanvang af hadden dezen, door hunne welgeslaagde bemoeijingen ter voortzetting van het herstel der diepvervallen godsdienstzaken, het, door zoo vele eeuwen heen onvoldongen, pleit beslist, of de Kerk met den Staat moest vereenigd zijn, of niet? De kerk bleef nog eene op zich zelve staande maatschappij, en de eer van den godsdienst vorderde, dat zij die bleef. De godsdienst was alleen het doel van al haar streven. Maar de staat zorgde voor het welzijn der burgeren, dat niet bevorderd kon worden zonder deugd, die één der hoofdtakken was van den godsdienst. Ten naauwste voelde zich derhalve de staat verknocht aan de kerk. De kerk bestond uit Leeraars en Leeken; genen waren de voorgangers, dezen de volgers. Maar dikwerf ontbrak het den eersten aan het daartoe vereischte gezag, 't welk zij van hooger, of, zoo gij wilt, meer gevreesde magt ontleenen moesten, ook wel eens aan voorzigtigheid, aan wijs beleid en welberaden zin. Dit veroorzaakte soms, dat de Overheid tusschen beiden moest komen, om aan het in onstuur gebragte eene ordelijke strekking te geven. De kerk was in onderscheidene deelen gesplitst; doch allen waren nu door den band der symbolische boeken vast aan elkâêr verknocht. Was wel het *Ontwerp van ééndragt* niet overal, gelijk wij gezien hebben, aangenomen, de overige symbolische schriften behelsden reeds alles, waarop de overeenstemming in het geloof aankwam. En nogtans gebeurde het maar al

te

na C. G.
Jaar 1552.
tot 1700.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

te dikwerf, dat er over de leer of over den dienst twisten ontstonden, die hoog liepen, die onrust verwekten, die verwarring stichtten. Wie zoude de bron van zulke onzaligheden stoppen? De kerk had geen Opperhoofd. Zij behoefde dat ook niet. Trouwens hadde zij hetzelve gehad, zij zoude in gevaar zijn geraakt, van weder onder een alleenheerschend Despotisme te moeten bukken, waar van zij naauwelijks te redden ware geweest. Uit dien hoofde was voor de kerke onontbeerlijk een bijzonder opzigt, eene bijzondere leiding en bescherming der wereldlijke magt. Ook de Geestelijkheid wilde dit gaarn erkennen. Zij waren het daarin ééns, dat de Vorsten, als Landsheeren, gelijk de eerste Christen Keizers het regt hadden, de kerk hunnes lands derwijze te besturen, dat noch deze, noch de staat, van de verkregen voorregten iets verliezen konde. Aan de Geestelijkheid liet men zoodanige regten, als weleer de Bisschoppen gehad hadden, voor zoo verre zij op de Protestantsche kerk toepasselijk waren; en zij oefenden die uit door de van hun gestichte konsistorien. En evenwel bleef er nog veel onbepaalds over. Noch de regten der Vorsten in kerkelijke zaken, noch die der Godsdienstleeraren, of die der kerke in het algemeen, hadden hunne vaste grenzen. Van daar was het, dat sommige Vorsten te diep zich in godsdienstverschillen verwikkelden, waar door de rust harer landen gestoord werd, en zij hierin te werk gingen, zonder welberaamde maatregelen te volgen. En van daar ook was het, dat heethoofdi-

dige Godsdienstleeraars in den loop hunner twisten zich niet wilden laten beteugelen, maar naar onafhankelijkheid haakten. Zoo durfden, bij voorbeeld, de Godgeleerden te *Jena*, in het jaar 1561, toen hun het *Weimarsche* hof verbood, hunne twistschriften door den druk algemeen te maken, wel verklaren; „ de Vorsten moesten niet denken, dat zij, wijl zij de kerkelijke goederen en het regt, om predikanten te beroepen, aan zich getrokken hadden, dezen en den Godgeleerden even zoo bevelen konden, als hunnen Vasallen: schoon zij ja alle Leeraars bezoldigden, waren echter dezen, ten aanzien van hun ambt, in godsdienstzaken, hunne dienaars en knechten niet. Staatslieden konden Staatslieden bevelen. Maar CHRISTUS alleen beval zijnen Dienaren, en nam het wel zeer kwalijk, wanneer dezen zich van den Staat de wet lieten voorschrijven (*).” Zoodanig eene zucht, of wil men het liever noemen drift, om van de Overheid onafhankelijk te zijn, heerschte onder de Godgeleerden der Luthersche kerk in *Duitschland*, gedurende dit tijdperk, en had op de godsdienstverschillen, gelijk wij in het vervolg zullen zien, eenen niet geringen invloed.

(*) Zie SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 386-389.

TWEE-

TWEEDE HOOFDSTUK.

Geschiedenis van de Theologische Studiën in de Luthersche kerk..

na C. G. Jaar 155?. tot 1700.

LUTHERS verdiensten in de Theologische studien.

Het licht, dat zich, gelijk hier voor in de bijzonderheden door ons verhaald is, met het licht der kerkhervorming, over de wetenschappen verspreidde, gaf aan de Studie der Theologische wetenschap, in de eerste plaats, eene naar evenredigheid betere wending, dan dezelve voorheen gehad had. Schoon LUTHER wel, in den beginne, de wijsgeerte als schadelijk voor de Godgeleerdheid beschouwd had, gelijk zij in de middeneeuwen, door het misbruik, dat de Scholastieken van haar gemaakt hadden, ook werkelijk geweest was, kwam hij nogtans, door zijnen vriend MELANCHTHON beter onderrigt, daarvan terug, en werd voortaan van die wetenschap, als voor de beoefenaren der Theologie van wezenlijk nut, een meer verstandig verdediger. Maar bovenal meende men van stonden aan, dat de hechtste grondslag der Godgeleerdheid gelegt diende te worden in de studie der uitlegkunde en uitlegging des Bijbels. Hier van was de noodzakelijkheid door ERASMUS, in meer dan eene allergelukkigst uitgevoerde proeve, zoo oogenschijnlijk aan den dag gelegd, dat geen Theologant van oordeel en smaak dat in twijfel kon trekken. LUTHER was dus voor niets meer bezorgd, dan voor eene gezonde Bijbel-

ver-

verklaring; niets ging hem meer ter harte, dan dezelve. Daar van is getuige zijne uitmuntende overzetting van den Bijbel, en de menigte van zijne kommentarien over bijbelſche boeken, die of homilien of voorlezingen geweest waren. LUTHERS godgeleerde begrippen waren volkomen Bijbelsch. Het gebruik der wijsgeerte was bij hem geen ander, dan dat hij zijne Bijbelſche begrippen redenmatiglijk zocht voortedragen, of het gene op één uitkomt, derzelver overeenſtemming met de uitſpraken der rede overal te doen doorblinken. 's Grooten mans doel blijkt genoegzaam in alles geweest te zijn eene dadelijke herſtelling van de reine Apostoliſche dogmatiek. De godsdienstleer van het Evangelie zocht hij voor den dag te brengen, zoo als zij daar lag, zonder alle die vreemde denkbeelden, die men in den loop der eeuwen met haar verknocht had. Hij ontwikkelde haar op eene eenvoudige, naar de gemeene vatbaarheid berekende, en tevens ter verbetering van het hart krachtig werkende wijze. Zijne godgeleerdheid was dus geene eigenlijk gezegde kerkelijke, maar eene ten nutte der algemeene Christenheid ingerigte Bijbelſche godgeleerdheid. LUTHERS doel was dus uitmuntend; en door de bereiking van hetzelve, welke hem bij uitſtek gelukte, werd de ganſche Schoolſche Godgeleerdheid, die tot zijnen tijd toe had ſtand gegrepen, in ééns op hâre gronden aan het wankelen gebragt, en weldra omverre geworpen. Dadelijk vielen weg alle wijsgeerige ſpitsvindigheden, alle nutteloosze beſpiegelingen, alle ſchadelijke twistvragen, alle verwarrende onderſcheidingen,

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

gen, alle donkere kunsttermen. Zelf heeft hij geen dogmatisch ſtelſel bearbeid; zijne godgeleerdheid was poſitief, gelijk men het noemt, bearbeid geheel naar de wijze, waarop dezelve werd voorgedragen door de Apostoliſche en de vroegſte Kerkvaderen. Te wenſchen ware het wel geweest, dat hij in het laatst zijns levens een Systematisch Handboek van zijne Godgeleerdheid hadde in het licht gegeven. Daarin toch zoude men de reſultaten gevonden hebben zijner, van tijd tot tijd meer opgeklaarde, meer gezuiverde, meer volkomen aan elkander beantwoordende begrippen nopens de Bijbelſche waarheden des geloofs. Ook hierdoor zouden in vervolg van tijd vele twisten of voorgekomen, of gemakkelijker te vereffenen zijn geweest over verſcheidene punten van LUTHERS leer, die nu in zijne werken verſtrooid liggen, en niet altijd even duidelijk, ook niet altijd in denzelfden geest zijn voorgeſteld. Mogelijk ware voor het Lutherſche Kerkgenootſchap in deze behoefte nog wel eenigermate te voorzien, wanneer men des voortreffelijken mans verſpreide geloofsleer uit zijne ſchriften, in eene chronologiſche orde, bij elkäêr, tot één ſtelſel bragt. Te verwonderen is het, dat hier niet aan gedacht is geworden, door die Theologanten, die LUTHERS godgeleerde gevoelens uit zijne ſchriften ſijstematiſcher wijze zamengedragen hebben, als MICHAËL NEANDER, J. H. MAJUS, T. KIRCHNER, A. MUSCULUS, T. FABRICIUS, enz.

MELANCH-

Voor de beste methode, om de christelijke geloofsleer bijbel- en redematig te behandelen, heeft even-

RENÉ DESCARTES.

evenwel LUTHER genoeg, ja alles gedaan. Tot dezelve had hij den grond gelegd; en MELANCHTHON was de eerste, die er een hecht gebouw op vestigde, een gebouw, voor welks alleruitnemendste bearbeiding LUTHERS krachten niet berekend waren. LUTHER was als een moedig, stout en onbedeest hervormer MELANCHTHON voorgegaan, in het aanwijzen van de menigvuldige gebreken, waaronder de echte Theologische Studie zoo vele eeuwen verwaarloosd had gelegen. Ook LUTHER herstelde vele gebreken; maar hij deed zulks niet altijd met de noodige bezadigdheid van geest, welke daartoe vereischt werd. Het mangelde hem veelmalen mede aan den tijd, waarvan het grootste gedeelte hem tot de beslommeringen riep, waardoor hij, met mannelijke kracht, op eene werkdadige wijze, in de kerk die onwending heeft daargesteld, waarvan wij Protestanten allen nog de aangenaamste vruchten smaken, en waar voor geen mensch zoo bijzonder geschikt was, als hij. Dit ten minste zoude den zachtmoedigen MELANCHTHON zeer slecht zijn van de hand gegaan. Ter bevordering van zulk eenen arbeid stond deze verre beneden LUTHER, doch dien hij aan de andere zijde hoog overtrof in taalkunde, in geleerdheid, in schranderheid, in wijsheid, in bedachtzaamheid en in bescheidenheid. MELANCHTHON, in zijn boekvertrek, meer geregeld, met eenen diep doordringenden geest werkende, vereenigde, onder de Godgeleerden, die zich van de Roomsche kerk afscheidden, het eerst alles met elkander, wat den waardigen Theologant vormen

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

THONS verdiensten.

konde. LUTHER vervaardigde de ſtof, MELANCHTHON gaf er den vorm aan. Allerzigtbaarst heeft deze zulks getoond in zijne *Loci Theologici*, die, te *Wittenberg*, door hem werden uitgegeven ten jare 1521, en vervolgens, op onderſcheidene tijden, met vele veranderingen en verbeteringen. De laatſte uitgave geſchiedde ten jare 1543, en is nog door hem zelven bezorgd geworden. Bijbelkunde en wijsgeerte wedijveren in dit werk, als om ſtrijd, met elkanderen. Het is een ſtelſel van de Christelijke dogmatiek; in vierentwintig *loci* of afdeelingen geſplitst. In elke afdeeling ſtaat een christelijk leerſtuk op den voorgrond. Dit wordt voorts nader ontwikkeld, en met Bijbelplaatſen geſtaafd, die woordelijk worden opgegeven. Met beſcheidenheid redekavelt MELANCHTHON telkens over de geopenbaarde geloofswaarheden, op philoſophiſche gronden, ten einde dezelven ook daar door geſterkt mogten worden. Hij vergelijkt de verdedigde waarheden niet alleen met de getuigenisſen der Kerkvaderen, welke hij verbetert, wanneer zij gebrekkig of niet naauwkeurig zijn, maar ook met de gevoelens der oude Griekſche en Romeinſche Wijsgeren, welke hij dikwerf als zuivere uitſpraken der rede bewondert, maar niet zelden onvoldoende, willekeurig, kinderachtig en dwaas vindt. Uit dit alles krijgt hij aanleiding, om de wanbegrippen van dwalenden krachtiglijk te wederleggen. Daar MELANCHTHON wijsgeer was, en wel een Eklektiſche wijsgeer, die tevens de wijsgeerte van ARISTOTELES met eene kloeke hand van het menigvuldig bederf, dat haar ſedert eeuwen had aangekleefd, had dur-

durven reinigen, konde [het niet anders, of in zijn godgeleerd ſtelſel moesten niet alleen wijsgeerige begrippen getoetst, maar ook wijsgeerige kunsttermen gebruikt worden. Het eene en andere evenwel heeft hij met matigheid gedaan; en zijne voordragt heeft er niets door verloren van hare duidelijkheid en verſtaanbaarheid. MELANCHTHON meende hier zoo veel te minder van tusſchen te kunnen, omdat men, naar zijn oordeel, zonder philoſophie en philoſophiſche terminologie in het ſtrijdvoeren met de wederſtanders niet gelukkig ſlagen konde. Vergelijkt men 's mans dogmatiek met die van eenen LOMBARDUS, van eenen THOMAS AQUINAS, DUNS SCOTUS, en andere Scholastieken, welk een verbazend onderſcheid! Deze Theologanten bouwen hun ſtelſel meer op menſchelijke gevoelens, namelijk op Ariſtoteliſche leerſtellingen, op de uitſpraken der Kerkvaderen en de bepalingen der Kerkvergaderingen, dan op den Bijbel. Maar MELANCHTHON grondvest zijne theologie geheel op de heilige ſchrift en derzelver gegronde uitlegging. Hij verklaart daaruit geene leeringen van menſchen, maar Goddelijke waarheden; hij onthoudt zich van de Aristotelisch Scholastieke philoſophie der middeneeuwſche Godgeleerden, en bedient zich ſlechts van zuivere, gezonde, philoſophie, welke zijn voorſtel klaar en helder maakt. Men kan inzonderheid niet genoeg prijzen zijne uitmuntende bekwaamheden in de uitlegging van den Bijbel, die ons in verwondering doet ſtaan over een' man, die, bij het toenmalig gebrek aan geſchikte hulpmiddelen, geen' anderen

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

ren voorganger of medgezel had, dan LUTHER, en het daarin nogtans zoo verre, zelfs verre boven dezen, gebragt heeft. Te dezen aanzien beleed LUTHER zelf, dat MELANCHTHON hem in allen deele overtrof, gelijk hij even daarom dezes voortreffelijken mans vroegste exegetische voorlezingen, buiten deszelfs weten, door den druk algemeen deed maken. MELANCHTHON, een' schat van geleerdheid bezittende, was voornamelijk tot een' regt verstandig Bijbeluitlegger gevormd in de School der Ouden. In de School der ouden? ja der oude Grieken en Romeinen! Hier was hij geworden een Spraakkunstenaar, in den edelsten zin des woords genomen, en als zoodanig tevens een man van kiesch oordeel en fijnen smaak. De schriften der oude Grieken en Romeinen lezende, vond hij in denzelven nergens eenen tweezinnigen inhoud, nergens onder den letterlijken zin eenen verborgen of mystieken zin, nergens meer, dan éénen waren, zuiveren, van den schrijver alleen bedoelden zin. Even daarom zocht hij in den Bijbel ook slechts éénen zin. Indien iemand er eenen tweeden bij meende te ontdekken, die lag, naar MELANCHTHONS helder inzigt, er niet in, maar kwam er in uit het weelderig vernuft van den bevooroordeelden schriftonderzoeker, wiens oog door vele bijbegrippen omneveld was. MELANCHTHON had uit het menigvuldig lezen van de schriften der oude Griëken en Romeinen geleerd, dat men, om denzelven wel te verstaan, niet beter konde doen, dan het eene tegen het andere overteleggen, en het eene uit het andere te verklaren. Ook dit maak-

maakte hij op de exegetische Bijbelstudie toepasselijk; hij helderde het eene Bijbelboek op uit het andere; inzonderheid heeft hij zeer veel vlijt aangewend met het Oude Testament uit het Nieuwe regt verstaanbaar te maken. LUTHER was reeds voorheen op hetzelfde denkbeeld gevallen; maar dezen ontbrak het, blijkens zijne daarvan geleverde proeven, aan dien fijnen takt, welken MELANCHTHON had; ook bij hem was niet die diep doordringende geest des onderzoeks, welken men in MELANCHTHON bewonderde. Deze groote begaafdheden, die eenen regt oordeelkundigen schriftuitlegger waardig zijn, ziet men doorstralen in 's mans uitnemend bewerkte verklaringen van onderscheidene Bijbelboeken, als over de Spreuken en den Prediker van SALOMO, over de Godsspraken van DANIËL, van HAGGAÏ, van ZACHARIAS, enz., over het Evangelie van MATTHEUS, den Brief aan de *Romeinen*, aan de *Korinthiërs*, aan de *Kolossensen* (*).

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

De verdiensten, welke MELANCHTHON zich voor de Theologische studie bij alle weldenkende geleerden verworven heeft, zijn boven allen lof. In ééns had hij alleen de Christelijke Godgeleerdheid weder gebragt tot hare oude, echte, oorspronkelijke, Apostolische eenvoudigheid. Dat altoos te doen was zijn doel; en weinig ontbrak er aan het ge-

(*) Verg. HEINRICHS *Geschichte der verf. lehrarten*; bl. 249-271, SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 395, 414-416, WALCHII *Bibl. Theol. sel.* T. IV. p. 512, 518, 555, 590, 592, 596 enz.

n. C. G. Jaar 1552. tot 1700.

gene hij ter bereiking van dat doel in het werk heeft gefteld. Mogten zijne volgers dat weinige nu hebben gedaan! Maar dit is door hen niet gefchied. Zijn zij dan blijven ftaan, waar hij ftond? Ook dit is niet gebeurd: zij zijn, helaas! weder achter uitgegaan, en hebben daardoor hem, hunnen meester, als het ware, de eer betwist, die anders zijne tijdgenooten hem deden toekomen, en de latere naneef ten minfte hem nu toebrengt. De exegetifche Bijbelftudie werd door MELANCHTHONS volgers, na zijnen dood, niet meer met dien ijver bevlijtigd, waartoe hij hen opgewekt, en waarin hij hun een voorbeeld had gegeven. Een geest van overdrevene befpiegeling, zoo als die in de Roomfche kerk heerschte, drong zich in de Lutherfche kerk ook weder in, in zijn gevolg hebbende fchoolfche fpitsvindigheden, kunsttermen, en woordentwisten. De verfchillen, welke men tegen de Roomfchen voerde, meende men, dat zulks vorderden. Maar dit was een voorwendfel van geene beteekenis. Men maakte elkanderen in de Lutherfche kerk zelve het hoofd warm met over min belangrijke leerpunten te kibbelen, te harrewarren en te kijven. En hier door zag zich de oude Schoolfche barbaarschheid van zelve den ingang in de Theologifche ftudie weder geopend.

De verdienften van CHEMNITIUS.

Eén der voornaamfte Scholieren van MELANCHTHON was MARTINUS CHEMNITIUS, Superintendent te *Brunswijk*, die geheel naar zijns meesters methode werkte, en in deszelfs voetftappen bleef voortgaan. Ook dezes mans godgeleerdheid rustte op de

de exegetifche Bijbelftudie, blijkens zijne *Overeenftemming der vier Evangelisten* (*), die door POLYCARPUS LEYSER, na 's mans dood, ten jare 1593, in het latijn is uitgegeven, en voortgezet. Vervolgens is dit werk voltooid door JOHAN GERHARD, en als zoodanig het eerst uitgekomen te *Genève*, in het jaar 1628, en naderhand verfcheidene reizen; het laatst te *Hamburg*, in het jaar 1704. na G. C. Jaar 1552. tot 1700.

Ten dezen tijde was er in de Lutherfche kerke naauwelijks één eenige Theologant, die niet zijne hoofdftudie van de uitlegging des Bijbels maakte. Zonder dezelve begreep men algemeen zeer te regt, dat men geen goed Theologant zijn konde. LUTHER had dit zijnen aanhangers zoo diep ingefcherpt, dat het een doorgaande ftelregel was geworden, waarvan niemand beftond af te wijken, en welken trouwens elk gebillijkt fchijnt te hebben. Hier aan heeft de kerk de voortreffelijkfte fchriftuitleggers te danken gehad, als daar zijn geweest JOHAN BUGENHAGEN, ANDREAS OSIANDER, JOHAN BRENZ, ESROM RUDIGER, DAVID KOCHHAFE, best evenwel bekend onder den naam van CHYTRÆUS, enz. Boven allen verdienen hier genoemd te worden MATTHIAS FLACIUS (†), VICTORINUS STRIGE-

Verdienften van anderen, bijzonder in de uitlegging der H. S.

(*) *Harmonia quatuor Euangelistarum.*

(†) Deze heeft nagelaten *Novum Testamentum* JESU CHRISTI, *Filii Dei*, *ex verfione* DES. ERASMI, *R. innumeris locis ad græcam veritatem genuinumque fenfum accommodata cum Glosfa compendiaria* M. FLACII; *Francof.* 1659; primum edit. 1570.

na Jaar 1552. tot 1700.

C. G. GELIUS (*), JOACHIMUS CAMERARIUS. De laatste, een boezemvriend van MELANCHTHON, wiens leven hij ook beschreven heeft (†), gaf ten jare 1552 bij aanvang in het licht een exegetisch werk (§), dat bij de regte beoordeelaars van dit stukievak op den grootsten prijs altijd gestaan heeft, en nog staat. Hij voleindigde hetzelve ten jare 1572, toen hij op zijne verklaring van de vier Euangelisten, die twintig jaren te voren in het licht waren verschenen, die van de overige schriften des Nieuwen Testaments volgen liet. Hetzelve is naderhand een en andermaal herdrukt; de laatste maal te *Frankfort* aan de *Main* in het jaar 1712. CAMERARIUS was te *Leipzig* Hoogleeraar in de Griekſche en Latijnſche letterkunde. Zijne Bijbelverklaring is dus, gelijk men van hem in die betrekking verwachten mogt, doorgaans grammatikaal. Hij heldert de woorden en spreekwijzen, de figuren en den stijl van de schrijvers des Nieuwen Testaments op

(*) Van dezen heeft men *υπομνηματα in omnes Psalmos* DAVIDIS, *ita scripta, ut a piis amantibus consensum expressum inscriptis propheticis, apostolicis, symbolis & scriptoribus vetustis ac purioribus legi possint.* Lipſ. 1563.

(†) JO. CAMERARII *de vita* MELANCHTHONIS *narratio; recensuit* J. TH. STROBELIUS; *præfatus est* J. A. NOESSELT. Hal. 1777.

(§) *Notatio figurarum sermonis in libris quatuor Euangeliorum, & indicata verborum significatio, & orationis sententia.*

op uit de oude heidenſche en christelijke Griekſche ſchriften, met de uitſtekendſte blijken van eene uitbondige geleerdheid, die overal ten toone is geſpreid, en van een ſchrander doorzigt, dat alom uitſtraalt. Hoe jammer is het, dat hij ter bevordering van zijn doel niet tevens ook te baat heeft genomen, den ſchrijfſtijl der *Alexandryners* en de Griekſche vertaling van het Oude Testament! Ook ontbrak hem, zoo het ſchijnt, eene genoegzame mate van Hebreeuwſche taalkunde, waardoor hij niet is in ſtaat geweest, de Hebraismen des Nieuwen Testaments wel te verklaren. Dan ten aanzien van de verklaring der Griekſche Idiotismen heeft hij zoo veel te grooter verdienste. En met betrekking tot het opdelven van den woordelijken zin heeft hij als uitlegger van het Nieuwe Testament ten zijnen tijde geen mededinger naar den roem gehad, die hem als zoodanig is toegezwaaid. CAMERARIUS was de eerſte, die, met volkomen opgeklaardheid van geest, zag, dat aan den ſtijl van de ſchrijvers des Nieuwen Testaments die ſieraden ontbraken, welke men doorgaans bij de ongewijde Griekſche ſchrijvers aantreft, en niet ſchroomde, dit openlijk aantemerken (*). FLACIUS, die zich hier aan zeer geërgerd gevoelde, viel met onſtuimige drift op hem aan; doch CAMERARIUS wist zich zeer wel te verdedigen. Trouwens dit verſchil was een oogenſchijnlijk bewijs, dat FLACIUS het meeste deel der Hebraismen en Griekſche Idiotismen in het Nieuwe Tes-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) Verg. SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 421, 422.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

Testament had over het hoofd gezien, en CAMERARIUS, dezen zijnen wederſtander, in het verklaren van het Nieuwe Testament, verre boven het hoofd was gewasſen. De ſchrijvers van het Nieuwe Testament waren niet opgeleid, om met eene aesthetiek, welke men in de Scholen leert, te ſchitteren, maar om naar de algemeene vatbaarheid van hunne tijdgenooten, in de gewone tongvallen der Griekſche taal, reine, goddelijke, waarheden voortedragen, geheel overeenkomſtig het verheven plan, naar het welk zij, in de allereerſte dagen van de ſtichting der Christelijke kerk, arbeidden, begaafd met het wondervermogen van in vreemde talen het Evangelie te verkondigen. En het is er zoo verre van af, dat dit tot oneer van het Christendom zoude ſtrekken, dat integendeel, wanneer men in de ſchrijvers van het Nieuwe Testament eene kuiſche welſprekendheid bewonderen moest, gelijk aan die der beste Griekſche ſchrijvers, de geheele door hen op goddelijk gezag aan de menſchen geopenbaarde geloofsleer uit dien hoofde elken doordenkenden man verdacht zoude moeten voorkomen.

De verdienſten van FLACIUS, GLASSIUS en anderen in de uitlegkunde der H. S.

De krietiek of oordeelkunde des Nieuwen Testaments had den uitmuntendſten beoefenaar gehad aan eenen ERASMUS. In diens voetſtappen waren vervolgens opgetreden STEPHANUS, BEZA en eenige anderen, welker kritiſche uitgaven van den Tekst uitnemende verdienſten hadden. Hier mede hielden zich de Lutherſche Godgeleerden te vrede, er met dankbaarheid gebruik van makende. Zelven ondernamen zij het toen nog niet, dezen allerbelangrijkſten

ften arbeid voorttezetten. Met zoo veel te meer ijver legden zij zich liever toe op de ftudie der Bijbelfche hermeneutiek of uitlegkunde. Zouden zij toch goede praktifche uitleggers van den Bijbel zijn, gelijk zij dit met eenen prijsfelijken ernst gaarn waren, dan ook was het noodig, dat zij niet blindelings of onordelijk daartoe bezig waren, maar zich goede regelen ontwierpen, waar naar zij gelijkmatig werkten, en eenen vasten voet hielden.

De eerfte Theologant, die zijne krachten aan dit ftudievak gewijd heeft, was MATTHIAS FLACIUS, Hoogleeraar te *Jena*, een beroemd kweekeling van MELANCHTHON, maar naderhand deszelfs hevige wederftander. Deze gaf ten jare 1567 in het licht zijnen *Sleutel der heilige fchrift* (*), beftaande uit twee deelen. Het eerfte behelst eene verklaring van bijbelfche woorden en fpreekwijzen, welke zamengebragt zijn in eene alphabetifche orde. Het tweede behelst zeven vertoogen, namelijk over de regte wijze, waarop de zin der bijbelwoorden behoort nagevorscht te worden, over de gevoelens en regelen der Kerkvaderen, dienäangaande, over den bijbelfchen ftijl, enz. Beide deze delen van 's mans werk waren dus voor zijne tijdgenooten van de grootfte nuttigheid; en zij zijn dat ook nog in vele opzigten voor aankomende Godsdienstleeraren van onzen tijd. NIEMEIJER oordeelt (†), dat het laatfte deel thans niet zeer bruikbaar is; terwijl hij het eer-

(*) *Clavis f. fcripturæ.*
(†) In zijne *Predigerbibliothek* I. bl. 137.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

eerste, als zoodanig, prijst en roemt. Maar ik meene, dat een aantal hermeneutische lessen, in het tweede deel begrepen, nog heden niet genoeg kunnen worden ingeprent, hoe zeer ook onze latere Protestantsche, zelfs Roomsche, Godgeleerden, die breeder ontwikkeld en toegepast hebben; als daar zijn, dat men vooral in den Bijbel maar éénen letterlijken of historischen zin moet zoeken; dat men niet slechts den zin van enkele woorden en plaatsen moet nasporen, maar de gansche denkwijze en het redebeleid der schrijvers moet overzien; enz. In alles blinkt 's mans voortreffelijke taal en oordeelkunde uit. In de schriften der Kerkvaderen wel ervaren, had hij uit dezen mede de beste hermeneutische lessen verzameld, en daarvan een goed gebruik gemaakt. Ook heeft hij vele plaatsen, die tot de geschiedenis van deze studie betrekking hebben, woordelijk uit die schriften overgenomen, om alzoo zijnen arbeid meer nog van nut te doen zijn. Verscheidene malen is dit boek op nieuw uitgegeven; de laatste maal te *Erfurt* in het jaar 1719. De beste uitgave is die, welke bezorgd is door JOHANNES MUSÆUS ten jare 1674.

Na FLACIUS traden als uitlegkundigen op WOLFGANG FRANZ, en JOHAN KOENRAAD DANNHAUER (*); maar beide weken zij in geleerdheid verre voor

(*) De eerste gaf in het jaar 1628 uit zijn' *Tractatus de interpretatione sacrarum scripturarum maxime legitima*; de ander in het jaar 1630 zijne *Idea boni interpretis*, en in het jaar 1654 zijne *Hermenentica sacra*.

voor FLACIUS uit het ſpoor. DANHAUER was meer wijsgeer, dan ſpraakkenner; en als zoodanig was hij voor de uitlegkunde van geen gering nut, als hebbende hij dezelve het eerst wetenſchappelijk behandeld, bij wege van een ordelijk ſtelſel, waarvan evenwel reeds door FLACIUS in het tweede deel zijns geroemden werks de grondtrekken gevonden worden.

Beter uitlegkundige was echter nog JOHAN GERARD, die in den tweeden *Locus* van zijn theologisch ſyſteme, waarvan in het vervolg nader, eene ſchoone proeve van *hermeneutiek* of uitlegkunde gegeven heeft. Ware dezelve meer een op zich zelf ſtaand ſyſteme van uitlegkunde geweest, hij zoude in meer dan één opzigt den geleerden SALOMO GLASSIUS, zijnen tijdgenoot, overſchaduwd hebben. Maar nu overtrof hem, naar aller oordeel, deze beroemde man, die de gebreken der Bijbelverklaring, na de tijden van FLACIUS, wiens licht men niet zeer lang gevolgd was, weder doorgedrongen, heeft zoeken te verhelpen, en daarin ook bij uitſtek gelukkig geſlaagd is. Na de tijden van FLACIUS had de twistziekte der Godgeleerden eenen allerſchadelijkſten invloed gekregen op de bijbelſtudie. Men zocht, zoo het heette, wel naar den letterlijken zin; maar, wanneer die niet ſtrookte met de dogmatiſche willekeurigheid, nam men weder de toevlugt tot eenen dubbelden, en ja ſoms driedubbelden zin; of men leidde er, bij gevolgtrekking, ſtellingen uit af, die er van de ſchrijvers zelven nooit bij gedacht waren. Alles werd aan geliefkoosde gevoelens getoetst, al-

les

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

les naar eigendunkelijke dogmatifche begrippen geplooid en gevormd. Hier kwam bij, dat de uitlegkunde van FLACIUS te zeer overeenkwam met die der Socinianen diens tijds, die naar zeer eenvoudige regelen de heilige fchrift verklaarden: daar nu de Socinianen in het algemeen bij de Lutherfchen, gelijk bij de overige Proteftanten, als dwalenden in de voornaamfte leerftukken des geloofs, te zeer gehaat waren, om met hen in het volgen van regelen, ter uitlegging des Bijbels, één te kunnen of te willen zijn, ging men uit dien hoofde weder zoo veel te gemakkelijker over tot een onvermoeid navorfchen van eenen verborgen, geestelijken, zin der heilige fchrift. Dit eene en andere wekte GLASSIUS op, om den arbeid van FLACIUS, dien men verachtte, weder met allen ernst aanteprijzen, als een' fchat van de uitnemendfte waarde, en een werk in het licht te geven, dat in diens grooten mans geest vervaardigd was. Hetzelve droeg den titel van *Philologia facra*, en kwam in het licht ten jare 1623. Dit werk kan men wel niet zeggen dat eene volledige uitlegkunde, als wetenfchap befchouwd, in zich bevat, maar vloeit nogtans, als het ware, over van grammatikale en rhetorikale aanmerkingen, die aan de ophelderingen van een aantal Bijbelplaatfen door den fchrijver werden dienstbaar gemaakt, en door zulk eene praktifche toepasfing blijken de proef te kunnen doorftaan. Evenwel zijn er in dit werk nog verfcheidene gebreken van den tijd, waarin het vervaardigd is, overgebleven. Onder anderen moet hier toe gebragt worden,

den, dat GLASSIUS zich niet flechts bepaalt bij den woordelijken zin des Bijbels, maar ook niet zelden er eenen verborgen zin onder zoekt, aan welken hij dan wel eens te groote kracht meent te moeten toekennen, ter ftaving van waarheden, die zulk eenen onderftand niet noodig hebben. Dit is in later tijden door niemand beter ingezien, dan door den beroemden JOHAN AUGUST DATHE, die het eerfte deel des werks van GLASSIUS onder handen heeft genomen, met oogmerk, om hetzelve geheel en al naar de behoeften van zijnen tijd te bearbeiden. Ook dit heeft de geleerde man op eene zeer voortreffelijke wijze gedaan. Hij heeft de groote menigte van voorbeelden ingekort, en velen derzelven weggelaten, als ter opheldering of ftaving van geenen dienst zijnde. Hij heeft in plaatfe van min te pas komende of weinig bruikbare regelen anderen voorgedragen, die vaster fteek hielden. Hij heeft vele verklaringen van Bijbelplaatfen, of vrome bedenkingen, welke GLASSIUS over plaatfen, die niet zeer moeijelijk waren, gemaakt had, weggelaten. Hij heeft vele twistzuchtige aanmerkingen tegen de Roomschgezinden, tegen de Kalvijnisten en Socinianen, als die, nu het vuur der oude krakeelen niet meer zoo hevig brandde, geheel niet meer te pas kwamen, aan eene zijde gefchoven. Hij heeft er een aanzienlijk aantal nieuwe onderzoekingen en verklaringen bijgevoegd, waardoor de arbeid van GLASSIUS aanmerkelijk verbeterd, en deszelfs uitlegkunde, wat het grammatikale en rhetorifche betreft, tot aan den aanvang van het laatfte vierde

ge-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

gedeelte der achttiende eeuw, met geene geringe aanwinst van goede waarnemingen, is voortgezet (*). DATHE gaf den arbeid van GLASSIUS, dezer wijze hervormd, in het licht ten jare 1776 (†). Het tweede deel dezes werks van GLASSIUS heeft op geene minder oordeelkundige wijze bearbeid de geleerde BAUER, Hoogleeraar te *Altdorf*. Dit deel behelst de kritiek en hermeneutiek, fchier in een' geheel nieuwen vorm. Als zoodanig verfcheen hetzelve ten jare 1795 en 1797 (§).

Welke de gebreken waren der uitlegkunde en uitlegging der heilige fchrift, welke GLASSIUS met eene zoo mannelijke hand verhielp, hebben wij gezien. Hadde men van 's mans getrouwe teregtwijzingen maar gebruik willen maken! Maar MELANCHTHONS fchool, die zoo vele uitmuntende mannen geleverd had, ftond fchier ledig. De beste leeraars in dezelve waren van tijd tot tijd geftorven; en de weinigen, die er nog waren overgebleven, hadden het verdriet, dat door het opkomend geflacht der Theologanten hunne leerwijze verdacht en veracht werd. Na dat *het ontwerp van éëndragt* de kerk aan vaster fymbolifche banden gelegd had, werd alle vrijheid van onderzoek voor gevaarlijk ge-

(*) Conf. Præf. quam Cl. DATHE *huic* GLASSII operi a fe edito præmifit, p. 5.

(†) SAL. GLASSII *Philologia facra his temporibus accommodata T.* I. *Grammatica & Rhetorica.*

(§) T. II. *Sect.* I. *Critica;* 1795. Sect. II. *Hermeneutica;* 1797.

gehouden. Alle Bijbelsche verklaringen, waarop het groote onderscheid tusschen de beide Protestantsche kerken rustte, ten oogenschijnlijken voordeele der Lutherfche, hadden een bijna onveranderlijk symbolisch gezag gekregen. Men schreef dus wel van tijd tot tijd uitleggingen van den Bijbel; maar men bleef staan, waar de Theologanten in den aanvang van het laatste vierdedeel der zestiende eeuw stonden, toen zij voor de, naar hun gevoelen, onwederspreekbare waarheid van de eenmaal met zulk eene kracht vastgestelde kerkleer gezworen hadden. Die standplaats der Vaderen was heilig. In hunne voetstappen, binnen een' zeer beperkten kring, omtetreden, en eeuwig op dezelfde voorwerpen te staren, zonder verandering van gezigtpunt, kon, naar men meende, niet anders, dan de broederlijke ééndragt bewaren, die door hare magt de kerk tegen alle pogingen, om haar te overweldigen, beveiligde. Alle schriftverklaring werd naar het dogmatische der kerk gewijzigd en geschikt. Dit zelfs geschiedde in Exegetische schriften tegen andersdenkenden, met welke men telkens zich in den strijd wikkelde. Hoe duidelijk en praktisch, bij voorbeeld, ook de voordragt ware van ÆGIDIUS HUNNIUS, die in zijnen *Evangelischen en Apostolischen schat* (*), de heilige schrift uit haar zelve wilde verklaren, waarin hij ook eenigermate slaagde, vooral wanneer het niet het dogmatische betrof; hoe duidelijk en praktisch, schrijf ik, ook 's mans voordragt ware, voornamelijk in zijne omschrij-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) *Thesaurus Euangelicus & Apostolicus.*

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

schrijvingen van den tekst, zijne dogmatisch polemische uitweidingen, die er tusschen worden gemengd, benemen aan zijnen arbeid, in het oordeel van alle vrijheidlievende Bijbeluitleggers, schier alle waarde.

Eenige weinigen echter maakten eene uitzondering op het algemeene gros der schriftverklaarders. Aan het hoofd van dezen stond de zoo geleerde als oordeelkundige ERASMUS SCHMIDT, Hoogleeraar in de Grieksche taal te *Wittenberg*, die in zijne latijnsche overzetting des Nieuwen Testaments niet alleen meermalen van LUTHER afweek, maar over dezelve ook zijne vrijmoedige aanmerkingen strooide, aanmerkingen, welke uit zijne uitgebreide kennis van het oorspronkelijke met zeer veel verstand en smaak verzameld waren. Dit werk kwam eerst eenige jaren na 's mans overlijden in het licht, met eene voorrede van JAKOB WELLER, ten jare 1658 (*). In eene vrije wijze van schriftverklaren overtrof hem evenwel de zeer geletterde Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Rostok*, JOHAN TARNOU, die in het jaar

(*) Titulus est, *Opus sacrum posthumum, quo continentur versio N. T. nova, ad Græcam veritatem emendata, & notæ atque animadversiones in idem, quibus partim mutatæ alibi versionis redditur ratio, partim necessaria alia monentur.* Quantum vero pretii sit statuendum in literatissimi viri *Novi Testamenti* JESU CHRISTI *græci* ταμεῖον, cum praefatione E. S. CYPRIANI, *Goth.* 1717, denuo editum, omnes vere Theologi & sciunt & fatentur.

jaar 1629 overleed. Deze gaf in zijne oordeelkundige verklaring van de twaalf zoogenoemde kleine Profeten, uitgekomen in het jaar 1688 en 1706, de uitstekendste blijken van zijne diep ingedrongen kennis der Hebreeuwsche grondtale, en toonde tevens, gelijk in een' man, die aan geene symbolische ketenen te dezen aanzien gekluisterd wilde zitten, het eigenaardigst gevolg van zijne nasporingen zijn moest, dat hij, op gronden van goede overtuiging, van andere godgeleerden verschillen durfde, voornamelijk bij het uitleggen van sommige plaatsen, waar men algemeen voorzeggingen aangaande den Messias meende te vinden, die er evenwel, ook naar het tegenwoordige licht der beste schriftgeleerden, niet worden aangetroffen. Hetzelfde zij aangemerkt van zijne exegetische bearbeiding der *Klaagliederen van* JEREMIAS. Dit veroorzaakte, gelijk niemand vreemd zal voorkomen, dat deze met eene betamelijke vrijheid denkende man van zijne broeders, die in hunne slaafsche onderwerping dwaling voor waarheid en waarheid voor dwaling aanzagen, als een ketter van den eersten rang, steeds ten toone gesteld en mishandeld werd. Nog een paar edele mannen, die, in de verklaring der heilige schrift, zich, door hunne van alle partijzucht vrije manier van denken, geene mindere verdiensten verworven hebben, zijn waardig hier gemeld te worden. De eerste is GEORGIUS CALIXTUS, Hoogleeraar in de Theologie te *Helmstad*, wiens verklaringen van eenige Bijbelboeken eerst na zijnen dood uit zijne Akade-

na C. G Jaar 1552 tot 1700

mische voorlezingen zijn in het licht gegeven (*). Deze verklaringen zijn wel kort, maar dragen nogtans genoegzame blijken van 's mans onbeneveld inzien in de alleen echte manier van schriftverklaring, welke in het opdelven van den letterlijken zin der woorden gelegen is. De ander is THEODORICUS of DIEDRIK HACKSPAN, Hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal te *Altorf*. Van dezen man zien het licht *Taalkundige godgeleerde aanmerkingen op verscheidene plaatsen der heilige schrift* (†). Hij was een kwekeling van CALIXTUS, wiens vrije geest hem geheel gevormd had tot eenen oordeelkundigen schriftuitlegger, die zich noch boeijen liet door schoolsche Theologie, noch door kerkelijke Dogmatiek. Zijne aanmerkingen zijn geheel vrij, en behelzen dus hier en daar veel nieuws. Het gene hem bijzonder eigen was, bestond grootendeels ook daarin, dat hij de schriften van het Oude Testament op eenige plaatsen door de Joden vervalscht meende te vinden. Ook hield hij zoo wel de vokaalpunten, als de accenten van hunne taal voor eene latere uitvinding. Door het eene en andere haalde hij zich vele vijanden op den hals, die het kettermerk op alle zijne schriften drukten, gelijk zij ten aanzien van zijnen meester gedaan hadden, om dat deze driest genoeg was geweest, met te bewe-

(*) Titulus est, *Expositiones literales in Epistolas ad Romanos, Corinthios, cet.*

(†) Zij zijn in het latijn uitgekomen ten jare 1688.

weren, dat geene ééne van de plaatſen des Ouden Testaments, welke voor de leer van Vader, Zoon en Geest worden bijgebragt, daartoe ten bewijze ſtrekken kan.

na. C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Wat zien wij uit deze geſchiedenis? de onverdraagzaamheid in volle kracht tegen het vrije onderzoek naar goddelijke waarheid! borstwering bij borstwering opgeworpen, om kerkelijke dogmatiek te verdedigen! om de leer der ſcholen te bevestigen in éénmaal vastgeſtelde gevoelens, zonder te willen denken, dat zij voor betere verklaringen vatbaar waren. 't Gene nu éénmaal de kerk geloofde, dat was heilig, al rustte ook dit geloof op de onheilige driften, waarmede baatzuchtige, partijzuchtige, heerschzuchtige leeraars van het Evangelie des vredes hunne willekeurige begrippen tot ſtand hadden gebragt, om aan die van anderen afbreuk te doen. Durfde een ſchriftuitlegger het wagen, hier of daar aan eene Bijbelplaats een nieuw licht te geven, dadelijk ging de alarmkreet op, „te wapen! te wapen!" de vijand was voor de poorten der kerke! Hij moest met alle magt verjaagd worden. En de geestdrift der ganſche bezetting was zoo groot, dat alles, wat vrijheid ademde, terug deinzen, en geene voorſtellen van het beste beſcheid, dat men ten antwoorde hadde mogen wachten, immer konden gehoord worden. Elke nieuwe verklaring van de eene of andere plaats der heilige ſchrift vreesde men dadelijk, dat in het naauwſte verband met de dogmatiek ſtond. Dogmatiek en polemiek, of zoo de lezer dit laatſte woord minder

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

mogt verstaan, twistzucht niet alleen tegen Roomschgezinden, maar vooral tegen Hervormden, maakten als twee onafscheidbare, altijd gemeenschappelijk werkende, vriendinnen, gelijk SCHRÖCKH zeer aardig schrijft (*), de hoofdeer en de hoofdsterkte uit van de Theologanten, ongeveer het midden der zeventiende eeuw, in de Luthersche kerk. Dit zelfs straalt allerhelderst door in de hermeneutiek of uitlegkunde van de heilige schrift. Deze bestond uit onderscheidingen, uit vraagstukken, uit voorstellen, waar over voor en tegen getwist konde worden. Deze hing zamen van schoolsche kunstwoorden, die ook in de dogmatiek waren ingeweven, en waarmede de dogmatiek staan of vallen moest. En dat het laatste niet gebeuren mogt, daar voor zocht men, met den meesten ijver, te zorgen, in de uitlegging der heilige schrift zelve, of in de eigenlijke Exegese van het Oude en Nieuwe Testament, die geheel naar de voorgedragen regelen der hermeneutiek was ingerigt.

Onder de Godgeleerden, die de hermeneutiek nog al het best behandeld hebben, mogen inzonderheid geteld worden AUGUST PFEIFFER (†), HERMAN VON DER HARDT (§), JOHAN WILLEM BAI-

(*) In zijn a. w. VII D. bl. 558.

(†) Van dezen heeft men eene *Hermeneutica sacra, sive tractatio luculenta de legitima interpretatione sacrarum literarum*, uitgekomen ten jare 1684.

(§) Deze gaf ten jare 1691 in het licht *Exegeseos Universalis elementa pro legendis omnis generis veteribus scriptis, sacris & exteris.*

BAIER (*) en JOHAN OLEARIUS (†). Hoe vele goede regelen deze schriften anders ook mogen bevatten, die eenen uitlegger der heilige schrift te stade kunnen komen, zoo zijn zij echter doorgaans te min bepaald en te onvast. Ook zijn er te weinig hulpmiddelen in voorgedragen ter ontdekking van den letterlijken zin der woorden, en nergens wenken gegeven tot een vrijmoedig opsporen van waarheden, die nog niet bekend waren, of in een' nevel van misbegrippen naauwelijks gezien konden worden.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Verdiensten van SPENER.

Inmiddels was de school van PHILIP JAKOB SPENER, *Senior* van het Evangelisch Ministerium te *Frankfort* aan de *Main*, beroemd geworden. Deze godsvruchtige man, de doorgaande gebreken van den ganschen omvang der Theologie, met vroomen weemoed, betreurende, had ten jare 1675 in het licht gezonden een werkje, getiteld *Pia desideria*, waarin hij op eenen innig godsdienstigen toon zijn verlangen uitboezemde naar eene allenthalvige verbetering der kerke en der scholen, en eenige daartoe strekkende christelijke voorslagen deed. Met broederlijke genegenheid zocht hij zijnen geloofsgenooten en den Theologanten diens tijds onder het oog te brengen het groote verval der Christenheid, 't welk hij nergens anders uit afleidde, dan dat men alleen zich vast hield aan de strengste voorschriften der

(*) BAIER gaf ten jare 1698 uit *Compendium theologiæ exegeticæ, cum explicatione Epistolæ ad Galatas.*

(†) OLEARIUS gaf ten jare 1699 uit *Elementa Hermeneuticæ sacræ.*

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

der dogmatiek, en in hare verdediging schier al het heil zocht, dat de godsdienst van het Evangelie konde opleveren. Regtzinnig te zijn in de geloofsleer achtte men het éénige vereischte in eenen Christen, zonder van die leer voor het hart en den wandel een regt godzalig gebruik te maken. Den gemeenen Christenen gingen hierin de Godgeleerden voor, die zich mannelijk dachten gekweten te hebben, wanneer zij, met eenen noodeloozen omstel van nietswaardige spitsvindigheden, de leer hunner kerk, tegen de inwerpingen van anders gevoelenden, naar hunnen zin, op onomstotelijke gronden gevestigd hadden. Die gronden ondertusschen waren schoolsche bespiegelingen, die uit de wijsgeerte diens tijds ontleend waren, en waarnaar de Bijbel geplooid werd. Tot de beoefening der godzaligheid leidden zij geheel niet op. Men handelde in alles even als of men met de daad trachtte te toonen, dat het onverschillig ware, hoe men zich, in zijne betrekkingen tot God en menschen, gedroeg, indien men maar de vastgestelde leer der kerk beleed, en daarvoor streed. Voor de willekeurigste begrippen nopens de lessen van het Evangelie scheen men goed en bloed veil te hebben, maar op de betrachting derzelven geenen den minsten prijs te stellen. Waar moest het alzoo met de kerk, die zulke bestuurders, zulke voorgangers had, waar moest het met de zaak der waarheid en der godzaligheid heen, die zoo slecht gehandhaafd werd? naar eene diergelijke barbaarschheid, als er in de zedelooze middeneeuwen geheerscht had.

Nie-

Niemand zag dit dieper in, niemand betreurde dit meer, dan SPENER. Ter verhindering van zulk een deerlijk ongeluk, als der kerke boven het hoofd hing, ſloeg hij vier hervormingspunten voor, die, wanneer men daar naar het vervallene herſtellen wilde, de beste uitwerking moesten hebben. Vooreerst men moest in het twistvoeren meerder maat houden. Ten tweede er moest aan de hoogeſcholen geen minder acht worden geſlagen op het godsvruchtig levensgedrag der zich aan den dienst derkerke gewijd hebbende Studenten, dan op hunne naarſtigheid in de letteroefeningen. Ten derde, de leer des geloofs moest van al het vreemde, onnutte en ſpitsvindige, dat men haar had aangehangen, geheel ontbloot, en zij, als eene heilvolle leer, die tot de godzaligheid leidt, op den predikſtoel, ter verbetering van hart en zeden, met den meesten ernst, worden voorgedragen. Ten vierde, de heilige ſchrift moest vlijtiger gelezen, en van dezelve meer gebruik worden gemaakt ter bevestiging in het geloof en ter betrachting van echte, christelijke, deugd.

SPENER riep derhalve de Theologanten zijns tijds van de oude, ſchoolſche, twistgierigheid, die het hoofd warm, maar het hard koud hield, terug tot het beſtuderen van den Bijbel. Hij deed dit, op eene hem eigene zachte wijze, meer op eenen met klagten en wenſchen uitlokkenden, dan gebiedenden toon, doch met zulken nadruk en kracht, dat zijne vriendelijke vermaningen in de harten van velen eenen diepen val hadden. Hij werd met behulp

na C. G Jaar 1552 tot 1700

van dezen, die aan hem het beste gehoor gaven, werkelijk de hervormer van de Theologifche Studie. Evenwel de uitlegkunde en de uitlegging des Bijbels, welke beiden den voornaamften grond uitmaken van die ftudie, wonnen er eigenlijk in het eerst niets bij. SPENER wilde flechts de Theologifche voordragt doorweven hebben met Bijbelwoorden, zonder dezelven regt te verklaren. Hij gebruikte flechts, bij de ontwikkeling der Bijbelleer, de woorden des Bijbels, zoo als zij er ftonden, zonder dezelven in hunnen waren zin natefporen, en wilde, dat zulks ook van anderen gedaan zoude worden. Hij wilde de waarheden des Bijbels met Bijbelwoorden voorgefteld hebben, zij waren verftaanbaar, of niet. Over de uitlegging bekommerde hij zich zoo zeer niet. Dit was gewisfelijk voor de Bijbelverklaring zeer fchadelijk, die dus nog meer in verval geraakte bij menfchen, die haar het meest hadden moeten beoefenen. Ook dit werd ingezien door fommigen, die tot den aanhang van SPENER behoorden; doch niemand had moeds genoeg, om zijne pen te verfnijden ter wegneming van dit misbruik der Bijbelftudie. AUGUST HERMAN FRANKE waagde het wel, ten jare 1695, in zijne *Aanmerkingen over eenige plaatfen der heilige fchrift* (*), LUTHERS overzetting te verbeteren, doch hij haalde zich hier door zoo veel tegenftands op het hoofd, dat hij, de flagen hem toegebragt, niet afweren konde, maar er onder bezwijken moest.

Trou-

(*) *Obfervationes biblicæ.*

Trouwens het ontbrak den vromen FRANKE aan die mate van geleerdheid, welke hem kracht had moeten geven, om zijnen vijanden van hunne dwaasheid te overtuigen, en hen tot vrede te brengen. Dus bleven de zaken, bij de volgelingen van SPENER, die intusfchen zeer aangroeiden, tot het jaar 1719, wanneer VALENTINUS ERNESTUS LOSCHER, eigenlijk om de Bijbelftudie van deze Theologifche gezindte eens duchtig aantegrijpen, zijne uitlegkundige onderwijzingen (*) in het licht gaf, waartoe hij anders misfchien zich niet zoude hebben laten vinden. Dit had eene zeer goede uitwerking. De Spencrianen konden die klad, hunnen aanhang aangewreven, niet laten zitten, maar dienden haar aftewisfchen. Niet kunnende dulden, dat men hen, die de fchriftmatige Theologifche voordragt hadden ingevoerd, als van alle bevoegdheid tot het verklaren des Bijbels ontbloot, zoo ten toon ftelde, werden zij jaloersch op hunne eer, floegen, om het tegendeel aan den dag te leggen, dadelijk handen aan het werk, en begonnen alzoo ter verbetering der Bijbelftudie den fyftematifchen vorm der uitlegkunde, overeenkomftig hunne bijzondere manier van denken, in eene betere orde te brengen, dan LOSCHER gedaan had. Onder deze Hervormers der Bijbelftudie heeft inzonderheid uitgemunt JOHAN JAKOB RAMBACH.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Inzonderheid ja mag hier geroemd worden

RAM-

(*) De titel van het werk van LOSCHER is *Breviarium Theologiæ exegeticæ*.

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

RAMBACHS arbeid. Terstond na dat LOSCHER ten jare 1719 zijn bovengemeld geschrift had uitgegeven, verdedigde RAMBACH, onder voorzitting van den beroemden BUDDEUS, te *Jena* een Akademisch vertoog, *over de vereischten van eenen goeden uitlegger der heilige schrift* (*). Dit geschiedde ten jare 1720. En drie jaren daarna liet hij volgen zijne *Onderwijzingen in de heilige uitlegkunde* (†), met eene aanbevelende voorrede van zijnen meester BUDDEUS. Dit laatste geschrift was een meesterstuk van ervarenheid en oordeelkunde. Hebben anderen na hem het gebrekkige, dat er, den tijd in aanmerking genomen, waarin hij schreef, natuurlijker wijze in moest zijn, verholpen, hij heeft, te dezen aanzien, nog meer gedaan; want hij heeft de veel grooter misslagen van zijne voorgangers aangewezen en hersteld. Hij heeft die allen overtroffen; hij heeft het licht van dezen, door zijn licht, geheel doen verflauwen. Dit liep ook dadelijk zoo sterk in het oog, dat vriend en vijand 's mans arbeid prijzen moest. De aanhang der Spenerianen steeg er door tot eene hoogte, welke dezelve voorheen nooit gedacht had te zullen bereiken. En de wijze van schriftuitlegging kreeg hier door in het algemeen eene gansch andere, betere, wending, wijl dit geschrift van RAMBACH, voort na de uitgave, van de Theologische Hoogleeraren aan meest alle de Duitsche Akademien, als het beste handboek, in dat vak, werd

(*) *Dissertatio de idoneo sacrarum literarum interprete.*

(†) *Institutiones hermeneuticæ sacræ.*

werd aanbevolen, gelijk het als zoodanig gebruikt is tot zelfs na het midden der achttiende eeuw. Onder de gebreken, die in 's mans uitlegkunde (*) den later Godgeleerden het meest zijn in den weg geweest, waren inzonderheid zijne aan de hand gehouden begrippen aangaande den verborgen of mystieken zin der schriftwoorden, dien hij wel niet overal, doch op vele plaatsen meende te ontdekken, waar dezelve echter niet was. Wel heeft hij eenen middenweg zoeken te betreden, tusschen hen, die overal in de heilige schrift van onder den letterlijken zin der woorden eenen mystieken zin trachtten optedelven, en hen, die denzelven nergens wilden erkennen, dan alleen in zulke plaatsen, waar die door de schrijvers zelven duidelijk wierd aangewezen. Maar ook deze middenweg was niet veilig. De zin der woorden van de heilige schrift is, gelijk die van alle schrift, slechts één, namelijk de letterlijke, anders genoemd de grammatikale of historische zin. Zulk een wijd veld had, na de hervorming der kerke, die oude averregtsche manier van de heilige schrift te verklaren, weder gewonnen, dat tot in onze latere tijden toe de Theologanten, zoo er al intusschen waren, die haar uitdrijven wilden, er naauwelijks aan denken konden, om zulks in het werk te stellen. Dit wachtte op eene algemeene hervorming der Theologische Studie, waar

(*) Vooral bedoel ik hier 's mans *Commentatio hermeneutica de sensus mystici criteriis*, uitgekomen ten jare 1727.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

waar van het licht aanbrak ongeveer het jaar 1764, toen de achtste uitgave van RAMBACHS opgemelde *Onderwijzingen* geschiedde, welke dus ook de laatste geweest is. Hier kwam nog bij; en wat was daar van te wachten? dat alle schriftuitleggers, als daar waren FRISCHMUTH, FESSEL, CARPZOV, CALOVIUS, SEB. SCHMIDT, PFEIFFER en anderen, behoudens alle hunne goede verklaringen zelfs van moeijelijke plaatsen, het niet konden nalaten, het voornaamste van hunne dogmatiek in den Bijbel overtedragen. Zelfs RAMBACH bond zijnen kwekelingen de handen hier door met vaste strikken (*).

Geschiedenis der systematische dogmatiek.

Daar de Bijbelstudie de voornaamste grond is der dogmatiek, zoo kan uit de geschiedenis, welke wij van gene hier gegeven hebben, reeds bij voorraad genoegzaam worden opgemaakt, welken gang dan ook deze genomen heeft, gedurende het tijdvak van dit ons historisch overzigt.

Zoo lang MELANCHTHON leefde, heerschte ook 's mans geest in alle theologisch dogmatisch onderwijs, in alle hiertoe betrekkelijke openbare scholen en schriften. Niemand van alle zijne leerlingen was meer geletterd, dan de hier voor reeds met lof vermelde MARTINUS CHEMNITIUS; niemand had door het algemeen vertrouwen, dat elk op zijn schrander door-

(*) Men leze in 's mans *Institutiones herm. s.* L. II. C. I. *de Analogia fidei, genuinæ interpretationis principio.*

(†) Zie SCHRÖCKHS m. a. w. VII. bl. 557-564, 615-617; en HENKE'S m. a. w. V. bl. 315-325.

doorzigt vestte, meer invloeds op de algemeene wijze van het beoefenen der dogmatiek, en op den kiefchen fmaak, waarmede toen dezelve werd voorgedragen. Deze voortreffelijke Theologant hield te *Wittenberg*, waar hij Hoogleeraar was, voorlezingen over MELANCHTHONS *Loci theologici*. Hieruit ontftond een geheel nieuw dogmatisch werk, het welk evenwel, eerst na 's mans overlijden, door POLYCARPUS LEIJSER in het licht werd gegeven, ten jare 1591 (*), en vijf of zes malen naderhand op nieuw is herdrukt geworden. Dit theologisch dogmatisch ftelfel had ten dien tijde zijne weergade niet. Geleerdheid, fchranderheid, helderheid van denkbeelden, bijbelfche taalkunde, gelukkig gebruik van de oude letterkunde, zuivere fchriftverklaring, eenvoudige duidelijkheid, kieschheid van zaken en woorden, welfluitende bewijskracht, en goede orde in de voordragt, dongen als het ware met elkanderen om den voortred. In het eene zoo wel als het andere ftraalde allerklaarst door, hoe gefchikt deze groote man was voor een regt Akademisch onderwijs in de dogmatiek. Alles, wat de toenmalige gefteldheid der Theologifche Studie medebragt, werd door hem met een welwikkend verftand beoordeeld, getoetst, behouden of verworpen. Alles, wat hij met de hulpmiddelen van dien tijd bearbeiden en leveren konde, heeft hij dadelijk bearbeid en geleverd. Ook CHEMNITZ was de eerfte, die

(*) MARTINI CHEMNITII *Loci theologici editi opera & ftudio* P. LYSERI.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

die in dit zijn werk eene geschiedenis der leerstellingen heeft gegeven (*).

Een ander bij uitstek groote volger van MELANCHTHONS leermethode was VICTORINUS STRIGELIUS, die te *Jena* en *Leipzig* ook voorlezingen had gehouden over deszelfs *Loci theologici*, welke na zijnen dood door CHRISTOPH PETZEL in het licht zijn gezonden ten jare 1581. STRIGEL bouwt, even als CHEMNITZ, de christelijke dogmatiek, naar MELANCHTHONS methode, op de heilige schrift, waaruit hij zijne bewijzen voor elk leerstuk ontleent, dat hij op goede gronden wil doen rusten. Ook tevens of liever daarna brengt hij het betoogde in eene overeenstemming met de uitspraken der rede. Maar daarin wijkt hij van CHEMNITZ af, dat hij te dezen aanzien meer philosopheert. Dit doet hij ook dan, wanneer hij de gevoelens van andersgezinden wederlegt. Hier, waar het minst te pas komt, is het, dat hij zelfs zijner pen wat te veel bod viert. Voor het overige treft men uitmuntende philosophische aanmerkingen bij hem aan. SEMLER ging met dit werk van STRIGEL zeer hoog. Naar zijn oordeel heeft hetzelve, in bondigheid, in gegrondheid, en in doel, zijns gelijken niet (†). Maar SEMLER zocht den toon tot eene vrijgevendheid in de dogmatiek te stemmen; en

(*) Zie HEINRICHS *Geschichte der systemen*; bl. 272 en SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 434-437.

(†) Zie 's mans *Einl. in die dogm. Gottesgelehrsamheit* voor het II D. van BAUMGARTENS *Glaubenslehre*; bl. 158.

en STRIGEL was, naar het oordeel van zijne tijdgenooten, ook van latere Lutherfchen, heterodox. Dit was de reden, waarom STRIGELS werk minder bijvals vond, dan het wel anders zoude gehad hebben. Ondertusfchen is dit te bejammeren, wijl het goede en bruikbare, 't welk er in is, nu geheel ongenuttigd en niet gebezigd bleef. Het gene STRIGEL voornamelijk in verachting deed komen, was, dat hij, gedurende de laatfte jaren zijns levens, in de leer van het Heilig Avondmaal, de zijde der Hervormden naderde. SCHRÖCKH, een Lutheraan, gelijk wij weten, geeft dat op als eene merkwaardige bijzonderheid, te meer, daar STRIGEL, gelijk men wel onderrigt meende te zijn, niets van de fchriften van ZWINGLIUS en KALVIJN had gelezen (*).

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

De leerwijze van MELANCHTHON werd overal aan de Hoogefcholen gevolgd tot in den aanvang van de zeventiende eeuw; ook naar dezelve bleven de weinige, door openbaren druk gemeen gemaakte, dogmatieke ftelfels bearbeid; als die van NIKOLAUS SELNEKKER (†), JAKOB HEERBRAND (§), MATTHIAS HAFFENREFFER (**), enz. Inmiddels had, gelijk wij gezien hebben, in de gefchiedenis van het zoogenoemde Kryptokalvinisme, het gezag van MELANCHTHON vrij wat geleden, door de verdenking van

(*) Zie SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 439.
(†) *Inftitutio christianæ religionis;* 1573.
(§) *Compendium theologiæ;* 573.
(**) *Loci theologici;* 1601.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

van onregtzinnigheid, waar onder hij bij de ſtrenge Lutherſchen gevallen was. Alle zijne aanhangers verloren even zeer van tijd tot tijd het vertrouwen der regtzinnigen. Natuurlijker wijze moest zulks geen' geringen invloed hebben op 's mans bovengemeld leerboek. Lang reeds had men er over gemompeld, dat er zaden eener valſche leer in geſtrooid lagen; maar ten laatſte hief men eene luidklinkende alarmkreet aan over de aanmerkelijke dwalingen, welke men er met den vinger in wist aan te wijzen. Die luide kreet vervulde het Hof van den Sakſiſchen Keurvorst CHRISTIAAN, *den tweeden*, dermate, dat deze het geraden vond, om den *Wittenbergſchen* Theologant, LEONARD HUTTER, het vervaardigen van een ander, beter, leerboek, ten dienſte der ſcholen, optedragen en te gelasten. Hetzelve moest niet alleen met het *Ontwerp van éëndragt*, wat den inhoud aangaat, maar zelfs, zoo veel geſchieden konde, ook woordelijk overeenſtemmen. HUTTER voldeed aan het bevel van den Keurvorst; hij gaf het door hem opgeſtelde leerboek in het licht ten jare 1610 (*). Dadelijk werd het op hoog gezag in de Keurvorſtelijke Scholen ingevoerd, ten einde het van allen, die zich tot de Akademiſche Studie der Godgeleerdheid voorbereidden, zoo veel doenlijk ware, van buiten geleerd en in het geheugen geprent mogt worden. Wanneer men het leerboek uit dit oogpunt beſchouwt,

(*) *Compendium locorum theologicorum ex ſcripturis ſacris & libro concordiæ collectum.*

ſchouwt, beantwoordde hetzelve geheel en al niet aan het doel. Hetzelve beſtaat uit meer dan driehonderd bladzijden, en is dus veel te uitvoerig. Het is daarenboven hier en daar voor jonge lieden, die nog geene eigenlijke Theologanten zijn, onverſtaanbaar, uit hoofde van fijne ſpitsvindigheden, waarvan de ſchrijver zich had behooren te onthouden. Ook zijn de leerſtukken te weinig praktisch behandeld, 't gene toch voor jonge lieden op de lagere ſcholen een voornaam vereischte in zoodanig een leerboek was. Hoezeer ook HUTTER de algemeen verdachte meeningen van MELANCHTHON gansch anders voordroeg, hield hij zich evenwel aan 's mans orde en methode. Hij geeft een bepaald, regtzinnig, denkbeeld op, van het leerſtuk, dat behandeld zal worden. Dan verklaart hij hetzelve; en hierop volgen de bewijzen, ontleend uit de getuigenisſen der heilige ſchrift, en uit de ſymboliſche boeken der kerke. Zoo ging MELANCHTHON te werk; en zoo ook HUTTER. Zelfs bediende hij zich in de ontwikkeling der leerſtukken meermalen van MELANCHTHONS woorden, wanneer hij namelijk er geene onregtzinnigheid in vond. Dit leerboek, naauwelijks ingevoerd zijnde, nam terſtond de plaats in van dat van MELANCHTHON, 't welk nu geheel buiten gebruik geraakte. Hoezeer ook dit de ſtijve denkbeelden van de ſtrenge Lutherſchen verſterkte, waardoor alle voortgang in het vrije onderzoek der waarheid belemmerd werd, was het evenwel aan den anderen kant ook niet kwaad, dat men eenmaal los werd van de banden eener ſlaafſche

ſche afhankelijkheid van het gezag ééns éénigen leeraars, die, welk een voortreffelijk man hij ook geweest ware, met dat al nog veel ter bewerking voor anderen had overgelaten. Men zag van toen aan de Godgeleerden in hun vak elk langs zijnen eigen weg meer arbeidzaam worden, en bij eigen nadenken de zaken meer uit bijzondere oogpunten beſchouwen. Wij zullen vervolgens zien, hoe ſommigen dezer Theologanten hierin den lof der nakomelingſchap waardig zijn, en anderen weder verdienen, dat zij gelaakt worden. Over HUTTERS leerboek, op dat ik er dit nog bijvoege, zijn onderſcheidene Kommentariën van tijd tot tijd in het licht gekomen, als van GLASSIUS, CUNDISIUS, BECHMANN, CHRISTIAAN CHEMNITZ en anderen (*).

Behalve dit dogmatisch leerboek, ten dienſte der ſcholen ingerigt, gaf HUTTER ten jare 1619 ook in het licht een uitvoeriger dogmatisch ſtelſelſchrift (†), waarin hij de grondtrekken der christelijke leer, zoo als zij in het meermalen gemelde werk van MELANCHTHON gevonden worden, nader verklaart, zoo evenwel, dat hij ſomwijlen van zijnen voorganger in gevoelens verſchilt, en van hem afwijkt. Dit werk draagt alle blijken van geleerdheid, van oor-

(*) Zie SEMLERS a. w. bl. 67; HEINRICHS a. w. bl. 301-308 en SCHRÖCKHS a. w. bl. 439-441.

(†) *Loci communes theologici, ex ſacris literis diligenter eruti, veterum patrum testimoniis paſſim roborati & conformati ad methodum locorum* MELANCHTHONIS.

SALOMON GLASSIUS.

voordeelkunde, en doorzigt. Het is niet zoo zeer voor theologifche kweekelingen, als wel voor zulken gefchreven, die in de Theologifche Studien reeds merkelijke vorderingen gemaakt hebben. Daar HUTTER dit werk ten dienfte van de zoodanigen bijzonderlijk inrigtte, meende hij zich voornamelijk te moeten bezig houden met het wederleggen der gevoelens van anders denkenden. Hier aan was zijn meeste arbeid gewijd, die dus natuurlijker wijze te zeer moest uitdijgen, ook in het wederfpreken van verouderde misbegrippen, waaraan toen reeds geen mensch meer zijn zegel hechtte. Te meer mag zulks in het werk van HUTTER worden gewraakt, wijl het hier door den weg heeft geopend voor het misbruik der wederleggende godgeleerdheid, die van toen aan met te groote drift door de Theologanten is beoefend geworden. Hier kwam nog bij, dat HUTTER, door dit ftrijdvoeren tegen anders gevoelens, de Bijbelftudie te zeer verwaarloosde, welke toch altijd de voornaamfte grond der christelijke dogmatiek behoort te zijn. Ook wanneer hij de valfche begrippen der ouden tracht te wederleggen, dringt hij niet diep genoeg door in de gefchiedenis der dogmatiek, en plaatst dus alles niet in het juiste licht (*).

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Te dezen tijde wedergalmden andermaal de fcholen van het luidruchtig gekijf tegen de Roomschge-

(*) Verg. BUDDEI *Ifag. hift. theol. ad Theol. univerf.* pag. 351; SEMLERS a. w. bl. 66, 68, 70; en HEINRICHS a. w. bl. 308-310.

na C. G. Jaar 1559. tot 1700.

gezinden en Hervormden. En men beriep zich, in plaats van op den Bijbel, op Philosophische uitspraken, ter staving der kerkleer, alles weder in kunsttermen inwikkelende, naar den smaak der Scholastieken van de middeneeuwen. Hoe had toch het heldere licht, dat honderd jaren te voren was opgerezen, weder zoo spoedig zijnen luister kunnen verliezen? Dit had zich van lieverlede dus toegedragen. Ten tijde der Hervorming verscheen, het gene jammer was, geen wijsgeer, schrander genoeg, om het voor de Godgeleerdheid nadeelige stelsel van den ouden ARISTOTELES den bodem inteslaan. LUTHER wilde, gelijk wij gezien hebben, even daarom de wijsgeerte uit de godgeleerdheid geheel verbannen hebben. MELANCHTHON, die den weldadigen invloed der wijsgeerte op de godgeleerdheid beter kende, zuiverde de wijsgeerte des Griekschen Philosoophs van het bederf, waarmede zij in de Westersche kerk, staande de middeneeuwen, was bezoedeld geworden, zoo veel hij konde. Ook zuiverde hij de godgeleerdheid van der scholastieken spitsvindigheden, uit die wijsgeerte ontleend, en van de menigvuldige kunstwoorden, welke die oude Theologanten steeds in den mond hadden, om, zoo zij meenden, de leerstellingen, welke zij bewijzen wilden, tot den hoogstmogelijken trap van klaarheid en onwedersprekelijkheid te brengen, terwijl zij in tegendeel haar daar door zeer verdonkerden en verzwakten. De Aristotelische wijsgeerte verloor dus wel in de Luthersche kerke volkomen haar gezag over de godgeleerdheid; maar zij werd derzel-

ver

ver dienares, in zoo verre zij aan de hand gaf hare ophelderingen, vergelijkingen en bepalingen. Intusschen wijl MELANCHTHON deze wijsgeerte, in zoodanige betrekking, als de beste had aangeprezen, behield zij, hoewel in lager stand, toch hare aanwezigheid op de Hoogescholen der Luthersche Godgeleerden. Ook dit was voor haar te dien tijde genoeg. Met langzamen tred ware het haar nu ligt mogelijk, zich weder te verheffen, en hare vorige heerschappij te bekomen. Ook dit gebeurde werkelijk. Gedurende de hooggaande verschillen tusschen de strenge Lutherschen en de zoogenoemde verborgene Kalvijnisten, geviel aan de eersten de oude wijsgeerte zoo veel te meer, dewijl de laatsten, die MELANCHTHONS leerwijze, in alles, volgden, haar verachten (*). Evenwel de schrandere STRIGEL, een Theologant van den Melanchthoniaanschen aanhang, maar die als zoodanig, gelijk wij verhaald hebben, te zeer philosopheerde, begon reeds weder in zijne godgeleerde onderwijzingen eene wijsgeerige taal te voeren. Hierin schijnt hij te minder zwarigheid gemaakt te hebben, om dat reeds MELANCHTHON, wegens de verschillen met de Roomschgezinden, het noodig had geacht, in de latere uitgaven van zijn meermalen gemeld dogmatisch werk verscheidene philosophische kunstwoorden en spreekwijzen intelasschen. Dan in het bijzondere moet men het wijsgeerig godgeleerd tijdperk, bij de Lutherschen, beschouwen als aangevangen of geopend, ten jare

1610,

(*) Vid. *Formula Concord.* Art. I. § 13. p. 578 en 651.

na C. G. 1610, toen er te *Regensburg* een vermaard twistgesprek werd gehouden tusschen HUNNIUS, OSIANDER en HEILBRUNNER, Lutherschen, en de Jesuiten GRETSER, HUNGER, en TANNER. Dezen beweerden, dat de Paus de hoogste regter in godsdienstverschillen ware, en zochten de Lutherschen, door allerlei metaphysische kunstwoorden, in hunne netten te verwarren. Gevolgelijk vonden zich dus de laatstgemelden in de noodzakelijkheid, om hunne partij met even gelijke wapenen den mond te snoeren, en ware het mogelijk van het tegendeel te overtuigen. De Luthersche Theologanten bespeurden alzoo, dat zij tegen de slimme Jesuiten niet genoeg bestand waren, ten zij ze, gelijk dezen deden, van de Scholastieke Philosophie weder gebruik maakten. Van daar is het, dat men in de volgende systemen der meeste Luthersche Theologanten weder de Scholastieke wijsgeerte verknocht vindt aan de Christelijke Godgeleerdheid. Uit de Aristotelisch Scholastieke wijsgeerte werd, onder anderen, door de Theologanten, bij hunne dogmatische lessen, de zoogenoemde *methodus causalis* ingevoerd. Men vroeg bij alle geloofsartikelen naar de *causa efficiens*; (de ongeletterde lezer verschoone hier deze kunstwoorden, die zich in onze taal niet wel laten vertolken!) deze werd dan verdeeld in eene *causa principalis*, *ministerialis* en *instrumentalis*. Men vroeg wijders naar de *causa impulsiva*, *materialis*, *formalis*, *finalis*, enz. Men leere hieruit de toenmalige gedaante der dogmatiek kennen.

Jaar 1552. tot 1700.

De

De Roomschgezinden zagen dit met geen gering genoegen: zij hadden volkomen hun doel bereikt, 't welk toch geen ander was, dan om de Lutherschen geheel van de Bijbelstudie aftelokken. Dezen studeerden nu in de schriften van ARISTOTELES en van de Scholastieken; alleen daarop waren zij bedacht, dat zij de Roomschgezinden, door philosophische bewijzen, dikwerf door drogredenen, wederleggen mogten; op niets anders ook waren zij afgerigt. Taalstudie, uitlegkunde, en uitlegging van den Bijbel werd schandelijk verwaarloosd. Zoo stond het geschapen aan de Akademiën. Hoedanige godsdienstleeraars moesten dus wel van dezelven aftreden, om de eenvoudige christelijke gemeente te onderwijzen en te stichten? De geschiedenis is onze getuige. De volksleeraars predikten op den Kansel loutere schooldogmatiek en wederleggende godgeleerdheid! welke tijden! welke zeden! (*).

Men denke nogtans niet, dat deze scholastieke godgeleerdheid, zoo dra zij weder was ingevoerd, het hoogst bewind kreeg. Dit geschiedde van lieverlede; zij werd van tijd tot tijd meer gesterkt in hare achtbaarheid; zij vond wel hier en daar vrij wat tegenstand, maar won van tijd tot tijd meer gronds, en klom van tijd tot tijd al hooger en hooger. Bij afwisseling van voor en tegenspoed duurde zulks tot aan het einde der zeventiende eeuw, toen zij haren verhevensten trap bereikt had. In de achttiende eeuw daalde zij allengs weder, en

(*) Zie HEINRICHS a. w. bl. 310-313.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

en zonk zij ten laatste geheel in haar niet weg. Het gene wij hier aanmerken, kan door eene naauwkeuriglijk opgegeven geschiedenis van de systematische dogmatiek der zeventiende eeuw genoegzaam gestaafd worden. De scholastieke godgeleerdheid klom gaande weg al hooger en hooger. Het eerste werk, waarin men haar zag opkomen, was het Theologisch systema van den zoo oordeelkundigen als geleerden JOHAN GERARD, Superintendent te *Heldburg*, maar vervolgens Hoogleeraar eerst te *Koburg*, naderhand te *Jena*. Dit systema verscheen in het licht ten jare 1610 tot het jaar 1621, onder eenen breedvoerigen titel, welken wij hier beneden zullen afschrijven (*), in negen deelen. Hetzelve behelst in zich een' onwaardeerbaren schat van godgeleerdheid, bruikbaar nog heden voor ieder Theologant, die slechts tot denzelven toegang heeft, vooral na dat de doorkundige JOHAN FREDERIK COTTA, Kanselier te *Tubingen*, het andermaal ten jare 1762 tot 1781 uitgegeven en tot twintig deelen vermeerderd heeft met leerstukkelijke, historische, uitlegkundige, letterkundige, oordeelkundige aanmerkingen. HEINRICH zegt (†); „ zoo iemand dit systeme van GERARD en COTTA bezit, en met hetzelve het *Onderwijs in de christelijke godgeleerdheid* van DOEDERLEIN vereenigt, die kan alle overige

(*) *Loci theologici cum pro adstruenda veritate, tum pro destruenda quarumvis contradicentium falsitate, per theses nervose, solide & copiose explicati.*

(†) In het m. a. w. bl. 316.

ge ſyſtemen zeer wel misſen." Dien hoogen lof verdient het werk echter, mijns oordeels, niet. Behalve de ſchoolſche ſpitsvindigheden, die er in zijn, is er te veel in, dat thans volſtrekt niet meer van nut kan geoordeeld worden, te veel ook, dat verbeterd moet worden, en door COTTA niet verbeterd is. Ook is het werk te uitvoerig; doch hierop kan men aanmerken; het omvangt ook alle de deelen der Theologie, niet alleen het leerſtellige, maar ook het zedekundige, het beoefenende, het wederleggende, het historiſche, inzonderheid het exegetiſche. Menigvuldige zeer juiste verklaringen van meer of minder donkere Bijbelplaatſen worden er in aangetroffen. Zeer verre was het er dus van af, dat GERARD de Bijbelſtudie verwaarloosde, gelijk van zijne nazaten geſchied is. Ten aanzien der ſchriftverklaring had hij vrij gezonde denkbeelden. De godgeleerdheid van zijnen tijd vorderde, dat hij zijne gedachten mededeelde over den mystieken zin, waarmede men toen zoo hoog liep, en welken men verdeelde in eenen allegoriſchen, tropologiſchen en anagogiſchen zin. Doch hij verklaart zich met ſchranderheid hier over derwijze, dat hij bij het ſlot van zijne oordeelkundige aanmerkingen toch maar éénen zin, den letterlijken, namelijk, of historiſchen, erkent (*). Op de bijbelexegeſe bouwt hij geheel zijne dogmatiek. Aan de philoſophie betwist hij

(*) „Interim manet," hæc ipſius ſunt verba, „unus verborum, quibus historia describitur, proprius & literalis ſenſus." Loc. II. C. VII.

hij volstrekt het gezag in geloofszaken. Allerbijzonderst blijkt zulks uit een werk, dat GERARD ten jare 1625 heeft uitgegeven, zijnde eene nadere verklaring van de geloofsartikelen, welke hij te kort naar zijnen zin in het eerste deel zijner *Loci theologici* behandeld had. En met dit al heeft hij zich niet ontzien aan de scholastieke godgeleerdheid te veel plaats interuimen, niet alleen door het gebruik van een aantal kunstwoorden, maar zelfs door de wederinvoering der zoogenoemde *kausaalmethode*, waarvan wij gewaagd hebben, zoo als die door den vermaarden THOMAS VAN AQUINO weleer tot den hoogsten trap van volkomenheid gebragt was. Elk leerstuk wordt naar deze methode voorgedragen, verklaard, bewezen en verdedigd. Eindelijk het werk is, gelijk wij reeds aanmerkten, vol schoolsche spitsvindigheden en ijdele twistvragen, waarvan sommigen belagchelijk, anderen zoodanig zijn, dat zij door niemand beantwoord kunnen worden (*).

Inmiddels GERARD zijn dogmatisch stelsel van het jaar 1610 tot 1621 in het licht gaf, maakte de scholastieke godgeleerdheid, onder de Luthersche Theologanten, al meer en meer voortgang, uit hoofde der allengs meer toenemende twistziekte, welke, te dezen aanzien, den voortreffelijksten mannen

(*) Zie BUDDEI l. l. p. 352-354, 571. SEMLERS a. w. bl. 76. NIEMEYER *Prédigerbl.* II. bl. 6. en HEINRICHS a. w. bl. 313-328, ook eindelijk SCHRÖCKHS a. w. bl. 443-445.

nen het anders heldere brein benevelde, en aan het ijlen bragt. Wie had onder hen het verhevenste verstand, wie het schranderst doorzigt in godsdienstzaken, wie den rijksten schat van allerlei geleerdheid, wie het beste hart ter bevordering van waarheid, wie de blakenste zucht, om het vuur der verdeeldheid, bij alle Christenen, uittedooven? Was het niet de beroemde GEORGIUS CALIXTUS, Hoogleeraar in de Theologie te *Helmstad*, die nog daarenboven een uitnemend beoefenaar der Bijbelstudie was? En nogtans niemand heeft meer geijverd, meer gearbeid, meer kracht gehad, om de, in zijne oogen door de vaderen te onregt verguisde, scholastiekerij in het gebied der theologie weder als eene oppermagtige vorstin ten troon te verheffen. Zoo kan eene onlangs opkomende mode zelfs het gevoel van den grootsten man, wiens verstand aan dat der engelen grenst, voor alles, wat waar is en goed, verdooven, en den kieschen smaak bederven. CALIXTUS, die ten jare 1619 in het licht gaf zijn *Kort begrip der godgeleerdheid* (*), is hier van één der sterkst sprekende voorbeelden. Niet alleen voerde hij door dit zijn werk het overmatig gebruik in van scholastieke kunstwoorden, bepalingen en spitsvindigheden, maar hij plaatste het geheele stelsel der christelijke geloofsleer in een scholastiek verband. Hij maakte vooreerst een meer bijzonder gebruik van de hier voor beschrevene *kausaalmethode*; maar ten tweede, hij verdeelde, naar de leer-

(*) *Epitome theologiae.*

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

leerwijze der ſcholastieken, de ganſche geloofsleer *in finem obiectivum & formalem*, (ook hier vergunne men mij, dat ik de barbaarſche ſchooltermen in het middeneeuwſche latijn bezige, die toch niet verſtaanbaar genoeg in onze taal kunnen worden overgebragt,) *in ſubiectum operationis, in cauſas ſive principia et in media* (*). Ook CALIXTUS was de eerſte, die de geloofsleer van de zedeleer, welke tot zijnen tijd toe ten naauwſte aan elkanderen verknocht waren geweest, ſcheidde. Hij ſloeg zelf de hand aan de vervaardiging van een zamenſtel der *zedelijke godgeleerdheid;* doch zijne klimmende jaren hinderden hem, dit behoorlijk aftewerken. Zijne leerlingen hebben hetzelve na zijnen dood voltooid. Als zoodanig verſcheen het in het licht ten jare 1634, onder den titel van *Kort begrip der zedelijke godgeleerdheid* (†). Zoo wel in dit werk, als in het *Kort begrip der godgeleerdheid*, is alles omwonden in het bontkleurige kleed van oude ſcholastieke wijsgerigheden. De denkbeelden van CALIXTUS waren derwijze doormengd met den zuurdeegſem der Peripatetiſche wijsgeerte, dat hij zich niet had kunnen onthouden, om de eenvoudige grondlesſen tot een godsvruchtig levensgedrag, welke ons van CHRISTUS en de Apostelen gegeven zijn, door de ſpitsvindige bovennatuurkunde der heidenſche wijsgeeren te verdonkeren. Naar de

ſtraks

(*) Verg. v. MOSHEIMS *Kerkel. Geſch.* IX. bl. 52; en HEINRICHS a. w. bl. 331.

(†) *Epitome Theologiæ moralis.*

ſtraks opgegevene verdeeling, welke CALIXTUS in zijn *Kort begrip der godgeleerdheid*, op den voorgang der Scholastieken, gemaakt had, ontſtond er in dit zijn leerboek eene geheel nieuwe orde van voordragt, dezer wijze. In de eerſte afdeeling handelt hij over het hoogſte goed van den mensch, de onſterfelijkheid der ziel, de opſtanding, het jongſte oordeel, de eeuwige zaligheid en de verdoemenis. In de tweede afdeeling behandelt hij de leer van God, van de ſchepping, van den ſtaat der regtheid, van den val en het daaruit ontſtane verderf, met alle deszelfs gevolgen. In de derde afdeeling behandelt hij eindelijk de leer van Gods genade, van 's Heilands verdienſte, van deszelfs perſoon en bediening, van het geloof en de regtvaardiging, van Gods woord, van de Sakramenten, van de bekeering, van de goede werken enz (*).

Niettegenſtaande de godgeleerdheid van CALIXTUS, wat den zakelijken inhoud betrof, aan de Theologanten zijns tijds niet voldeed, uit hoofde der naar hun oordeel onregtzinnige gevoelens, welke er in werden gevonden, als daar waren, dat God oneigenlijk en toevalliger wijze de oorzaak van het kwaad genoemd konde worden; dat de goede werken moesten gerekend worden onder de beste middelen ter bereiking van het hoogſte doel van den mensch; dat de leer van Vader, Zoon en Geest niet in de ſchriften van het Oude Testament maar

(*) Zie HEINRICHS a. w. bl. 330-333, SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 445-449. en IJPEIJ's a. w. II. bl. 29-34.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

maar alleen in die van het Nieuwe gevonden werden, enz.; niettegenstaande, schrijf ik, deze gevoelens van CALIXTUS zeer velen mishaagden, het gene hem vrij wat onaangenaams berokkende, geviel nogtans de scholastieke vorm, waarin 's mans theologische begrippen bearbeid waren, aan de meesten zoo veel te beter. Van tijd tot tijd verschenen er vele stelsels der christelijke dogmatiek in het licht, die meest allen geschoeid waren op eene scholastieke leest, naar het voorbeeld, door CALIXTUS gegeven.

Eén der voornaamsten was dat van JOHAN HULSEMANN, een' zeer beroemden Theologant te *Leipzig*. Hetzelve kwam te *Wittenberg* uit in het jaar 1640, met den titel van *Kort begrip der godgeleerdheid* (*), en is naderhand verscheidene reizen zoo met verbeteringen als vermeerderingen uitgegeven. Ook deze HULSEMANN was één der hevigste wederstanders van CALIXTUS, en toch een allersterkst voorstander van 's mans scholastieke leerwijze, welke hij bovenmate prees en roemde. Hoe zeer hij er mede ingenomen was, getuigt dit zijn stelselmatig werk. Hij dreef zelfs deze leerwijze nog hooger, dan CALIXTUS gedaan had. Men kan te regt van hem zeggen, gelijk reeds door andere beoordeelaars gezegd is (†), dat hij, het gene CALIXTUS slechts begonnen had, tot den hoogst mogelijken trap van volkomenheid gebragt heeft. Zijne voordragt is uit dien hoofde wel naauwkeurig en grondig bearbeid, maar over het geheel zoo don-

(*) *Breviarium theologiæ.*

(†) Vid. BUDDEI l. l. p. 358. en WALCHII l. l. p. 40.

donker, zoo ingewikkeld, dat zij naauwelijks verſtaan en begrepen kan worden. Zijn ſtijl mogt dus van ſommige geleerden, zonder dat hem ongelijk werd aangedaan, barbaarsch - ſcholastiek genoemd worden (*). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Alzoo had dan de Scholastieke Godgeleerdheid reeds in het midden van de zeventiende eeuw eene hoogte bereikt, waarvan de top, te zwaar geworden, het geheele gevaarte in beweging bragt, zoo dat allengs ook de opeenſtapelingen moesten afbrokkelen, en ten gronde vallen. Deze beweging werd het eerst waargenomen in het ſystematisch werk van ABRAHAM CALOVIUS, een' *Wittenbergſchen* Theologant, dat ten jare 1655 tot 1677 in twaalf deelen is uitgekomen (†). In dit werk volgt CALOVIUS wel de ſcholastieke methode van zijnen tijd; doch op eene zeer vrijgevende, of, gelijk men ſpreekt, zeer liberale wijze. Hij gebruikt vele ſcholastieke kunstwoorden, maar vermijdt ook vele ſchoolſche gebreken. Hij bouwt zijne bewijzen voor de waarheid der leerſtukken, welke hij behandelt, voornamelijk op de heilige ſchrift, en toont door dadelijke blijken van beter doorzigt, hoe afkee-

(*) Verg. HEINRICHS a. w. bl. 332, 333, en IJPEIJ's a. w. bl. 34-36.

(†) Titulus est. *Syſtema locorum theologicorum e ſacra potisſimum ſcriptura & antiquitate, nec non adverſariorum confesſione doctrinam, praxin & controverſiarum fidei cum veterum tum in primis recentiorum pertractationem luculentam exhibens.*

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

keerig hij is van het geven des voorrangs aan de kracht der schoolsche wijsgeerte, boven de kracht der goddelijke wijsheid, welke ons in de schriften van het Oude en Nieuwe Testament geopenbaard is. Behalve de schriftplaatsen, welke hij in menigte aanhaalt, ter staving van het gene hij als goddelijke waarheid bewijzen wil, beroept hij zich doorgaans op de getuigenissen der Kerkvaderen, waarmede hij de door hem bevestigde leer telkens tracht te vereenigen, ten einde het alzoo blijke, dat de leer van den christelijken godsdienst door alle eeuwen heen dezelfde is gebleven, en haar goddelijke invloed ten allen tijde op de harten der menschen gewerkt heeft. Uit aanmerking hier van verdedigt hij met kracht en sterkte tegen alle anders denkenden de leer der waarheid op eene wijze, die hem den roem heeft doen verwerven, dat hij de grootste wederlegkundige geweest is, dien de kerk na de hervorming gekend heeft. In het bijzonder ook heeft hij niet zelden het harnas aangeschoten tegen CALIXTUS, wiens gevoelens, naar zijn oordeel, zeer onregtzinnig en kettersch waren. Tegen hem ijvert hij, bij elke gelegenheid, met eene overmatige drift en warmte. Van daar dan ook, dat hij in zijn kerkgenootschap geprezen werd, als één allerregtzinnigst Theologant, hoedanig een, na LUTHER, niet ware opgestaan, om de zuivere leer van den waren godsdienst te handhaven. Verstandigen evenwel, gelijk ligtelijk bevroed kan worden, waren er verre af, om zich met dat anders vrij algemeene oordeel te vereenigen. Dezen hielden hem, voor het

het gene hij waarlijk was, voor een' al te regtzinnigen, en een' te heet gebakerden wederlegger der gevoelens van anderen (*). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Hoe zeer CALOVIUS zich beijverde ter afbreuk van de scholastieke godgeleerdheid, zoo zeer werkten anderen tegen hem op, om het vervallene weder opterigten. Onder dezen gaf niemand zich daartoe meer moeite, dan JOHAN FREDERIK KÖNIG, die te *Rostok* in het jaar 1664 uitgaf een *Kort begrip van godgeleerdheid* (†). HEINRICH getuigt (§), dat men in hetzelve de gansche scholastieke theologie aantreft met alle hare onderscheidingen, verdeelingen, kunstwoorden en spreekwijzen, tot één ligchaam vereenigd. En BUDDEUS noemt (**) hetzelve, wegens het daarin heerschend gebrek aan zaken, een dor *schelet*, dat van kracht en zappen ontbloot is. Met dit al droeg dit leerboek de goedkeuring der toenmalige Theologanten derwijze weg, dat er aan de Hoogescholen over gelezen werd, en optredende Godsdienstleeraars, wanneer zij deszelfs inhoud zich in het geheugen hadden weten te prenten, met grooten lof tot de bediening van het Euangelie zich zagen toegelaten. Dit verpligtte zelfs vele Hoogleeraars, die anders met dit leerboek juist niet

(*) Verg. HEINRICHS a. w. bl. 337 en 338. en IJPEIJ's a. w. II. bl. 36-38.

(†) *Theologia positiva acroamatica synoptice tractata, etc.*

(§) Zie HEINRICHS a. w. bl. 339.

(**) Zie BUDDEUS a. w. bl. 359.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

niet zoo bijzonder waren ingenomen, hetzelve bij hunne lessen te volgen. Maar ook sommigen van dezen konden dus niet nalaten, de gebreken in hetzelve voorhanden, aantewijzen en te verbeteren. Hier uit zijn verscheidene Kommentarien over dit leerboek ontstaan, die door den druk zijn algemeen gemaakt, als daar waren die van HERMAN JOACHIM HAHN, SAMUEL GOTTLIEB RICHTER, enz. Deze schriften evenwel zijn eerst uitgegeven in het begin van de achttiende eeuw, dat van den eersten ten jare 1710 (*), en dat van den anderen ten jare 1723 (†).

Gedenkwaardig is hier in het bijzondere eene Kommentarie over KÖNIGS leerboek, die in het jaar 1685 is uitgegeven door JOHAN ANDREAS QUENSTEDT, Hoogleeraar der Theologie te *Wittenberg* (§). Deze godgeleerde trad geheel in het voetspoor van KÖNIG, zich in allen deele met hem vereenigende en zijne methode volgende. In dit werk vindt men de volledigste verzameling van alle scholastieke vraagstukken, onderscheidingen, kunsttermen en spreekwijzen. Om zich een juist denkbeeld van de scholastieke godgeleerdheid te vormen, moet men dit werk doorbladeren. Alles is droog scho-

(*) Titulus est; KOËNIGIUS *contractus & illustratus.*

(†) *Commentatio in* KOËNIGII *theologiam positivam.* *cet.*

(§) Titulus est; *Theologia didactico-polemica, sive systema theologicum in duas sectiones, didacticam & polemicam, divisam.*

fcholastiek; Bijbelplaatsen worden wel bijgebragt ten bewijze; maar dikwerf zonder eene oordeelkundige keuze; en hare uitlegging, die er wordt bijgevoegd, is meestal mager en krachteloos. Het wederleggend gedeelte des werks is ftreng; geen misbegrip wordt verfchoond. De verdienftelijkfte mannen, die met den fchrijver niet gelijk dachten, worden dikwerf gehavend als ketters, die niet te dragen waren. Zulk eene kettermakerij was fteeds de geliefde gezellin van de fchoolfche godgeleerdheid, die te dezen aanzien niets ontzag (*).

Indien JOHAN MUSÆUS, een *Jenafche* Theologant, een godgeleerd ftelfel mogt gefchreven hebben, zoude waarfchijnlijk deze man alle zijne voorgangers en tijdgenooten verre overtroffen hebben. In zijne theologifche fchriften over onderfcheidene leerftukken van den christelijken godsdienst, uitgekomen in het laatfte vierde gedeelte der eeuw, toont hij geweest te zijn een doorkundig en befcheiden Theologant, die, bij eigen nadenken, het fcherpzinnigst doorzigt in de waarheid had, fchoon hij die ook, gelijk anderen, met fcholastieke windfelen omzwachtelde (†).

Deze fyftematisch dogmatieke fchriften zijn wel de voornaamften, welke, ftaande dit tijdvak, in de Lu-

(*) Vid. BUDDEUS l. l. p. 359, NIEMEIJERS *Prediger-bl.* II. bl. 7, en HEINRICHS a. w. bl. 3.4. 345.

(†) Vid. BUDDEUS l. l. p. 1078, & Præf. quam cl. MORUS præmifit fuo *Theol. Christ. compendio* pag. 20; ook zie men HEINRICHS a. w. bl. 340-342.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

Luthersche kerk in het licht verschenen zijn. Anderen van minder belang gaan wij met stilzwijgen voorbij. Slechts zij het genoeg, voor een gedeelte de namen hunner schrijvers hier optegeven; als daar waren KROMEIJER, HOPFNER, OLEARIUS, OSIANDER, CARPZOV, FABRICIUS, HILDEBRANDS, HENICHEN, SCHERZER, BAIER, LYSER, enz. Hunne schriften hier open te leggen, zoude overbodig werk zijn, daar zij toch allen schier op eene gelijke scholastieke leest geschoeid zijn. Misschien gevalt het den lezer hier beter, dat wij hem de scholastieke leermethode van dien tijd eenigzins nader doen kennen.

De stelsels der scholastieke godgeleerdheid werden, te dezen tijde, geheel overeenkomstig aan die der middeneeuwen, verdeeld in drie hoofddeelen. Het eerste behelsde eene beoordeling van het oogmerk der godgeleerdheid. Het tweede deel ging over het onderwerp der godgeleerdheid, den mensch namelijk, welke naar den staat der regtheid en den staat der zonde beschouwd werd. Het derde betrof de beginselen of oorzaken des heils, en de middelen, waar door hetzelve bewerkt wordt. Het oogmerk der godgeleerdheid was tweeledig, namelijk voorwerpelijk en formeel. Het voorwerpelijke of objective was God, welke naar zijn bestaan, naar zijn wezen, naar zijne eigenschappen, betrekkingen en werken beschouwd werd. Het formele oogmerk der godgeleerdheid was het genot van God (*), of het

(*) *Fruitio Dei.*

het genot der zaligheid in Gods gemeenschap. Tot dit onderdeel behoorden dus de artikelen van de eeuwige zaligheid; maar ook werden er van sommigen wel eens toe betrekkelijk gemaakt de artikelen van den dood, van de opstanding uit den dood, van het laatste oordeel, en van het einde der wereld. Het onderwerp der godgeleerdheid, de mensch, werd als zondaar beschouwd, welke tot God en tot Gods gemeenschap moest worden terug gebragt. In dit hoofddeel waren begrepen de leerstukken van Gods beeld, van de zonde in het algemeen, van de eerste zonde, voornamelijk van de erf- en dadelijke zonde, van den vrijen wil, of van de na den val overgebleven krachten in den mensch. Het derde hoofddeel was weder tweeledig; het behelsde vooreerst een theologisch vertoog over de oorzaken des heils en der zaligheid, en ten tweede een zoodanig vertoog over de middelen, om dezelve te verkrijgen. Het eerste onderdeel liep over de algemeene genade, over CHRISTUS, als de verdienstelijke oorzaak der zaligheid, beschouwd in zijne naturen, ambten en staten, en over de genadewerkingen van den Heiligen Geest, of de orde des heils, waar naar de mensch het door CHRISTUS verworven heil deelachtig wordt. De middelen des heils, die het tweede onderdeel van dit hoofdstuk uitmaken, zijn Gods woord, Wet en Evangelie, en de Sakramenten. Ook wordt hiertoe van sommigen gebragt het geloof; anderen weder brengen dit tot de oorzaken des heils.

Dit is het gewone beloop der geloofsartikelen in

n. C. G. Jaar 1552. tot 1700.

de dogmatische systemen van dien tijd, die allen zeer analytisch bearbeid zijn. Ieder leerstuk wordt naar de hier voor gemelde kausaalmethode behandeld, en met alle slechts mogelijke scholastieke kunstwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen, enz. ontwikkeld, of liever daarin verwikkeld. De bewijzen zijn ontleend deels uit de rede, deels uit de heilige schrift. De eersten zijn louter philosophisch, en bestaan meestal uit syllogismen. De anderen dragen alle merken van gebrek aan taal en uitlegkunde. Wijders worden in dezelven allerlei scholastieke vragen geopperd, en met de scherpste spitsvindigheid opgelost. Ik zwijge van de overal voorkomende patristiek en polemiek, en al het gene wij reeds duidelijk uit de beoordeelde stelsels in het bijzondere hebben aangewezen (*).

Ligtelijk valt het te denken, dat er in deze scholastieke godgeleerdheid veel gevonden moet worden, dat thans naauwelijks verdient met eenige aandacht gade geslagen te worden, en elk Theologant met eene geringachting moet voorbijgaan. En nogtans bevatten deze scholastieke stelsels veel goeds, waarvan zich ook sommige Godgeleerden in de drie eerste vierde gedeelten der achttiende eeuw met vrucht hebben weten te bedienen, hoe zeer ook anders die schriften van tijd tot tijd in algemeene verachting kwamen. Dezen, namelijk, over den arbeid hunner voorgangers beter kunnende oordeelen, vonden er eenen schat in van geleerdheid, maar bedolven on-

(*) Verg. HEINRICHS a. w. bl. 348-354.

onder het vuilnis der oude fcholen, en vermengd met allerlei haarkloverijen, die geene nuttigheid hadden. Zij vonden er in eenen heerfchenden geest van onderzoek, om uit de donkerfte fchuilhoeken der middeneeuwfche Godgeleerdheid diep verborgene waarheid aan het licht te brengen, ook dikwerf de valschheid van een en ander gevoelen aantetoonen. Zij vonden er in eene ftrengheid, bij het wikken van hunne ftellingen, en die van anderen, eene naauwkeurigheid in het behandelen van moeijelijke vragen, en eene naauwgezetheid, om, wanneer zij het door hen beweerde meenden te kunnen bewijzen, niemand in twijfel te laten, maar het betoog van de zaak tot die hoogte te brengen, dat men het pleit voor beflist mogt houden. Alleen aan de kern was veel goeds, veel fmakelijks, veel krachtigs; maar de dop was hard en verwerpelijk. De ftof was voor een goed gedeelte bruikbaar, doch de vorm deugde niet. Dus oordeelde, om geene anderen te noemen, over de Scholastieke Godgeleerdheid der zeventiende eeuw, de geleerde SAMUEL FREDERIK NATHANAEL MORUS, in de voorrede voor zijn *Kort begrip der christelijke godgeleerdheid*, door hem in het latijn uitgegeven ten jare 1789.

Gefchiedenis der Zedelijke Godgeleerdheid.

Na de tijden van CALIXTUS, die van de Dogmatifche Godgeleerdheid, gelijk wij gezien hebben, de Zedelijke Godgeleerdheid gefcheiden had, werd deze van velen afzonderlijk bearbeid en behandeld. Hoe flordig deze wetenfchap, voor de tijden der kerkhervorming, in verband met de leerftellige god-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

geleerdheid, door de Theologanten ware bewerkt geworden, is den lezer uit het voorheen geboekte bekend. Van velen werd zij geheel niet, van anderen slechts met den vinger aangeroerd, van anderen op eene haar zeer onwaardige wijze behandeld. Bij de Scholastieken was zij gewijzigd naar de wijsgeerte van ARISTOTELES, bij de Mystieken naar die van PLATO. PETRARCHA was de eerste, die de hand aan haar sloeg; maar hij verruilde slechts de voorschriften van ARISTOTELES met die van CICERO en SENEKA. De zedeleer bleef dus nog philosophisch, en werd niet geheel rein christelijk, gelijk zij had behooren te worden. Beter weg werd dus ingeslagen door WIKLEF, HUSS, en anderen, die de heilige schrift te regt beschouwden als den eenigen grond, waarop de godsdienstleer, in het algemeen, en dus ook de zedeleer, in het bijzonder, rusten moest. Ten laatste bekwam de christelijke zedeleer eene meer zuivere gedaante onder de handen van LUTHER en MELANCHTHON, die haar reinigden en van de gebreken der Scholastieken en van de droomerijen der Mystieken. Zij zochten de vruchtbaarheid van den godsdienst voor het zedelijk leven, in alle opzigten, te bevorderen, en drongen steeds aan op de verbetering van hart en wandel. Ook zij scheidden de zedelijke geboden der Mozaïsche Wet op eene verstandige wijze van de zedelijke voorschriften des Evangelies, en beschouwden dezen geheel op hen zelven, onafhankelijk van genen. Zij zagen misschien meer gebreken, dan zij verhielpen; doch zij konden niet alles doen, en

moes-

moesten veel voor hunne volgelingen overlaten. Hadden dezen nu dat bij de hand genomen! doch, helaas! zij gingen niet alleen geen' ſtap verder, maar zij traden zelfs weder terug. De zedeleer verviel in de dogmatiſche ſtelſels weder allengs tot hare vorige laagte, waarin zij door het ſtof der ſcholastiekerij andermaal bezoedeld en ontreinigd werd. Eenigen ſmaak behield men ſlechts voor het behandelen van kaſuistiſche onderzoekingen; maar hoe werden die behandeld? ook al met veel ſchoolſche ſpitsvindigheid. Hier kwam bij, dat men het onderſcheid, waarop de hervormers opmerkzaam hadden gemaakt, het onderſcheid namelijk tusſchen de zedelesſen van het oude en die van het nieuwe Testament, weder geheel uit het oog verloor. Men bouwde dikwerf de geheele zedeleer eenig en alleen of op de wet der tien geboden, of op het oude ſcholastieke ſtelſel van de drie hoofddeugden, geloof, liefde en hoop. Gelijk in de middeneeuwen trachtten zich hier tegen wel te verzetten de Myſtieken, die eenen afkeer van de Scholastieke Godgeleerdheid hadden; maar wat deden dezen? Zij roeiden wel het onkruid uit; maar in ſtede van niets dan zuiver Evangelisch zaad te ſtrooijen, dat edele vruchten had kunnen voortbrengen, vermengden zij hetzelve met het zaad van misſelijke dweeperijen, dat noch voor het hoofd, noch voor het hart, immer eenig voedſel konde opleveren. Nogtans deden zij meer, ongelijk meer goeds, dan de Scholastieken.

n. C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Zoo ſtonden de zaken ten tijde van CALIXTUS; hij

hij zag een groot deel van de gebreken in, waardoor zoo wel de zedeleer als de geloofsleer ontsierd was. Ware hij nu maar geen bevooroordeeld voorstander van de scholastieke methode geweest, gelijk wij hier voor gezien hebben, dat hij is geweest! Hoe veel goeds zoude hij ten aanzien van de zedekunde, als eene afgezonderde wetenschap, hebben te wege gebragt! Maar het gene CALIXTUS voornamelijk dreef tot het scheiden der zedeleer van de geloofsleer, was, dat alles, wat men in het theologisch stelsel der geloofsleer inbragt, van den vrijen wil, van de zonde, van de wet, van de goede werken, enz., niet genoegzaam was, om zich van de aaneengeschakelde keten der Evangelische zedelessen een gezond denkbeeld te vormen. Gelijk de leer des geloofs zamenhing, ook zoo waren, zijns oordeels, de zedelijke voorschriften van het Evangelie tot een in het naauwste verband staande stelsel te brengen. Wanneer men de godsdienstleer van het Evangelie, over het algemeen, beschouwt, zoo kan men niet zeggen, dat CALIXTUS naar waarheid oordeelde; de leer des geloofs hangt dan zamen met die der zeden; zij maakt met haar een volstrekt onafscheidbaar geheel uit; geloof en deugd zijn zoo vereenigd, dat er geen zweem van ruimte tusschen beiden is. En even zoo is het met de leer des geloofs en die der deugd. Maar hoe had men de godsdienstleer al sedert zoo vele eeuwen in de christelijke kerk behandeld? En hoe werd zij nog behandeld? als eene menschelijke wetenschap, gansch en al geschoeid op eene schoolsche leest. Uit dit oogpunt be-

beschouwde haar ook CALIXTUS, en dus deed hij er zeer wel aan met haar te splitsen in eene wetenschap over de leer des geloofs en eene wetenschap over de leer der zeden. Immers zal de godsdienstleer op eene voegelijke wijze wetenschappelijk behandeld worden, zoo kan het niet anders, of de geloofsleer en de zedeleer moeten elke op zich zelve tot een ordelijk stelsel gebragt worden, gelijk ten aanzien van elke wetenschap plaats heeft. Beiden zijn van dat gewigt, dat elke derzelve een afzonderlijk overzigt der Theologanten vereischt, om grondig geleerd en geleeraard te worden. Elke derzelve heeft hare eigene moeijelijkheden voor den beoefenaar.

Maar hoe werd dan nu de christelijke zedeleer als wetenschap beschouwd, en dus als zedekunde van de Theologanten behandeld? Om deze vraag wel te beantwoorden, kan ons het hier voor (*) vermelde geschrift van CALIXTUS weinig van dienst zijn, wijl hetzelve niets meer behelst, dan eene inleiding over het oogmerk en het onderwerp der godgeleerdheid, mitsgaders over de grondbeginselen van de daden eens wedergeboren mensch, over het geweten en de wet. Maar zijne leerlingen DURRIUS, MEIJER en RIXNER waren het, die zijn ontworpen plan uitwerkten, en stelsels van zedekundige godgeleerdheid vormden. Dezen waren, gelijk wij aanmerken, leerlingen van CALIXTUS. Men kan dus ligtelijk bevroeden, dat in hunne stelsels de zedekunde even scholastiek behandeld werd, als

(*) Bladz. 206.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

als de leerstellige godgeleerdheid. Zij verscheen dus onder eene Aristotelisch philosophische gedaante. Alles werd op eene spitsvindige, schoolsche, wijze voorgedragen. Wanneer men van de eene of andere deugd handelde, redeneerde men philosophisch over het subiekt, het obiekt, over de uitwerkende, eindelijke, stoffelijke, vormelijke oorzaak enz.

De eerste, die dus een volledig stelsel der zedelijke godgeleerdheid geleverd heeft, was JOHAN KOENRAAD DURRIUS, Hoogleeraar in de godgeleerdheid te *Altorf.* Eerst gaf hij ten jare 1662 een zedekundig handboek (*) uit, hetwelk met dat algemeene genoegen ontvangen werd, dat hij zich opgewekt gevoelde, om hetzelve breeder uittewerken, en een meer volkomen stelsel te vervaardigen. Dit verscheen ten jare 1675, onder den titel van *Kort begrip der zedelijke godgeleerdheid, waarin de deugden en pligten van eenen christen niet slechts in het algemeen, maar in het bijzondere, ten aanzien van zekere levensbetrekkingen, wetenschappelijk verklaard, en verscheidene praktische vragen worden opgelost* (†). In het jaar 1698 is hetzelve voor de tweedemaal uitgegeven met des schrijvers achtergelatene aanmerkingen door de bezorging van JOHAN MICHAEL LANGE.

Niet

(*) *Enchiridion Theologiæ moralis.*

(†) *Compendium Theologiæ moralis, in quo virtutes & officia hominis christiani tum in genere, tum in specie in certis vitæ statibus considerati explicantur, & variæ quæstiones practicæ deciduntur.*

Niet minder zijn de verdienſten geweest van GEBHARD THEODOOR MEIJER, Hoogleeraar te *Helmſtad*, die ten jare 1687 heeft uitgegeven het eerſte en tweede deel van zijne *Zedelijke Godgeleerdheid* (*). Het derde was door hem beloofd, maar is nooit in het licht gekomen. Hem volgde weldra HENRICUS RIXNER, Hoogleeraar eerst te *Helmſtad*, naderhand te *Halberſtad*, wiens onderwijs in de zedelijke godgeleerdheid, beſtaande in twee boeken, uitkwam ten jare 1690.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Behalve dezen hebben zich, in het laatſte vierde gedeelte der zeventiende eeuw, door het uitgeven van zedekundige ſtelſelſchriften, vermaard gemaakt, JOHAN ADAM OSIANDER, JOHAN OLEARIUS, JOHAN WILLEM BAIER, JOHAN BARTHOLD NIEMEIJER, en weinige anderen. Intusſchen begonnen de Theologanten zich te bevlijtigen op het natuurregt, het welk door GROTIUS, PUFFENDORF en THOMASIUS op vaste grondſlagen gezet was. Ook begon men zich toeteleggen op de ſtudie der zielkunde en menſchenkennis, terwijl de ware, christelijke, godzaligheid, op bijbelſche gronden, in eenen volkmatigen toon, door SPENER en deszelfs aanhang, meer aangeprezen werd. Tevens zag men allengs het gebrekkige in van het doorgaand betoog van de gronden der geheele zedekunde. Men ving dus aan alles met meer overtuigende duidelijkheid te betoogen. Eindelijk de orde, waarin deze wetenſchap behandeld werd, onderging eene groote verandering,

(*) *Disputationes in theologiam moralem.*

ring, die zeer ter verbetering ſtrekte. Door dezen weg werd de christelijke zedekunde geheel gereinigd van de Ariſtoteliſche, ſchoolſche, onzuiverheden, en van alle verkeerde misbegrippen. Te dezen aanzien heeft zich eenen onſterfelijken naam gemaakt de beroemde Rostokſche Hoogleeraar JUSTUS CHRISTOPH SCHOMER, door de uitgave *van de zedelijke godgeleerdheid*, waarin de pligten uit de grondbeginſelen van het natuurregt worden afgeleid. Dit werk kwam in het licht ten jare 1690, door de bezorging van JOHAN FECHT, doch onvolledig, zijnde de ſchrijver of door den dood verhinderd geworden hetzelve te voltooijen, gelijk ſommigen verhalen (*), of hebbende hij het voornemen gehad, een geheel nieuw zedekundig ſtelſel, naar de *Puffendorfiaanſche* methode, te bearbeiden, gelijk anderen melden (†). Hoe het ook zijn moge, hadde de ſchrijver langer mogen leven, hij zoude buiten twijfel wel iets voortreffelijks in dit vak geleverd hebben. Zijne uitgegeven proeve, die de blinkendſte kenmerken draagt van uitgebreide geleerdheid en kiesch oordeel, doet ons hier aan niet twijfelen (§).

Ge-

(*) Vid. FECHTII *Programma in obitum* SCHOMERI.

(†) Vid. JOH. FRID. MAIERI *Bibliotheca ſcriptorum theologiæ moralis Lutheranorum.*

(§) Huius opusculi merita admodum egregia laudantur a SALAVO in *Historia critica Theol. dogm. & mor.* pag. 192, 193 & a WALCHIO in *Bibl. theol. ſel.* T. II. pag. 1094 en 1095.

Geheel deze arbeid ter bevordering van de christelijke zedekunde was alleen ingerigt ten voordeele van Theologanten en Predikanten. Dezen konden er voor hunne ſtudie het meeste nut uit trekken, om voor het volksonderrigt alles te vervormen, en hetzelve zoo eenvoudig, als de algemeene vatbaarheid en behoefte zulks eischte, voorteſtellen. Hadden zij dat maar gedaan! Dan velen hadden daarvan geen regt begrip, zich verbeeldende, dat het gene in de ſcholen geleerd werd, ook bruikbaar was op den predikſtoel; anderen weder hadden eene te geringere mate van kunde en oordeel, om de zuivere zedeleer des Evangelis van de ſchoolſche wijsgeerige omkleedſelen te ontdoen, en dezelve in de gemeenſchap der christenen aan de geloofsleer te hechten, gelijk dat behoorde, of liever haar met de geloofsleer in het onbreekbaarſte verband voortedragen. Zij, die in dit alles een beter inzien hadden, ook zich beter daartoe in ſtaat meenden te gevoelen, waren vijanden van eene geleerde behandeling der christelijke zedekunde, zoo als die in de ſcholen geſchiedde, en waren Mystieken, die, in het gene zij aan de christelijke zedeleer deden, en hieraan deden zij alles! hunne ſtof ter bewerking ontleenden uit de door hen zoo geliefkoosde ſchriften van Vader BERNARDUS, van TAULER, van VAN KEMPEN en anderen. Zij hadden het gezag voor zich van de eerſte Leeraren der Proteſtantſche kerk, die, wars van alle ſchoolſche geleerdheid, alleen voor de vervulling van 's volks behoeften gezorgd wilden hebben, en in het ſtuk der zedeleer op die oude ſchrif-

ten, als zijnde toen buiten kijf de besten van allen dezer ſoort, hadden gewezen, en dezelve aanbevolen. Deze groote mannen konden niet alles hervormen, maar moesten een goed deel hunnes voorgenomen werks voor hunne nakomelingen achterlaten. Ook onder dezen waren er, die zich hierin verdienſtelijk hebben gemaakt. De voornaamſte was JOHAN ARNDT, laatst Predikant en Generaal-Superintendent te *Zelle*, waar hij ten jare 1611 overleden is. Van dezen man heeft men verſcheidene hiertoe betrekkelijke ſchriften, en onder dezelven zes boeken over het ware Christendom. Volgens de voorrede had hem tot het ſchrijven van dit werk opgewekt het onzedelijke gedrag van de Christenen zijns tijds, die alleen aan de geloofsleer bleven hangen, en van eene regtzinnige belijdenis derzelve hunne zaligheid verwachtten. Hij wilde alzoo het gebrek van gezond inzigt, te dezen aanzien, verhelpen, door aantetoonen, dat het ware Christendom alleen beſtaat in een aan den dag leggen van een opregt, levend, geloof, door regtſchapene godzaligheid, en door vruchten der geregtigheid. Het hoofdontwerp, zoo als hetzelve in het eerſte boek ontwikkeld voorgedragen wordt, gaat over de herſtelling van Gods beeld in den mensch, en de verdelging van het beeld des Satans; dit eene en andere geſchiedt door waarachtige boete, door geloof en godzaligheid. Tegenwoordig kan dit werk, zoo als hetzelve door ARNDT is uitgegeven, niet gevallen, deels, om dat men over vele ſtukken anders denkt, deels, wijl men aan eene andere meer zamenhangen-

de

de orde gewoon is, dan hier plaats heeft. De gebreken, welke men er thans in vindt, waren nog geene gebreken in ARNDTS tijd; ten minste men zag die toen niet. Dit regtvaardigt den arbeid van JAKOB FREDERIK FEDDERSEN, die het boek van ARNDT geheel en al naar de behoeften van onzen tijd vervormd heeft, zoo dat al het donkere en te beeldrijke er uit weggelaten, en er bij het oude goed veel nieuws is bijgevoegd. Als zoodanig kwam hetzelve uit in drie deelen ten jare 1777 tot 1780. Daar er ten allen tijde een onafgebroken oorlog had plaats gegrepen, en nu weder op nieuw plaats greep tusschen de Scholastieken en Mystieken, konde het niet anders, of ARNDT moest zich door dit werk een magtig heer van vijanden op het lijf halen. Eén der voornaamste aanvoerders was LUKAS OSIANDER, Kanselier der Universiteit van *Tubingen*. Deze beschuldigde hem openlijk van onregtzinnigheid en ketterije, en wees de grofste buitensporigheden van het oude Mysticisme in deszelfs werk aan. Waar is het, dat hem veel was aangekleefd bij het lezen der schriften van PARACELSUS en diens leerling WEIGEL, van wien hij zelfs in zijne gedachten over het gebed het eene en andere had overgenomen; maar waar is het toch ook, dat zijne beoefeningsleer voor het volk oneindig meer goeds behelsde, dan de schoolsche stelsels der christelijke zedekunde diens tijds, welke mager en droog waren, zonder geest en zalving, en geene kracht hadden ter opwekking van echte godsvrucht in het binnenste. Wat men ook op dit werk hebbe mogen

gen aanmerken, of nog moge aanmerken, hetzelve was, buiten alle wederſpraak, het eerſte, beste en meest naar de vatbaarheid van ongeletterden geſchikte, het eerſte, beste en meest op het hart der gemeene christenheid werkende geſchrift over den oorſprong en voortgang der ware godzaligheid, over hare beoefening en beletſelen; een geſchrift, waarin alles met bijbelſche uitſpraken geſtaafd, door menigvuldige voorbeelden opgehelderd, en op alle levensbetrekkingen werd toegepast. SCHRÖCKH merkt zeer wel aan (*), dat in een' tijd, wanneer zelfs de predikſtoelen van theologiſche twisten daverden, en er voor het praktiſche van den godsdienst ſchier geene plaats over bleef, zulk een boek een regt welkom geſchenk ware. Echte, zuivere, mystiek had altijd als goddelijke hemelleer moeten beſchouwd worden. De Apostelen predikten geene andere beoefeningsleer, dan deze. Ware zij maar met de wijsgeerige emanatieleer van PLATO ook al vroeg niet vermengd en daardoor bedorven geworden! Van daar toch meest al die onzuiverheden, die haar door alle de eeuwen bezoedeld hebben, en waardoor zij het voorwerp van afkeer moest worden bij de Scholastieken, die van geheel andere grondbeginſelen uitgingen. TAULER en VAN KEMPEN hadden voor de tijden der hervorming haar van veel gebreks reeds gereinigd. Maar ARNDT was na die tijden de eerſte, die hare overgebleven leemten voor een groot gedeelte inzag, ten minſte de eerſte, die dezelve da-

(*) In het meerm. a. w. IV. bl. 453.

dadelijk verhielp. Zijn geschrift mag dus voor eene tamelijk wel gelukte proeve van een meer gezuiverd Mysticisme worden aangezien. Dus oordeelt er ook over niet alleen SCHRÖCKH (*), maar zelfs NIEMEYER (†). Zeker altoos gaat het, dat de eerwaardige ARNDT door dit zijn werk op ontelbare christenen ter bevordering van godzaligheid in hart en daad, met het beste gevolg, gewerkt heeft.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Om meergemelde redenen was het getal der godgeleerden, die met ARNDT zich vereenigden, ter vervaardiging van voor ongeleerden geschikte schriften, over de beoefening der godzaligheid, in dit tijdperk zeer gering en klein. De voornaamsten waren JOHAN SAUBERT, bekend door zijn *Tuchtboekje der Evangelische kerk*, JOHAN SCHMID, die in het licht heeft gegeven, *Uitgang uit Sodom*, *Christelijke strijd*, enz., JOACHIM LUTKEMANN, van wien men heeft *Voorsmaak der goddelijke genade*, HENRIK MULLER, die zich vermaard heeft gemaakt door zijne *Hemelsche liefdekus*. Eén der laatsten in dit tijdperk was CHRISTIAAN SCHRIVER, die een werk heeft uitgegeven, bestaande uit vijf deelen, onder den titel van *Zielenschat*, waarin men de beoefeningsleer stelselmatig, op eene volledige wijze, vindt voorgedragen.

Een zoo merkwaardig als zonderling verschijnsel onder dezen was de geleerde JOHAN GERARD, een man, dien wij reeds uit zijnen dogmatischen arbeid heb-

(*) T. a. p.
(†) In zijne *Predigerbibl.* II. bl. 245, 246.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

hebben leeren kennen, als ſtaande aan het hoofd van de voorſtanders der Scholastieke Godgeleerdheid zijns tijds. Deze man gaf door zijne asketiſche ſchriften er het uitſtekendſte voorbeeld van, hoe de echt myſtieke beoefeningsleer met de ſystematiſche dogmatiek behoorde vereenigd te worden. Het voornaamſte geſchrift was zijne *Schola pietatis*, of *Oefening der godzaligheid*, welke in het licht verſcheen ten jare 1623. Van belang meen ik kan het zijn, hier het ontwerp van dit geſchrift optegeven, dat geheel methodiek bearbeid is, gelijk men trouwens van eenen man, als GERARD, verwachten konde. Vooreerst worden de beweegredenen aangevoerd, welke den mensch tot godzaligheid moeten opwekken. Daarna wordt getoond, hoe de oefening der godzaligheid moet worden in het werk geſteld. Onder de oorzaken komt in aanmerking het beſchouwen der goddelijke eigenſchappen, weldaden en beloften, het beſchouwen van de goede en kwade engelen, van den ſtaat der regtheid, van de verdorvenheid en de herſtelling des gevallen menschdoms door CHRISTUS, van de nog in ons wonende zonde, van ons verblijf in eene bedriegelijke wereld, van de veelvuldige tegenſpoeden, waaraan wij in dit leven onderworpen zijn, van de vlugtigheid des tijds, van onze ſterfelijkheid, van het jongſte gezigt, van den ſtand en het beroep, waarin ons God geplaatst heeft, van de opſtanding der dooden, van het eeuwige leven, van de geloovige heiligen, die deels nog in de wereld, deels in de zegevierende kerk verkeeren, van de nog levende en de in de andere

we-

wereld ſtraflijdende goddeloozen, van de redelooze ſchepſelen, en van het vergaan der wereld. Dus verre gaat het eerſte boek. Onder de hulpmiddelen, die ter oefening van de godzaligheid moeten worden in het werk geſteld, worden in het tweede boek gerekend het hooren en lezen van Gods woord, het ware genot van 's Heeren heilig avondmaal, een ijverig en vurig gebed, eindelijk de beteugeling der zinnelijke begeerlijkheden. Vervolgens wordt gehandeld van de wezenlijke en noodzakelijke ſtukken der godzaligheid in het gemeen, namelijk van de ware boetvaardigheid, van de nieuwe gehoorzaamheid, en van de goede werken, van de kruiſing en dooding des zondigen vleeſches, van de zelfverloogchening, en van de navolging des Heilands. In het derde boek wordt gehandeld inzonderheid over de wezenlijke en noodzakelijke ſtukken der nieuwe gehoorzaamheid, en geleerd, hoe zich een waar christen in dezelve, naar aanleiding der eerſte tafel van de goddelijke geboden oefenen moete. In de twee overige boeken wordt hetzelfde geleerd met betrekking tot de andere geboden der wet. En hier uit wordt de gelegenheid ontleend, om aantewijzen, hoe alle deugden en pligten, in elke betrekking en ſtand, moeten betracht worden. Men ziet alzoo, dat in dit werk een groote rijkdom gevonden wordt van praktiſche lesſen, welke hetzelve voor den tijd, waarin het geſchreven werd, regt bruikbaar maakte.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Nog heeft men ook van GERARD een ander,

 maar

na. C. G Jaar 1552 tot 1700.

maar kleiner, geschrift, waarvan de titel is *Vijftig heilige overdenkingen* (*), en hetwelk reeds ten jare 1606 in het licht verscheen. Hetzelve behelst overdenkingen voor christenen van hooger aanleg, dan eens met de woorden der heilige schrift, dan met uitdrukkingen van AUGUSTINUS, BERNARDUS, TAULER, en andere Godgeleerden voorgesteld. Alles is dus gevuld met zinnelijke beelden en leenspreuken, ook mystieke spreekwijzen, doch over het geheel beantwoordend aan het oogmerk (†).

Geschiedenis der predikkunde en predikwijze.

Al het gene, waarvan wij hier een historisch verslag hebben gegeven, was Theologische studie, beoefend alleen met oogmerk, om de christelijke gemeenschap op hare grondvesten te schragen, hare inwendige deugdelijkheid te versterken, en haren bloei te vermeerderen. Maar hoe kon dat oogmerk bereikt worden? allermeest door openbare leerredenen, voor het christen volk, te houden, leerredenen, die geene andere strekking behoeven te hebben, dan onderwijs en stichting. Ook zoo begrepen het de Hervormers, die op niets meer bedacht waren, dan op het verbeteren der leerredenen, die ten hunnen tijde van de Roomsche Geestelijkheid gedaan werden. In het voetspoor van ERASMUS tredende, zag LUTHER derzelver gebreken in met eene ongemeene helderheid en schranderheid van geest.

(*) *Quinquaginta Meditationes sacræ, ad veram pietatem excitandam & interioris hominis profectum promovendum accommodatæ.*

(†) Zie SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 455 - 458.

geest. De gebreken bestonden vooral daarin, dat de gewone leerredenen niet alleen op eene scholastieke leest waren geschoeid, maar tevens zamenhingen van allerlei bijgelovige misbegrippen, van mystieke gevoelens en uitdrukkingen. De leer van het Evangelie was in zulk een' misselijken vorm gegoten, dat zij naauwelijks kenbaar was, en verstandigen, die haar niet in hare oorspronkelijke zuiverheid kenden, onmogelijk gevallen konde. De stijl der leerredenen was deels te hoog, deels te laag. Te dien opzigte was dezelve te hoog, dat de wijsgeerig scholastieke termen, voor het volk geheel onverstaanbaar zijnde, de gansche voordragt verdonkerden. Te laag was dezelve aan den anderen kant in die opzigt, dat alles doormengd was met platte, triviale, onvoegelijke uitdrukkingen, die verre beneden de waardigheid van de heilige bediening waren. Trouwens wat was er heiligs in de bediening der geestelijkheid? in de bediening des volksleeraars? Niemand heeft ons hier van een zoo treurig denkbeeld gegeven, als ERASMUS, in zijn latijnsch werk *de Prediker* (*), hetwelk ten jare 1536 in het licht kwam. Dat leze men, om de verregaande slordigheid der predikers van zijnen tijd, om de schandelijke misbruiken, die in hunne leerredenen gevonden werden, te leeren kennen. Hij, die met de schriften van CICERO zoo bijzonder was ingenomen, meer dan iemand van zijnen tijd,

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) *Ecclesiastes, sive de ratione concinandi, Libr.* IV.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

tijd (*), die volkomen in den æſthetiſchen geest van dien allervoortreffelijkſten Romein dacht, en het hem had afgeleerd, hoe men over belangrijke onderwerpen allerkeurigst ſchrijven en ſpreken konde, hij wist dus de beste lesſen over de predikkunde te geven. En hij heeft die in het gemelde werk gegeven.

Reeds lang voor ERASMUS had in den aanvang der zestiende eeuw JOHAN REUCHLIN, de bekende herſteller der wetenſchappen in *Duitschland*, eene betere wijze van prediken geleerd, in een ten jare 1508 daartoe opzettelijk door hem uitgegeven werk. Bij de hervorming van alles, wat op den openbaren kerkdienst betrekking had, kon het niet misſen, of deze lesſen van REUCHLIN moesten van de Evangelieverkondigers behartigd worden. LUTHER zelf rigtte er zijne leerredenen naar, ſchoon deze anders ook zijne eigene bijzondere methode volgde, en zijnen ambtgenooten regt volkmatig leerde prediken. Men moest het aan den mond der menſchen altijd kunnen zien, hoe zij aangeſproken behoorden te worden. Dit was zijn algemeene ſtelregel, waarnaar hij zijne volksredenen ter onderwijzing en ſtichting voordroeg. Geheel en al ſchikte hij zich naar de vatbaarheden zijner hoorders; 't gene hem meer daarop deed ijveren, dat zij verſtonden het gene hij ſprak,

(*) Men leze den brief van ERASMUS aan JOHANNES ULATTENUS, te vinden voor de *Tuscul. disput.* van CICERO, door A. F. WOLF uitgegeven te *Leipzig* in het jaar 1792.

ſprak, dan wel op naauwkeurigheid in den zamenhang zijner voordragt, en op de goede orde. Zijne uitdrukkingen waren min kunſtig, maar vol kracht en klem. Dit volkmatige in LUTHERS voorſtel van den predikſtoel was mede oorzaak, dat hij zich menigwerf woorden en gezegden veroorloofde, die juist niet zeer kiesch waren, ten minſte thans lieden van ſmaak vrij ruw en onhebbelijk in de ooren vallen. Trouwens de menſchen van dien tijd waren toen nog niet zoo beſchaafd, als die van onzen tijd. Wanneer evenwel dezen dit hun niet gevallige in LUTHERS *Kerkpoſtil* over het hoofd zien, zullen zij in dezelve veel ſtichtelijks voor hun hart en veel vruchtbaars voor hun leven vinden. Eindelijk het volkmatige in LUTHERS voorſtel was insgelijks de oorzaak, dat hij niet zeer veel op had met eene ſyſtematiſche predikkunde. De leerredenen moesten, zijns oordeels, niet naar vaste regelen, maar naar den bijzonderen aard der ſtoffe bearbeid worden. Nogtans heeft hij, bij voorkomende gelegenheden, in zijne werken, eenige voorſchriften medegedeeld, welke bij elkäêr verzameld zijn door PORTA te *Eisleben*, in het jaar 1586, en naderhand door J. G. WALCH, ten jare 1747, in eene *Verzameling van kleine ſchriften* (*) zijn uitgegeven.

Keuriger, kieſcher, meer deftig en ook meer beſchaafd was de predikwijze van MELANCHTHON, die zelf wel geene leerredenen ooit uitgeſproken, maar voor anderen zeer velen vervaardigd heeft. Bij-

(*) *Samlung kleiner ſchriften*; bl. 1-16.

Bijzonderlijk heeft zich daarvan bediend de Domproost van *Merseburg*. Een en ander geschrift over de predikkunde wordt aan MELANCHTHON toegekend. Maar het is zeer twijfelachtig, of hetzelve wel van zijne hand zij, schoon het onder zijne uitgegeven werken gevonden wordt. Dan in zijne *Rhetorische* boeken, die uitkwamen ten jare 1519, heeft hij, door eene menigte van voorbeelden, getoond, hoe men naar Rhetorische voorschriften duidelijk en ordelijk prediken konde en moest. Hij, die in de schriften der grootste redenaars onder de ouden door en door bedreven was, onderrigtte de godsdienstleeraars, in welke opzigten zij dezen volgen mogten. Naar het voorbeeld van dezen leerde hij, hoe men eene inleiding vooraf diende te laten gaan, hoe men de hoofdstelling, welke men ontwikkelen, betoogen, aandringen wilde, naauwkeurig bepalen, en de noodige verdeelingen verder maken moest.

De methodieke predikwijze van MELANCHTHON geviel in het eerst niet zeer aan leeraren en gemeenten. Zij was niet los genoeg; zij had ook dat hartelijke, dat krachtige niet, dat in de predikwijze van LUTHER ooren en harten trof. Voor het ongeletterd volk was zij ook te hoog, te kunstig, te geleerd. Verstandige daarentegen en beschaafde lieden, die en kunde en smaak hadden, hoorden ongelijk veel liever eenen *Melanchthoniaan*, dan een' volger van LUTHER. Jammer was het, indedaad, dat beider predikwijzen zich niet onderling vereenigd hadden, ik meen, dat LUTHER niet wat meer metho-

thodiek, meer rhetorisch en logisch, en MELANCHTHON niet meer krachtig, meer hartelijk, meer volkmatig zijne leerredenen bearbeidde. Beiden hadden zij dan de voortreffelijkste predikers kunnen vormen, beiden hadden zij dan aan de kanfelvoordragt eenen goeden, aangenamen en vasten toon kunnen geven. Nu hebben zij daarentegen weinige regtschapene predikers gevormd. De echte aanklevers van LUTHER wilden prediken, zoo als hij, zonder zich naar zekere regelen te schikken; maar de meesten hadden dat gezonde verstand niet, dat hij had; ook niet dat scherpe oordeel, dat hij bezat. Ook ontbrak hun die vlugheid, die tegenwoordigheid, die vrijmoedigheid van geest, welke LUTHER zoo bijzonder eigen was. Eindelijk het mangelde hun aan LUTHERS verbeeldingskracht, aan zijn vuur, aan zijne hartelijkheid, aan zijne veelal nadrukkelijke taal. Hem te volgen, zoo als het behoorde, was hun derhalve niet mogelijk; van daar, dat hun voorstel doorgaans traag werd en mat. De *Melanchthonianen* predikten over het algemeen veel oordeelkundiger, veel doelmatiger, veel krachtiger. Ongelukkig maar was het, dat de voornaamsten van dezen aanhang, ijverende voor hunne methode, hunne pogingen te zeer overspanden, om den anderen de loef afteſteken. Men vergenoegde zich niet met de regt verstandige voorschriften van MELANCHTHON, maar men dacht die met vele anderen te moeten vermeerderen, ook dezelven meer naar de kunst, gelijk men het noemt, interigten. Eene menigte stelsels van predikkunde kwam er van

tijd

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

tijd tot tijd in het licht, eene zoo groote menigte, dat ik er niet aan denken wil, om een' aanvang met derzelver optelling te maken. De besten waren die van LUCAS OSIANDER (*), en ÆGIDIUS HUNNIUS (†); minder van waarde was dat van JOHAN OLEARIUS (§), en allerminst dat van MELCHIOR ZEIDLER (**). Dit laatstgenoemde werk behelsde eene menigte voorſchriften, geheelenal ingerigt naar de toen weder in bloei geraakte ſchoolſche godgeleerdheid, meest dus voorſchriften uit de rhetoriek van ARISTOTELES, wiens wijsgeerte toen hare oppermagtige heerſchappij in de ſcholen herſteld zag, ontleend. Algaande voort verbasterde dus de predikwijze van MELANCHTHON in eene geheel dorre, middeneeuwſche, philoſophisch theologiſche manier van voordragt. Door het twistvoeren met Roomſchen en Onroomſche disſenters, waarvan de gehoorzalen der hoogeſcholen weêrklonken, was de ijver der Godgeleerden tegen alle anders denkenden zoo hevig aan het blaken geraakt, dat zij, bij het volksonderwijs, op den predikſtoel, ook dezen met de zwartſte kleuren afſchilderden, en tegen den indrang van derzelver gevoelens niet genoeg meenden te kunnen waken. Hadde men die gevoelens nog we-

(*) OSIANDER gaf ten jare 1582 zijn werk uit de *Ratione concionandi.*

(†) HUNNIUS gaf ten jare 1595 in het licht zijne *Methodus concionandi.*

(§) *Oratoria ecclesiastica*, 1695.

(**) *Rhetorica ecclesiastica*; 1672.

wederlegd op eene, naar 's volks vatbaarheid berekende, wijze, zulks ware verstandiger geweest; maar men bestreed die op den predikstoel op dezelfde wijze, als dat geschiedde op den Akademischen leerstoel, met dezelfde philosophische tegenredenen, waarvan de kracht door geen' ongeletterden immer gevoeld konde worden. Hier kwam nog bij, dat men de gevoelens der toen levende andersgezinden in vergelijking bragt met de lang verstorvene misbegrippen der zoogenoemde ketters van vroeger tijd. Alzoo begon men tevens tegen schimmen te vechten, welke het verbijsterd verstand zich verbeeldde, dat uit den afgrond waren opgekomen, om de kerk andermaal te beroeren. Men stond op den predikstoel met heldenmoed in het harnas tegen de *Patripassianen*, *Valentinianen*, *Macedonianen*, en diergelijken. In het openbaar kanselvoorstel mengde men zoo vele geleerdheid, zoo vele schoolpraat, zoo vele kunstwoorden, verschilpunten, ongepaste wederleggingen, en spelingen van valsch vernuft, dat alle anders behaalde voordeelen van overtuiging of stichting daaronder als bedolven geraakten, en het nut der prediking zeer gering werd. En dit alles werd opgesmukt, of liever nog meer verdonkerd, door Hebreeuwsch, Grieksch, Latijn, door aanhalingen uit de schriften der Kerkvaderen en der Godgeleerden van den voormaligen tijd. Ook de taal, waarin men sprak, was slecht, ongevormd, ruw, en grammatikaal onzuiver. Het zoo ongeletterd als min wel opgevoed volk echter, dat met het wonderbare altijd veel op heeft, dat in eene

niet

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

niet verstaanbare taal diepgrondige geheimen zoekt, en veelal zijn zinnelijk gevoel meer laat opwekken door harde klanken, die geene beteekenis hebben, dan door regt zamenhangende woorden van gezond verstand, beademde zulk eene manier van voordragt met goedkeuring, met opgetoogenheid en verrukking. Konde het dus wel missen, of de predikers, die te dezen aanzien den schijn van het wezen niet wisten te onderscheiden, moesten daardoor in hunne wijze van voorstel gestevigd en gesterkt worden. Eenigen, die wel inzagen, dat zij het voornaamste tweeledig doel der prediking, onderwijs en stichting, langs dien weg bezwaarlijk bereiken konden, begonnen allengs op die beide punten wat meer het oog te vesten. Van daar eene meer opzettelijke toepassing in hunne leerredenen, en in die toepassing eene vijfvuldige verdeeling; als bestaande uit leer, wederlegging, bestraffing, vermaning, vertroosting. Zoo zocht men de schade te vergoeden. Maar daar de toepassingen altijd op deze wijze waren ingerigt, moesten zij op den duur meer vermoeijenis, dan verkwikking, te wege brengen.

Meermalen hebben wij aangemerkt, dat van ouds her de Mystieken hevige tegenstanders van de Scholastieken waren. Ook dit zag men te dezen tijde, al vroeg reeds, met betrekking tot de predikwijze. Waren de Theologanten van den Scholastieken aanhang dogmatische, philosophische, polemische predikers, die hunne geleerdheid ontijdig en ter onregte plaatse ten toone spreidden, de Mystieke Theologanten, die met opgeklaarde oogen het min

ver-

verſtandige daarvan inzagen, werden door betamelijken wedijver zoo veel te ſterker aangemoedigd, om met een' rustigen tred den predikſtoel te beklimmen, ter bevordering hunner meer edele bedoelingen. Aan het hoofd van dezen ſtond de reeds met lof genoemde JOHAN ARNDT, wiens vermeld geſchrift *Over het ware Christendom* uit vooraf gehoudene leerredenen ontſtaan was. Hij was te dezen opzigte een waar hervormer der kerke. Vrij van twistzucht, en vreemd van het uitſtallen eener kwalijk te pas gebragte geleerdheid, meende hij te regt, dat het onderwijs op den predikſtoel eeniglijk geſchept moest worden uit de heilige ſchrift, welke de prediker behoorde uitteleggen, en dat wijders op dat onderwijs alle vermaningen ter beoefening van geloof en ter bekrachting van godzaligheid moesten gebouwd worden, alles overeenkomſtig der leer van de kerk, in de ſymboliſche boeken vervat. Op dien voet vindt men ingerigt 's mans *Leerredenen, op de zon- en feestdagen, door het geheele jaar, gehouden*, en uitgekomen het eerst te *Leipzig*, in het jaar 1616, en zijne *zestig predikatien over den Katechismus;* die ook omtrent dien tijd door hem in het licht zijn gegeven. Deze leerredenen zijn geheel in LUTHERS toon en ſmaak; zij zijn krachtig, volkmatig, vol warmte van godsdienstgevoel, uit het hart en tot het hart. Slechts hier en daar ontwaart men iets van het myſtieke bederf, waarmede ſoortgelijke ſchriften in de middeneeuwen doortrokken waren; maar het hindert hetzelve niet of weinig.

In het voetſpoor van ARNDT trad niemand met

ge-

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

gelukkiger gevolg, dan JOHAN VALENTIJN ANDREÆ, Konſiſtoriaalraad te *Wurtenberg*, en Abt van het klooster *Bebenhauſen*. Met het oog van eenen ERASMUS zag deze geleerde en godsvruchtige man de gebreken van de predikers zijner kerke, en met de allegoriſche ſatyrieke pen van denzelfden ERASMUS ſchetſte hij die gebreken, terwijl hij in navolging van dezen er zijne deftige redenen, vol hartelijkheid en ernst, onder mengde. Op eene kloekmoedige wijze tastte hij de geleerden zijns tijds, gelijk men ſprak, in den achtbaren baard, hun de zucht tot verkettering van regtzinnige leeraren, die hun zoo leelijk ſtond, mannelijk verwijtende, hun de behandeling der wetenſchappen, welke zij zoo geheel tegen het ware doel beoefenden, onder het oog brengende, en van daar de weinige vrucht, welke men op hunnen arbeid zag, afleidende. Dit alles deed hij in de taal der geleerden (*), opdat zij alleen het verſtaan zouden; het volk had er niets mede te maken; het volk moest op eene betere wijze onderwezen en geſticht worden; maar het raakte hen niet, van waar die meer nuttige wending van zaken oorſpronkelijk ware. Bezat hij eene ſchranderheid en eene ſcherpte van geest, zoo als die van ERASMUS, hij had meer kracht tevens, om door te dringen, dan die overvoortreffelijke geleerde had; hij ſtond, gelijk LUTHER, voor niemand; hij onder-

(*) Zijne ſchriften waren *Reipublicæ Christianopolitanæ deſcriptio*; 1619. en *Civis christianus*, *ſive Peregrini quondam* errantis *restitutiones*, enz.

dernam alles, wat maar dienstbaar door hem geoordeeld werd aan de volvoering van zijne met oordeel gesmeede ontwerpen; en zijne pogingen waren wijsselijk berekend naar de krachten, waarmede hij reiken en werken konde, berekend tevens naar de belangen van het algemeen, wiens nut hij beoogde. Dit alles deed het hem gelukken, zijn doel grootendeels te treffen. In zijn vaderland ten minste begon men anders en beter te prediken, overeenkomstig eenige heilzame voorschriften, welke hij invoerde en in werking bragt. na C. G. Jaar 1552, tot 1700.

Meer andere voortreffelijke predikers, die de voetstappen volgden van ARNDT, lieten zich in de eerste helft der zeventiende eeuw hooren, als daar waren VALERIUS HERBERGER, predikant te *Fraustad* in *Polen*, JOHAN GERARD, SALOMO GLASSIUS, enz. In den kring, waarin zij werkten, deden zij allen hun nut, gelijk ANDREÆ in den zijnen; maar binnen denzelven bleef het ook beperkt. Over het geheel genomen, was hun invloed min zigtbaar (*). Eene dadelijke, meer uitgebreide, verbetering, te dezen opzigte, wachtte op PHILIP JAKOB SPENER, met diens vermogenden aanhang, die nog gelukkiglijk een volkomen verval verhoedde. Voor SPENER was het bespaard, eene geheele omwenteling in de predikmanier allenthalve daar te stellen. 't Gene ANDREÆ niet buiten de grenzen van zijn vaderland in werking had kunnen brengen, dat gelukte nu SPENER, die deszelfs voetstappen drukkende, het hart

(*) Zie SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 465-468.

na C. G. Jaar 1552 tot 17 0

hart zijner hoorders nog meer wist te naderen, met dat gevolg, dat de een den anderen over den weldadigen invloed, welken zijn voorſtel had, met een regt godsdienſtig genoegen, blijken van goedkeuring gaf. De leerredenen van SPENER en van de predikanten zijns aanhangs werden oogenſchijnlijk door God gezegend. Het hoofd werd niet gevuld met zaken, die voor het ongeoefend verſtand een zware last waren, zonder dat het hart er door aangedaan werd, maar verhelderd door gezonde Evangeliebegrippen, die met eene zachte werking de waarheid aan het binnenſte heiligden en voornemens deden ontſtaan, ter leiding van een regt christelijk leven, langs den weg van geloof en godzaligheid. Men begon nu eerst degelijk te gevoelen, dat het hart behoeften had, waaraan onder de doorgaande wijze van prediken niet voldaan konde worden, en men kreeg alzoo van die drooge, onvruchtbare, ſchoolsch philoſophiſche voordragt der meeste leeraren eenen afkeer. SPENER ſprak altijd met eene merkbare warmte van hart, welke dus ook het hart zijner hoorders natuurlijker wijze moest verwarmen. Kunstregelen kende hij weinig of genen. De natuur gaf regelen; de voornaamſte derzelven was deze: dat het hart den besten redenaar vormt. Dezen regel kende reeds QUINTILIANUS (*), en niemand beoefende dien beter, dan SPENER. De Scholastieken vielen wel met allerlei ſchimpwoorden laag op de *Speneriaanſche* methode, als baan-

(*) Pectus est, quod diſertos facit.

baande die den weg tot verderfelijke dweeperij en het christendom onteerende droomerijen. Maar zij zelven maakten zich, met alle hunne tegenweer, naar het oordeel van onpartijdige menschen, die slechts het blanke van het zwarte te onderscheiden wisten, in de daad zeer belagchelijk. JOACHIM LANGE, die hiervan ter goeder ure partij trok, toonde dit met zulk eene overtuigende duidelijkheid aan, dat elk, die 's mans schriften over dit onderwerp las, het ongerijmde van den prediktrant der Scholastieken moest inzien. Dezelve stond trouwens in het oordeel van weldenkende godsdienstvrienden zoo verre achter die der *Spenerianen*, dat hij onmogelijk nu op den duur eenige waarde meer behouden konde. Het verschil was zoo groot, dat hoe vele gebreken ook wij in de laatstgemelde methode thans opmerken, dezelven toen volstrektelijk niet in het oog konden vallen van zulken, die op echten godsdienst waren prijs stelden. Het hart der zoodanigen had, mag men zeggen, nooit eenig voedsel gehad ter aankweeking van Evangelische godzaligheid. Dit werd hun uit den Bijbel nu met volle handen aangeboden. Zij maakten er gebruik van, en werden er door gesterkt. Konde het dan anders, of hunne blijdschap over het aangenaamste genot van godsdienstgenoegens, welke zij nooit te voren zoo gekend hadden, moest alle maat te boven klimmen? Dit deed hen de oogen sluiten voor leemten, welke zij, zoo zij niet in ééns uit den nacht in den dag waren overgegaan, buiten twijfel, even zeer als wij, zouden ontdekt hebben. Die leemten bestonden

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

voornamelijk daarin, dat de ſtof der leerredenen nooit regt in orde werd uitgewerkt, de bewijzen uit de heilige ſchrift niet met kracht van goede redekaveling ontwikkeld werden, en de bijbelſche uitdrukkingen, waarvan men zich bediende, te zeer op elkanderen geſtapeld waren. Het philoſophiſche, dat bij de Scholastieken de voordragt onbevattelijk maakte, werd bij de Spenerianen vervangen door het onverſtaanbaar bijbelſche. Zij legden zich toe op het gebruik van bijbelſche uitdrukkingen; maar zij deden dit niet met onderſcheidend oordeel; zij overdreven hunnen ijver. In plaatſe van bijbelzin met westerſche uitdrukkingen te bekleden, hing hunne geheele voordragt zamen van loutere bijbelſche ſpreekwijzen, waarvan velen door niemand, dan die in de denkwijze en taal der Oosterlingen bedreven was, verſtaan konden worden. En het gene hiermede als in tweeſtrijd ſtond, was, dat, wanneer zij bijbelſche uitdrukkingen hadden behooren te bezigen, om verborgenheden, die onder menſchelijke woorden niet gebragt kunnen worden, aanteduiden, zij dan juist onbijbelſche ſpreekwijzen gebruikten, die uit de ſcholen der Philoſophen nog bij hen waren overgebleven, en de waarheid meer benevelden, dan ophelderden. Hier voege men nog bij, dat vele Spenerianen zich door het bedorvene myſtieke, dat zij in hunne opwekkelijke, praktikale, leerredenen inmengden, aan de Scholastieken aanleiding gaven, om over het verval van ware, echte, godsvrucht, dat hier door veroorzaakt werd, te klagen; hoezeer dezen door hunne manier van voordragt dezelve ongelijk minder be-

bevorderden. 't Gene evenwel SPENERS predikmethode magtig voorthielp, was, dat mede door zijnen invloed op de verbetering der dogmatiek en der andere theologische vakken de Scholastieke Godgeleerdheid merkelijk geknakt werd, allengs in minder achting geraakte, en zeer veel van haar aanzien begon te verliezen. Op de voornaamste Hoogescholen kreeg alles te dezen opzigte eene gansch andere, veel doelmatiger, wending. Dit alles moest dus natuurlijk ter verbetering der predikmethode krachtiglijk medewerken. De geheele voordragt werd aan haar oorspronkelijk oogmerk, dat, gelijk wij meermalen aanmerkten, tweeledig was, onderwijs namelijk en stichting, met de beste gevolgen voor de verlichting des verstands en de veradeling des harten dienstbaar gemaakt. Hiertoe waren inzonderheid ook ingerigt de voortreffelijke predikkundige stelselschriften van JOACHIM LANGE, welke op onderscheidene tijden door hem zijn uitgegeven (*). Eindelijk werd SPENERS predikmethode vrij algemeen ingevoerd door de ijverige bemoeijingen der Theologische Fakulteit te *Halle*, om haar overal gangbaar te doen worden, zoo als zij dan ook een bijzonder kweekschool voor predikers had opgerigt, die, na aldaar met vrucht onderwezen te zijn, zich allerwege door *Duitschland* verspreid hebben (†).

(*) De titels dezer schriften zijn *Oratoria sacra, ab artis homileticæ vanitate repurgata*, 1707; *De justa concionum mensura*, 1729; *De concionum forma ad ædeficationis scopum curatius componenda*, 17[illegible]0.

(†) Verg. IJPEIJ's *Gesch. der christ. kerke in de achtt. eeuw*, V. bl. 418-436.

DERDE HOOFDSTUK.

Geschiedenis der geloofsleer in de Luthersche kerk.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Oorsprong der symbolische kerkschriften, bijzonder der Augsburgsche belijdenis.

Toen men, bij de hervorming der kerk, door de schranderheid van mannen, die in goddelijke en menschelijke zaken boven het gemeene gros der geleerden bedreven waren, in eens uit de duisternis in het licht werd overgebragt, was het geenszins te verwonderen, dat zij, die aan eene zoo oogenschijnlijk goede als wijze schikking der albezorgende Voorzienigheid deze weërgaëloze verandering met het volste regt mogten toekennen, zich, in deze voor hen allerheugchelijkste omstandigheden, trachtten te overreden, dat alle dwaling nu van de waarheid afgescheiden, en de geloofsleer in hare oorspronkelijke reinheid hersteld was. Gewisselijk dachten er ook zoo over de Hervormers zelven; want zij droegen niets voor, dan het gene naar hunne overtuiging op de onvervalschte uitspraken van den Bijbel gegrond was. Van daar zelfs was het, dat zij, in stukken van min gewigt verschillende, elkanderen door redenen van naar hun inzien beter onderwijs te regt zochten te brengen, en toen dit niet gelukte, door onderlinge verwijderingen, zich liever in onderscheidene genootschappen verdeelden, dan elkanderen in liefde droegen. Door dien weg ontstonden er onder de Protestanten bijzondere aanhangen, sekten, gezindten, kerkgemeenschappen. Schoon

Schoon niemand van derzelver onderscheidene voorgangers en leeraren dwaas genoeg ware, aan zijn eigen oordeel eenige onfeilbaarheid toe te schrijven, waande toch elk, het gene hij verdedigde, met de allerduidelijkste letteren, waarover geene de minste schemering meer verspreid lag, in den Bijbel gelezen te hebben, en bij menigvuldige herhaling telkens op nieuw te lezen. En deze bijbelsche leer meenden de Lutherschen, dat in de *Augsburgsche geloofsbelijdenis* zoo naauwkeuriglijk voorgedragen ware, als met mogelijkheid had kunnen geschieden. Tot het vervaardigen van die belijdenis was men ook alleen gedreven door eene waarheidlievende voorzorg, om de éénmaal van onder alle menschelijke misbegrippen uit de heilige schrift opgedolven geloofsleer der eerste christenen in hare reinheid te bewaren, en aan de nakomelingschap over te dragen. De leer, in die belijdenis begrepen, was door de gansche kerk met algemeene stemmen aangenomen. Niemand had er eenige bedenkingen tegen ingebragt. Zij had de beproeving van alle verstandige Godgeleerden doorgestaan. Geene onbillijkheid, geene gewetensdwang lag er dus in, wanneer men alle aankomende leeraren verpligtte, door de plegtigste verzekering te verklaren, dat zij zich in het godsdienstig onderrigt hunner gemeenten aan die leer zouden houden, en in geene punten van dezelve afwijken. In het Keurvorstendom *Sakſen*, en in andere landen, werd, volgens de besluiten van eene staatswet, te *Brunswyk* gehouden ten jare 1538, deze verpligting uitgestrekt tot alle lands- en stads-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

ambtenaars. Zij bleef bij aanhoudendheid niet alleen meer of min levendig, maar werd telkens, wanneer men eenige verslapping bespeurde, op nieuw krachtiglijk aangedrongen. Ten jare 1661 werd zij in eene Saksische staatswet met zulken algemeenen aandrang ingescherpt, dat alle kerk-, school-, hof- en andere ambtenaars eenen hier omtrent voorgeschreven eed afleggen moesten. THOMASIUS, BÖHMER, en anderen hebben wel het onregtmatige, hetwelk zij er in meenden te vinden, zoeken aantetoonen; maar hunne bemoeijingen waren vruchteloos; zij ontvingen er geene andere belooning voor, dan den haat der geestelijkheid, welken zij zich op den hals voelden laden; zij gingen, onder dezen last gebukt, hunnen tegenstanders uit den weg, en zwegen.

Eénmaal had zich dat denkbeeld, „ de waarheid is aan het licht gebragt door de Hervormers," gevestigd; het stond, naar aller oordeel, even onwrikbaar, als de kerk zelve, die hare grondslagen in de goddelijke waarde van eenen hemelschen stichter had. Dit denkbeeld was onschendbaar; indien iemand hetzelve durfde aantetasten, deze werd voor een' vermetel mensch gehouden, die zich niet ontzag, om met God te twisten. Van daar die geestdriftige ijver der Godgeleerden, die overmatige zorg voor het behoud der leer, in de *Augsburgsche belijdenis* vervat, blijkbaar uit de vervaardiging van andere symbolische kerkschriften, waarin de leer naderhand werd uitgebreid en gestaafd, als de *Smalkaldische artikelen*, en het *Ontwerp* of *formulier van ééndragt*, welke voorheen in dat gedeelte der ge-

gefchiedenis, waar zij behooren, vermeld zijn geworden. De voornaamfte Theologanten bleven tot ongeveer het jaar 1764 vasthouden aan even datzelfde denkbeeld, dat in de fymbolifche fchriften de reine Apostolifche leer der waarheid begrepen ware. Over het gene in het *Formulier van Eendragt*, als mede in eenige andere fchriften, die van fommige gemeenten ook onder de fymbolifche fchriften geteld worden, voorkomt, hebben zij met wat meer vrijgevigheid gedacht, veroorlovende zij zich, om dienaangaande, van elkanderen te verfchillen. Trouwens uit het gene wij hier voor omtrent dit *Formulier* verhaald hebben, zal zich de lezer herinneren, dat hetzelve niet algemeen onder de fymbolifche boeken gerekend is geworden.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Oorfprong van de veranderingen in de leer der kerk.

Maar nu zal men vragen, indien men over de leer des geloofs in de Lutherfche kerk alzoo gedacht heeft, van waar dan die menigvuldige twisten tusfchen de Godgeleerden over dezelve, die reeds ten tijde der hervorming ontvlamd zijn, en vervolgens zoo hevig gebrand hebben? Met het denkbeeld, dat de fymbolifche fchriften de zuivere leer des Evangelies behelsden, kon zich bij verftandigen onmogelijk vereenigen het denkbeeld, dat de opftellers van die formulieren mannen waren geweest, welker pen door Gods geest op eene buitengewone wijze beftuurd ware geworden, gelijk die der Apostelen. Men kon wel niet anders zien, of zij hadden, door hun opgeklaard verftand, uit den Bijbel de reine waarheid weten te fcheppen, en haar duidelijk onderfcheiden van alles, wat in vroeger tij-

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

tijden het dwaalziek brein van betweters en bijgeloovigen voor waarheid gehouden had, en nog hield. Maar in de voordragt dier waarheden, in de ontwikkeling, in de bevestiging, in de verdediging van dezelven, elk zijne bijzondere wijze van redenkavelen en van betoogen volgende, hadden zij zich kunnen vergisfen. Daar zij goddelijke waarheid onder menfchelijke bewoordingen hadden moeten brengen, hadde ligtelijk het goddelijke met het menfchelijke vermengd, en het zuivere der leer daardoor in zijne gedaante ontzuiverd kunnen worden. De ftof der geloofsleer, door de Hervormers uit de heilige fchrift in de fymbolifche boeken overgebragt, was goddelijk en zuiver, de vorm daarentegen geheel menfchelijk, en uit dien hoofde niet zonder aanklevende vlekken van onzuiverheid. Vooreerst, om dit uit een en ander voorbeeld opteheldderen, alle Hervormers hadden de grenzen der Rede en der Openbaring niet even naauwkeurig bepaald. De ongelijkheid van redekavelen en betoogen, daaruit herkomftig, hing van hun onderfcheiden oordeel af, dat den gang der overwegingen bij den eenen dus, bij den anderen zoo wijzigde. Door dezen weg konden geopenbaarde waarheden, die anders zeer helder waren, door verkeerde wijzigingen, verdonkerd worden, zoo dat er twijfel moest ontftaan, uit welken oogpunt dezelven befchouwd, en in welken zin zij moesten worden opgevat. Dus was het, onder anderen, gefteld met de leer van het fakrament des heiligen avondmaals: men vond in de fymbolifche boeken die leer niet flechts opgegeven, maar nader ontwikkeld; en alzoo

zoo was er een nevel over verſpreid geraakt, die onder de Godgeleerden twist verwekte, hoe zij verklaard moest worden, overeenkomſtig de uitſpraken des Heilands en der Apostelen. Wijders in de ſymboliſche boeken hadden zich de Hervormers wel voorzigtiglijk onthouden van ſchoolſche kunstwoorden, doch hadden zij geene zwarigheid gemaakt, om eenige niet wel ontbeerlijke uitdrukkingen te bezigen, die, ſchoon zij ſlechts kerkelijk mogten heeten, nogtans voor de zuivere opvatting der leer hinderlijk waren. Zoodanigen waren mede in de avondmaalsleer de woorden *in*, *met*, *en onder het brood.* Hieruit ontſtond oneenſtemmigheid in gevoelens over de echte verklaring der leer, onder woorden van dien aard begrepen. Ook moest het gebeuren, dat men ſoms woorden aantrof, die onderſcheidene beteekenisſen hadden, en derhalve onderſcheidene denkbeelden onder zich ſchenen te bevatten. Dezen geviel dit, genen weder een ander denkbeeld. Dit gaf oneensgezindheid in het verklaren der leer, tweedragt en verſchil. Eindelijk wanneer de Hervormers in de ſymboliſche boeken bijbelwaarheden met bijbelwoorden uitdrukten, handelden zij, als zich zelven niet volkomen vertrouwende, zoude men zeggen, met de meeste voorzigtigheid; en nogtans! . . . . . Ook ja, hieruit ontſprong eene bronwel van oneenigheid onder de broeders. Niets was meer natuurlijk. Immers indien allen de heilige ſchrift met een even opgeklaard oog gelezen, en hare uitſpraken op ééne en dezelfde wijze verſtaan hadden, hoe ware het dan mogelijk

ge-

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

geweest, dat er onder de Christenen ſcheuringen en partijſchappen waren ontſtaan? Ook welke vorderingen heeft men vervolgens niet gemaakt in de kritiek des Bijbels? welke afwisſelingen onderging niet de philologie of de beoefening der oorſpronkelijke bijbeltalen? En hoe heeft het zich toegedragen met de hermeneutiek of de bijbelſche uitlegkunde? dan wilde men in den Bijbel éénen, den letterlijken, zin gezocht hebben, dan weder meende men onder den letterlijken zin ook een' verborgen of zoogenoemden myſtieken zin te vinden. Deze historiſche toedragt van voor of achter uitgang in de gemelde wetenſchappen, bragt uit haren eigen aard mede, dat men, bij het verklaren van de geloofsleer der Hervormers, ook dan inzonderheid, wanneer zij bijbelſche uitdrukkingen bezigden, van elkanderen verſchilde, en de manier van denken over denzelven hare onderſcheidene tijdperken had.

In dezen ſtaat van zaken kon het niet anders, of er moesten hier en daar bij dezen en genen afwijkingen van de geloofsleer der kerke ontſtaan, afwijkingen, die, daar zij met den onderſcheiden gang der ganſche theologiſche ſtudie in het naauwſte verband hingen, ſomwijlen algemeen waren, maar ook uit hoofde der meerdere verlichting van den eenen boven den anderen, dikwerf partijzucht verwekten, waardoor twisten ontbrandden, en de kerk in gevaar ſcheen te geraken van allenthalvige dwaling. De verſchillen over onderſcheidene punten der geloofsleer vermenigvuldigden met den tijd derwijze, dat vele Theologanten daar door naar hunne meening

ning zich het regt verworven hadden, de aanvankelijk uit overtuiging aangenomen geloofsleer wel niet willekeuriglijk te veranderen, maar toch naar hunne inzigten en krachten met eene betamelijke vrijheid van denken te onderzoeken, en wanneer de bijbel en de rede het geboden, haar te verbeteren. De verdediging nogtans van dit, gelijk zij zich verbeeldden, verkregen regt, geviel anders oordeelenden zoo kwalijk, dat dezen geene moeite ſpaarden, om er hun alle aanſpraak op te betwisten, en hun ten minſte de uitoefening van hetzelve te beletten. In het midden der zestiende eeuw werden er kerkelijke beſluiten, die door den ſtaat bekrachtigd waren, uitgevaardigd, waarbij niet alleen nieuwe leerbegrippen, maar zelfs nieuwe ſchriftverklaringen, jaa ook andere min wezenlijke nieuwigheden met de uiterſte geſtrengheid veroordeeld werden. De onophoudelijke twistzucht der Lutherſche Godgeleerden van dien tijd, tegen de geloofsleer van andere gezindten, bragt mede, dat men met alle kracht waakzaam was, om de ſymboliſche kerkleer onveranderd te bewaren. En evenwel was deze maatregel niet in ſtaat, om eene ſtremming aan de voortdurende verſchillen, die in de kerk zelve gevoerd werden, te geven. Die bleven levend, ten beſtendigen bewijze, hoe onbeſtendig de gevoelens der Godgeleerden aangaande de geloofsleer der kerke waren, die dus wel bij de algemeene belijdenis geene openbare verandering onderging, maar in het bijzondere oordeel van onderſcheidene beproevers der waarheid niet altijd op dezelfde wijze begrepen en verklaard werd.

Dus

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

Dus was het in de Lutherſche kerk van eerſten aan geſteld geweest. Immers wie weet niet, dat MELANCHTHON in de *Augsburgſche belijdenis*, om de vereeniging tusſchen zijne en de hervormde kerkgemeenſchap gemakkelijk te maken, zich eenige veranderingen veroorloofd heeft? Reeds hebben wij gezien, dat de groote man hier door zijn doel niet getroffen heeft, maar dat integendeel vele partijſchappen, die de rust der kerke ſtoorden, hier uit ontſtonden, de hoofden verhit werden, de harten verkleumden. De kerk ſtond op het punt van ſcheuren, vooral na dat door de Melanchthonianen ten jare 1560 te *Leipzig* in het licht was gegeven een geſchrift, dat eene ſymboliſche gedaante had, onder den titel van de *Sakſiſche bundel der christelijke geloofsleer* (*). Velen hielden MELANCHTHON zelven, die nog in dat eigenſte jaar overleed, voor den ſchrijver van dat werk: anderen evenwel meenen, en op gronden van meer waarſchijnlijkheid, dat hetzelve vervaardigd is door 's mans ſchoonzoon KASPAR PEUCER, Hoogleeraar in de geneeskunde te *Wittenberg*. Deze bundel hield in zich vervat de veranderde *Augsburgſche* Geloofsbelijdenis met hare Apologie, voorts MELANCHTHONS leerboek, en twee andere ſchriften van hem. De *Smalkaldiſche* artikelen werden er niet in gevonden, wijl daarin het onderſcheid tusſchen de Lutherſchen en Hervormden, nopens de leer van het heilig avondmaal, met te veel naauwkeurige ſcherpte in bepaald was geworden

(*) *Corpus doctrinæ christianæ ſaxonicum.*

worden. Men had met de uitgave van dezen bundel niets anders voor, dan om de regtzinnigheid der Keurſakſiſche Theologanten te bewaren. Maar wij weten uit de geſchiedenis, hier voor reeds geboekt, welke rustbelemmerende gevolgen de bemoeijingen, ter bevordering van dit doel aangewend, gehad hebben, en hoe eene geheel daarmede ſtrijdige werking der wederſtaande partij haar volkomen beſlag heeft gekregen ten koste van alle nog overgeblevene vrijheid in denken, en van de verdraagzame broederliefde aller edelgezinden, welker uitzigten op eene vereeniging van de beide Proteſtantſche hoofdgemeenſchappen nu voor altijd geſloten werden. De Keurvorst van *Sakſen* wist het, door zijnen vermogenden invloed, zoo verre te brengen, dat de oorſpronkelijke *Augsburgſche* Konfesſie, naar de ſtrengſte proeve, zoo het heette, nu weder doorgeſtaan te hebben, onder het naauwkeurig overzigt van de *Wittenbergſche* Theologanten, welke hij met dit werk belast had, in alle Duitſche ſtaten op nieuw plegtiglijk bevestigd, en aan alle predikanten en ſchoolmeesters de ſterkſte verpligting werd opgelegd, om overeenkomſtig dezelve openlijk te leeren en onderwijzen. Hier kwam kort daarna, gelijk zich de lezer uit het hier voor verhaalde zal herinneren, in het jaar 1577 nog het *Ontwerp van Eendragt* bij, hetwelk geene nieuwe geloofsleerſtukken behelsde, maar waarin reeds lang bekende, doch ſedert eenigen tijd betwijfelde leerſtukken bevestigd werden. Van toen af ſcheen de overeenſtemming des geloofs in de Lutherſche kerk volkomen te zijn. Op de

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Augsburgsche Geloofsbelijdenis altoos werden regtstreeks geene de minste aanvallen gedaan; en de onderlinge twisten liepen slechts over de wijze, waarop de leerstukken, daarin vervat, moesten verklaard worden. Het oogmerk der genen, die van deze twisten de oorzaken waren, bleek wel eens voortespruiten uit enkele jeukte, om met de broeders te harrewarren, ook wel eens uit zucht, om zich met het ter bane brengen van nieuwigheden boven anderen te verheffen, maar eindelijk toch ook niet zelden uit een schrander doorzigt in de waarheid, dat zich bezig hield om algemeen aangenomen leerbegrippen in een zuiverder daglicht te stellen, gelijk ook van sommigen werkelijk gedaan is. Doch dezen hadden het vooroordeel van alle minverstandigen en zwaardenkenden ten vijand, tegen welken zij nooit konden opworstelen met zulk een gevolg, dat de overwinning aan hunne zijde was. Altijd schoten zij in hunne krachten te kort ter bestrijding eener magt, die, door partijzucht gestevigd, de domheid des volks, in eene waakzame achterhoede, tot hare sterkte had. Zoo bleven steeds voor alle verlichting van meer kundigen de deuren der kerke gesloten en gegrendeld. Het gene het openen derzelven nog meer onmogelijk maakte, was de staêg voortdurende sektezucht tegen de hervormde kerk, welke men geene haarbreedte zelfs in schijn naderen wilde. Om dat voortekomen behoorde men met hand en voet vast te houden 't gene door de vaderen éénmaal gezet was, daar dezen meenden, dat het staan moest, zoo dat geene de geringste plaatselijke verwrik-

wrikking immer eenig vermoeden tot verdere afwijking verwekken mogt. Aan de andere zijde ſtond tegen de Lutherſche kerk in volle wapenrusting de Roomſche kerk, wier oude vijandſchap niet, dan met verloop van tijden en eeuwen, in vriendſchap konde veranderen. Deze bevocht zij, op hechte gronden, met mannelijke kracht van regt verſtandige tegenweer, maar ſoms ook met onverſtandig geweld, doch daartoe genoodzaakt door derzelver ruwe aanvallen. Menſchen blijven menſchen; drift wekt drift, nijd ontſteekt nijd, toorn doet toorn branden, en de woede der daaruit opſchietende vlammen, die al het goede verteert, is er het eigenaardigst gevolg van. Niets maakte den wrevelmoed der Lutherſchen, die tegen de Roomſchen in het harnas ſtonden, meer gaande, dan dat dezen hun verweten, dat zij van de *Augsburgſche* belijdenis, zoo als die ten jare 1530 openlijk was overgegeven, allengs waren afgeweken, en voorgaven, dat met ſtalen te kunnen aanwijzen. Dien trek ſpeelden hun ten jare 1628 de listige Jeſuiten, die hen niet wel met meer onzachtheid meenden te kunnen aangrijpen, dan zij nu deden. De Keurſakſiſche opperhofprediker MATTHIAS HÖE VON HÖENEGG antwoordde hen wel in een, op last van zijnen vorst JOHAN GEORG, den eerſten, vervaardigd werk, dat ten jare 1628 in het licht kwam, maar de Jeſuiten gaven hem een bitter beſcheid. HÖE antwoordde nogmaals in het jaar 1631. Zulk een wederſtand, die der Lutherſche kerk zeer na ter harte ging, de verwijtingen der Roomſchen mogten dan gegrond, of niet gegrond zijn, deed haar even-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

wel, zelfs onder alle broedertwisten, zich digt gesloten houden, ten einde de vijanden, door hare eensgezindheid beschaamd, zich in het vervolg wachten zouden voor het openlijk inbrengen van diergelijke aantijgingen.

Dit leidt ons van zelf tot een historisch verslag van de godsdienstverschillen, welke de Luthersche kerk, gedurende dit tijdperk, zoo tegen uitwendige als inwendige vijanden gevoerd heeft. Laat ons nu hiertoe overgaan.

VIERDE HOOFDSTUK.

Geschiedenis der Godsdienstverschillen in de Luthersche kerk.

Aanvallen van de Roomschgezinden op de Lutherschen

Welke gistingen er door het werk der hervorming in de gemoederen ontstaan zijn, weten wij uit de hier voor verhaalde gebeurtenisfen, daartoe betrekkelijk. Aangedaan door spijt en wrevel waren de Roomschgezinden, die een zoo groot aantal achtbare mannen, en met hen een zoo groot deel des christen volks den heiligen schoot hunner kerkgemeenschap zagen verlaten. Om den voortgang dezer allengs meer toenemende verwijdering van zoo vele afvalligen met de meeste kracht te stuiten, stond de gansche kerk in volle beweging. Men weet, hoe men tot dat einde alles in het werk gesteld, hoe men niets heeft onbeproefd gelaten. Men weet, hoe men niet met zachtmoedigheid,

maa

maar met hard geweld, onder de ijzeren roede als van den geſtrengſten tuchtmeester, de zich afzonderenden weder heeft willen binnendrijven. Men weet, hoe men daartoe zich niet ontzien heeft, middelen te gebruiken, die door den godsdienst in den hoogſten graad werden afgekeurd, listen te bate te nemen, die geene eerlijke lieden, hunne christelijke grondbeginſelen daargelaten, betaamden, maatregelen te beramen, die niet zonder het plengen van ganſche ſtroomen broederbloeds ten uitvoer gebragt konden worden. Om evenwel te toonen, dat men met dwingende vervolging, die de ſpraak der rede niet gebruikt en kent, toch ook verſtandelijke overtuiging paren wilde, ſcherpte men de pen zoo ter verdediging van de leer der kerke, als ter wederlegging van de begrippen der genen, die men voor de ſnoodſte ketters hield, en als zoodanig behandelde.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Eén der eerſten, altoos de voornaamſte der eerſten, die tegen LUTHERS doen en doel hunne ſchriften hebben uitgegeven, was SYLVESTER MAZOLIN, toegenaamd PRIERIAS, naar een dorp van dien naam in *Montferrat*, waar hij geboren was, Generaal van de orde der *Franciskanen*, te *Rome*. Naauwelijks waren in deze heilige ſtad de ſtellingen van LUTHER, betrekkelijk den aflaat, bekend geworden, of MAZOLIN vervaardigde een geſchrift in het Latijn, waarvan bij eene Duitſche overzetting naderhand uitgekomen, de titel deze was; *de ontdekking der dwalingen van* LUTHER, *en de wederlegging zijner*

Van MAZOLIN EMSER en ECK.

na C. G Jaar 1552. tot 1700

ner gronden (*). Met geene mindere bitterheid vervuld fpitfte tegen LUTHER zijne pen de Swavifche Theologant en Geheimfchrijver van den Hertog GEORG, te *Dresden*, HIERONYMUS EMSER, die eerst 's mans vriend fcheen te zijn, maar zoodra hij het werk der hervorming aanvaardde, tegen hem geweldig losbrandde, in verfcheidene gefchriften, zoo in het Duitsch als in het Latijn, uitgegeven van het jaar 1521 tot 1524 (†). Grooter, kloekmoediger, en driester vijand van LUTHER was JOHAN ECK, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Ingolftad*, die ook voorheen met hem in eene goede verftandhouding geleefd had. Zijn ijver en drift zag men niet alleen in de twistgefprekken, welke hij tien dagen lang met LUTHER en KARELSTAD te *Leipzig*, en met OECOLAMPADIUS te *Baden* hield, maar inzonderheid uit zijne onderfcheidene fchriften, welke eerst afzonderlijk, naderhand bij elkanderen, door hem zijn uitgegeven ten jare 1530 en 1531 (§). Van

(*) De latijnfche titel was; *In præfumtuofas* M. LUTHERI *conclufiones de potestate Papæ dialogus*, contra LUTHERI *thefes de indulgentiis* fcriptus.

(†) Onder deze fchriften worden geteld, *Wieder das unchristliche buch* M. LUTHERS *an den deutfchen adel ausgangen vorlegung*; 1521. *Aus was grund und urfach Luthers dollmetfchung uber das neue testament dem gemeinen mann billig verboten worden fey*; 1523. *Misfæ christianorum contra Lutheranam misfandi formulam apertio* 1524.

(§) Titulus est; ECKII *opera contra* LUDDERUM.

Van tijd tot tijd groeide het getal der Roomsch-katholieke ſtrijdvoerders, die de wapenen, inzonderheid tegen de Lutherſchen, aangrepen, tot eene zoo onberekenbare menigte aan, dat het ten minſte nu niet wel meer doenlijk is, er eene ordelijke lijst van te maken. Ook zoude dezelve, al ware zij nog zoo naauwkeurig, weinig gevallen aan den lezer verwekken, als die er toch geen of altoos geen groot belang bij heeft, de namen en de titels der ſchriften te kennen van mannen, die met alle hunne bemoeijingen te dezen aanzien hun doel niet getroffen hebben, en uit dien hoofde zelfs in hunne eigene kerkgemeenſchap reeds lang vergeten zijn. Twee van dezelven willen wij evenwel hier niet ongenoemd voorbijgaan; zij waren wel de voornaamſten en beroemdſten.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

De eerſte is JAKOB DAVIS DU PERRON, Kardinaal en Priester van *St. Agnes*, Grootaalmoezenier van *Frankryk*, Bisſchop van *Evreux*, en vervolgens Aartsbisſchop van *Sens*. Het meest bekende werk, dat deze man ſchreef tegen de Proteſtanten, was eene *Verhandeling over het heilig ſakrament des Avondmaals* (*), beſtaande uit drie boeken, en in het licht gekomen te *Parys*, in het jaar 1622. Gelijk in 's mans overige ſchriften, zoo ook waren in dit vele bewonderenswaardige blijken van ſcherp verſtand, van ſpits vernuft en krachtige welſprekendheid. Maar ook dit was het al. Doordringend en naauwwikkend oordeel vond men er geheel niet, altoos

Van du Perron en Bosſuet.

(*) *Traité du ſaint ſacrament de l'eucharistie.*

na C. G
Jaar 1552.
tot 1700

toos met mindere mate, in. Door vooroordeelen, die hem aan de gevoelens zijner kerkgemeenschap verknocht hielden, werd zijn oordeel, gelijk het velen, die anders zijne groote gaven zeer wel wisten te waarderen, voorkwam (*), overdwarst. Hij schijnt uitgemunt te hebben in de wijsgeerte en natuurkunde; dan in de godgeleerdheid wordt van hem getuigd, dat hij niet die kundigheden bezat, welke de Protestantsche Theologanten met vrees konden vervullen (†).

De ander is JAKOB BENIGNUS BOSSUET, de bekende en vermaarde Bisschop van *Meaux*, en één der koninklijke staatsraden. Deze Roomsche geleerde legde den Protestanten, voornamelijk den Lutherschen, het vuur, gelijk men spreekt, nader aan de scheenen, allerbijzonderst in zijn vermaard geschrift, getiteld, *Geschiedenis van de veranderingen in de geloofsleer der Protestantsche kerk* (§), uitgekomen in het jaar 1688. Dit geschrift beschouwde BOSSUET als het eigen wapen, waarmede de Protestanten de Roomschen bevochten, en hetwelk hij hun uit de handen wilde wringen, zoo om hen nu ter neêr te vellen, als zich en zijne kerk te verdedigen. Namelijk de Fransche Protestanten, als MORNAY, DU MOLIN, BLONDEL en anderen, hadden uit de geschiedenis willen bewijzen, dat de geloofs-

(*) Vid. CRUSIUS *in singul. Plessiac.* p. 116. & seqq. Conf. WALCHII *Bibl. theol. sel.* Vol. II. p. 128.

(†) V. CRUSIUS & WALCHIUS lib. locisque l.

(§) *Histoire des variations des Eglises Protestantes.*

loofsleer en de godsdienst der Roomsche kerk onmogelijk voor echt christelijk konde gehouden worden, om dat dezelve eerst vele eeuwen na de tijden van den Heiland en de Apostelen langzamerhand ontstaan was. Van die beschuldiging tracht hij zijne kerk te verschoonen, maar er die der Protestanten mede te bekladden en te bezwalken. Zijne grondstelling is deze: „ Wanneer men, onder de Christenen, in de verklaring der geloofsleer, veranderingen heeft waargenomen, zoo heeft men die steeds beschouwd als een wezenlijk kenmerk van vervalsching en van ongelijkheid aan beginselen. De geloofsleer is eenvoudig; de Heilige Geest verbreidt zuivere inzigten, en de waarheid, welke hij leert, wordt altijd in eene gelijkvormige taal voorgedragen." Dit wordt door BOSSUET op de geloofsleer der Protestanten toegepast, welke dus, naar zijn oordeel, het merkteken van verwerpelijkheid op haar voorhoofd draagt, en door hare onderscheidene symbolische schriften de beschuldiging, te dezen opzigte, tegen haar ingebragt, zelve bewijst. Hij evenwel wil dit bewijs nader ontwikkelen uit de geschiedenis, welke hij, in zijn vertoog, ophaalt, van de kerkhervorming af. LUTHER zelven tracht hij uit aanmerking van deszelfs onvastheid in begrippen als een' wankelzinnigen doordrijver van nieuwigheden, die door zijne snorkerijen het hem aangapend volk te bedotten wist, verachtelijk en gehaat te maken. Opzettelijk hadde hij de echte geloofsleer der Roomsche kerk voor het volk verdonkerd, verborgen, vervalscht. Hij tracht dit inzonderheid aantetoonen

na G. C. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

door LUTHERS leer, betrekkelijk het heilig avondmaal. Iets diergelijks wordt door hem beweerd van MELANCHTHON, van ZWINGLIUS, voornamelijk van KALVIJN. Ook de overige medehervormers, als OECOLAMPADIUS, BUCERUS en anderen werden van hem uit hetzelfde oogpunt beſchouwd, als wisſelmoedige, kijfzuchtige, ſchadelijke bedervers der ware geloofsleer, die ſoms hemelsbreed van elkanderen verſchilden, en zelven niet wisten, wat zij gevoelden. Zoo was de geloofsleer, welke zij anderen aanprezen, aan geſtadige veranderingen onderworpen. Zoo bleek zij ongegrond, onecht en valsch te zijn (*).

Verdediging van de Lutherſche kerkgemeenſchap tegen de Roomschgezinden.

Waren alzoo onder de Roomschgezinden menigvuldige wederſtanders van de Lutherſche kerkgemeenſchap, ook in deze ontbrak het niet aan zulken, die alles te werk ſtelden, wat zij konden, om hunne zaak te verdedigen, en die hunner partij te verzwakken. Onder dezelven hebben, na LUTHER, bijzonderlijk uitgemunt MARTEN CHEMNITZ, JOHAN GERARD, GEORG CALIXTUS, enz.

Verdediging van LUTHER zelven.

Die het eerst hier in aanmerking komt, is dus de onſterfelijke LUTHER, wiens ſchriften, tegen de Roomschkatholieken uitgegeven, velen in getal zijn. De voornaamſten zijn wel, *Aan den christelijken adel des duitſchen volks* (†), uitgekomen ten jare 1520; *Over de Babelſche gevangenis* (§), uitgekomen

(*) Verg. SCHRÖCKHS a. w. VII. bl. 348-364.

(†) *An den christlichen adel deutſcher nation.*

(§) *De captivitate babylonica.*

men ten zelfden jare; twee fchriften ter wederlegging der Bulle van LEO *den tienden*, enz. (*) Dezelven zijn wel in een' krachtigen en fcherpen ftijl opgefteld; maar er heerscht overal in een godsdienftige ijver voor waarheid en deugd. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Van CHEMNITZ.

Na LUTHERS dood bezorgde zich den meesten naam als ftrijdvoerder tegen de Roomschgezinden de beroemde CHEMNITZ, die ten jare 1562, naar aanleiding van een twistfchrift der Keulfche Jefuiten (†), een latijnsch werk uitgaf, onder den titel; *De voornaamfte hoofdftukken van de godgeleerdheid der Jefuiten* (§). Dit boek is daarna verfcheidene reizen herdrukt; ook in het hoogduitsch overgezet zijnde, ten jare 1719 uitgekomen. In hetzelve geeft CHEMNITZ eerst een kort berigt van de opkomst der Jefuitenorde; dan doet hij een naauwkeurig verflag van hunne leerftellingen, met dat oogmerk alleen, om aantetoonen, dat de Jefuiten in het verdedigen van de gevoelens der Roomfche kerk veel onvoorzigtiger te werk gaan, dan hunne overige geloofsgenooten; en daar de valschheid hunner leerftellingen elk in het oog loopt, voegt hij er om die reden ook geene wederlegging bij. Door dit gefchrift van CHEMNITZ werd weldra

(*) Alle de fchriften van LUTHER, tegen de Roomschgezinden uitgekomen, zijn bij elkâêr gezameld in het achttiende en negentiende deel van 's mans werken.

(†) *Cenfura de præcipuis doctrinæ cœlestis capitibus;* edit. anno 1560.

(§) *Theologiæ Jefuitarum præcipua capita.*

dra de Portugeesche Theologant te *Coimbra*, DIDACUS DE PAIVA DE ANDRADA opgewekt, een werk in het licht te geven, waarin hij zoo den oorsprong van de orde der Jesuiten, als hare verklaringen van de regtzinnige leer der Roomsche kerk uit het beste oogpunt zocht te verklaren. Dit werk verscheen in het latijn ten jare 1564 te *Venetie* en ook te *Keulen*, ter eerstgemelde plaats onder den titel van *Regtzinnige verklaringen*, en op de andere plaats onder den titel van *Over den oorsprong van de orde der Jesuiten.* En nu versneed CHEMNITZ terstond zijne pen ter vervaardiging van een latijnsch werk, dat hem eenen onverwelkelijken roem heeft doen behalen, zijn *Onderzoek* namelijk *van de kerkvergadering te Trente* (*), in het licht verschenen in vier deelen van het jaar 1565 tot het jaar 1583. In hetzelve gaat hij dezer voege te werk. Hij bepaalt zich ordelijk bij de leerregelen dezer kerkvergadering; toetst vervolgens elk leerstuk aan de heilige schrift en aan de geschiedenis van de leer der christenen door alle eeuwen heen; toont alzoo aan niet alleen wat valsch is, maar ook hoe en wanneer het valsch is geworden; wederlegt daarna de gronden, waarop die verkeerde gevoelens rusten, en bekomt doordien weg aanleiding tot het maken van een aantal onwaardeerbare dogmatische, exegetische en historische aanmerkingen, die bij de oordeelkundige schatting van NIE-

MEIJ-

(*) *Examen concilii Tridentini.*

MEIJER (*) en SCHRÖCKH (†), dit werk tot een meesterstuk doen rijzen, dat zijne weêrgaê niet had, en zelfs boven 's mans dogmatisch systema, hetwelk wij hier voor vermeld hebben (§), de voorkeur verdient. ANDRADA en andere Roomschkatholieke schrijvers durfden, om de eer van hunne kerkgemeenschap optehouden, niet nalaten, aan CHEMNITZ het hoofd te bieden; maar het bleek in hunne daartoe strekkende schriften duidelijk, dat zij tegen hem niet opgegroeid waren. 's Mans gronden te verzwakken was hun derhalve onmogelijk.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Van GERARD.

Op eene gansch andere wijze ging GERARD de Roomschkatholieke kerk te keer, om die der Protestanten te verdedigen; en hierin slaagde hij niet min gelukkig, dan CHEMNITZ. Men verweet, namelijk, en men hield niet op den Protestanten te verwijten, dat hunne belijdenis der christelijke geloofsleer geheel ongehoord en nieuw was. Om dit te bewijzen, of mingeoefenden daarvan volkomenlijk te overtuigen, bragt men gronden bij, die allen schijn van echtheid en sterkte hadden. Trouwens niets was gemakkelijker, dan den zoodanigen een rad voor de oogen te draaijen, waardoor hun gezigt verbijsterd werd, en alles in hun oordeel eene geheel verkeerde gedaante moest krijgen. Ter verzwakking van deze kunstgreep kon geen beter middel worden uitgedacht, dan zulken, die voor beter on-

(*) In zijne *Predigerbibl.* II. bl. 173, 174.
(†) In zijn m. a. w. IV. bl. 485, 486.
(§) Zie bl. 191, 192.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

onderwijs vatbaar waren, uit eene menigte schriften, welke, in de Roomschkatholieke kerk, het grootste gezag hadden, aan te toonen, dat reeds lang derzelver leeraars die gevoelens openlijk hadden voorgedragen, welke men nu in de Protestantsche gemeenschap niet dulden konde. Tevens werd hier door van zelf wederlegd het verzinsel der Roomsche kerk, dat er bij haar steeds en ten allen tijde de hoogste éénstemmigheid in de geloofsleer gehuisvest hadde, en zij te dezen aanzien volstrekt niet dwalen konde. Op dit uitnemend middel was het eerst bedacht geworden de zoo schrandere als geleerde MATTHIAS FLACIUS, die ten jare 1556 in het licht gaf zijne *Naamlijst van getuigen der waarheid* (*), een allervoortreffelijkst werk, waardoor hij zich bij zijn kerkgenootschap bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt, en waarin hij van tijd tot tijd verscheidene navolgers gehad heeft, die in zijne voetstappen denzelfden weg zijn gegaan; als daar waren ANDREAS OSIANDER (†), BALTHASAR MEISNER (§), en anderen. Onder dezen evenwel heeft niemand meer uitgeblonken, dan JOHAN GERARD, in zijn ten jare 1636 uitgekomen werk, getiteld, *Katholieke belijdenis, waarin de katholieke en evangelische leer,*

(*) *Catalogus testium veritatis.*

(†) OSIANDER gaf ten jare 1599 uit *Papa, non papa, hoc est Papæ & papicolarum de præcipuis christianæ fidei partibus lutherana confessio.*

(§) MEISNER gaf ten jare 1630 uit *Papa & papatus, proprio gladio iugulatus.*

leer, zoo als zij van de kerken, die der Augsburgsche belijdenis zijn toegedaan, beleden wordt, door de getuigenisſen der Roomschkatholieke ſchrijvers wordt bevestigd (*). Het werk beſtaat uit twee deelen, en is door 's mans zoon JOHAN ERNEST GERARD, in een kortbegrip gebragt zijnde, als zoodanig ook ten jare 1661 in het licht gekomen. Geen van 's mans ſchriften is met zoo vele vlijt, met zoo vele juistheid, met zoo vele geleerdheid bearbeid, als dit. Over 's mans belezenheid moet elk verwonderd ſtaan; en belezenheid kwam hem hier vooral te ſtade. Hier door werd hij in ſtaat geſteld, om allerduidelijkst aantetoonen, hoe zeer vele katholieke godsdienstleeraars, zoo wel in latere als in vroegere eeuwen, die leerſtukken des geloofs, of geheel of ten deele allerzigtbaarst, even zoo hebben voorgedragen, als in de kerkgemeenſchap der Lutherſchen geſchiedde. Dit geeft hem dus tevens aanleiding, om die leerſtukken, op de hechtſte gronden, met bewijzen van onderſcheiden aard, te ſtaven, en de tegenwerpingen der wederſtanders te beantwoorden (†).

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Van CALIXTUS.

Ware het wijders mogelijk geweest, door redenen van gegrond onderwijs de godgeleerden der Roomschkatho-

(*) *Confesſio catholica, in qua doctrina catholica & euangelica, quam eccleſiæ, augustanæ confesſioni addictæ, profitentur, ex Romano-catholicorum ſcriptorum ſuffragiis confirmatur.*

(†) Vid. WALCHII *Bibl. theol. ſel.* T. II. p. 364, 365; zie ook SCHRÖCKH's a. w. IV. bl. 486, 487.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

tholieke kerk van vele misbegrippen te overtuigen, en hun gezonde denkbeelden, betreffende de leer van het Evangelie inteboezemen, dan hadde zulks buiten tegenſpraak door niemand beter kunnen geſchieden, dan door GEORGIUS CALIXTUS, een' man, dien wij reeds van onderſcheidene goede zijden hebben leeren kennen, en dien zelfs een BOSSUET ter bereiking van zulk een doel, indien daarop eenige hoop mogt zijn, het best van allen berekend oordeelde. Geen godgeleerde had meer helder inzien in het groot verſchil, dat er was tusſchen de leer der Roomschkatholieke kerk en die der heilige ſchrift, bij de Proteſtantſche kerkgemeenſchap aangenomen. Geen godgeleerde heeft dan ook de averregtſche gevoelens en misbruiken des Pausdoms in zulk een helder licht ten toon geſteld, als hij gedaan heeft. En geen godgeleerde wist bij de kracht, ter overreding van kwalijk denkenden aangewend, meer zachtheid van geest te vereenigen, meer liefde tot broedermin aan den dag te leggen, meer ijver voor een algemeen herſtel van den band des vredes tusſchen de christelijke partijen te doen doorſtralen. Verſcheidene ſchriften zijn van hem in het licht gegeven, die dit getuigenis ſtaven kunnen. Een der voornaamſten, of wel het voornaamſte, was ingerigt tegen zijnen voormaligen leerling en vriend, eenen afvalligen van den Proteſtantſchen godsdienst, BARTHOLDUS NIHUSIUS, die tot de zoogenoemde Methodisten der Roomschkatholieke kerk behoorde, en van dezen aanhang, mag men haast zeggen, het hoofd was. Deze Methodisten waren van gevoelen,

ken, dat de Roomschgezinden van het gene zij ſtel- den niets behoefden te bewijzen, om dat het oud was, en de proef reeds zoo vele eeuwen had doorgeſtaan, maar dat de Proteſtanten genoodzaakt moesten worden, de leerſtellingen hunner kerk te bewijzen met even dezelfde duidelijke plaatſen der heilige ſchrift, welke door de Roomschgezinden ſteeds als gronden van hunne leer beſchouwd werden, zoo nogtans, dat het hun volſtrektelijk niet vrij ſtond, dezelven optehelderen, daar over te redekavelen, of eenige gevolgen daaruit afteleiden (*). In dien geest was dan ook geſchreven een boek van den gemelden NIHUSIUS, aan hetwelk hij den titel had gegeven van *de Nieuwe Kunst* (†); als zijnde het gemelde middel, door hem, of de voornaamſten van zijnen aanhang, uitgedacht, om, naar men meende, de Proteſtanten in de engte te brengen, eene nieuwe kunstgreep, welke eene onfeilbaar goede uitwerking moest hebben. Dit boek verſcheen in het licht ten ja-

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

(*) Verg. VAN MOSHEIMS *Kerk. Geſch.* VIII. bl. 196.

(†) *Ars nova dicto ſacræ ſcripturæ unico lucrandi e pontificiis plurimos in partes Lutheranorum, detecta nonnihil & ſuggesta theologis Helmſtetenſibus*, GEORGIO CALIXTO *præſertim &* CONRADO HORNEIO, *qui monentur, immo etiam atque etiam rogantur, ne compendium hoc negligant.* Honend en beledigend was voor CALIXTUS deze ſpottende titel. Konde het anders, of CALIXTUS moest dezen JUDAS, die hem, zijnen meester, zocht te verraden, openlijk beſchaamd maken, en met ſchande overdekken?

jare 1632, en gaf alzoo aan verstandige mannen, zelfs onder de Roomschgezinden, een nieuw bewijs, dat men door deze geheel nieuwe methode, die alle gezond verstand aan banden legde, het min geoefend gemeen zand in de oogen wilde werpen, en door domheid stijven in zijne vooroordeelen en misbegrippen. Tegen dit werk vervaardigde CALIXTUS een geschrift, hetwelk eerst uitkwam als een aanhangsel van 's mans *Kort begrip der zedelijke godgeleerdheid*, ten jare 1634 (*), en vervolgens ten jare 1652 afzonderlijk het licht zag (†). Met schranderheid van geest toont CALIXTUS in hetzelve alleroogenschijnelijkst aan de verlegenheid der Methodisten, als die tot zulk een ellendig hulpmiddel de toevlugt eindelijk moesten nemen, om hunne zwakke zaak, ware het mogelijk, te versterken. Hij daagt hen uit, om de bewijzen voor hunne gevoelens over te leggen tegen de bewijzen, welke door de Protestanten, in het bijzondere de Lutherschen, werden ingebragt voor hunne leer, ten einde de onpartijdige scheidsman, die op philosophische gronden alles mogt beoordeelen, zoude kunnen beslissen, niet zoo zeer wat waarheid ware of scheen te zijn, maar wat het best, het krachtigst, gestaafd en verdedigd ware.

Met

(*) De titel was; *Digressio, qua excutitur nova ars, quam nuper commentus est* BARTHOLDUS NIHUSIUS *ad omnes Germaniæ academias, Romano pontifici deditas & subditas, in primis Coloniensem.*

(†) Toen was de titel; *Tractatus de arte nova, quam nuper commentus est* B. NIHUSIUS.

Aanvallen van de Lutherschen op de Kalvynisten.

Met diergelijke drift bleef insgelijks de ſtrijd der Lutherſchen tegen de Hervormden, bijzonder de zulken, die de gevoelens van KALVIJN omhelsden, aan den gang, door de uitgave van menigvuldige ſchriften, waarvan het eene ſcherper dan het andere was, en de inhoud eene onverdraagzaamheid aan den dag legde, welke ons nog met deernis moet doen denken aan de waarlijk onchristelijke gezindheid van hen, die geroepen waren om het Evangelie des vredes te prediken, maar zich dezen ſtand alleronwaardigst gedroegen. Kon er, bij voorbeeld; iets, dat meer hatelijk was, worden uitgedacht, dan aan de Hervormden de gevoelens van de ergſte zoogenoemde ketters toeteſchrijven, en te willen bewijzen, dat zij die in hun hart koesterden? Zoo vergeleek ÆGIDIUS HUNNIUS de Hervormden met de Joden, in een geſchrift, *de Joodschgezinde Kalvijn* (*), hetwelk ten jare 1593 uitkwam, waartegen DAVID PAREUS in het licht gaf zijn *Schild der waarheid* (†). Hier tegen weder HUNNIUS zijn *An-*

(*) *Calvinus Iudaizans, hoc est, iudaicæ glosſæ & corruptelæ, quibus* JOHANNES CALVINUS *illuſtrisſima ſcripturæ ſacræ loca & testimonia de glorioſa trinitate, deitate* CHRISTI *& Spiritus ſancti, cum primis autem vaticinia prophetarum de adventu Mesſiæ, nativitate eius, pasſione, reſurrectione, adſcenſione in cælos & ſesſione ad dextram Dei, detestandum in modum corrumpere non exhorruit.*

(†) *Clypeus veritatis catholicæ de ſacro ſancta trinitate.*

Antipareus (*), en PAREUS hier weder tegen zijn *Regtzinnige Kalvijn* (†). Met eene diergelijke vuilaardigheid vergeleek MATTHIAS HOË VON HOË-NEGG de Hervormden bij de Turken in zijn, ten jare 1621 uitgegeven, *Oogenschijnlijk Bewijs*, *dat de Kalvijnisten in negenennegentig punten met de Turken overeenstemmen* (§). Deze vergelijking was naar het oordeel van ZACHARIAS FABER zoo wel getroffen, dat hij ter navolging in het jaar 1623 in het licht gaf zijn' *Kalvijnistischen en Turkschen Alkoran* (**). Anderen waren vijandig genoeg, de Hervormden gelijk te stellen met de oude *Manicheën* (††), anderen weder met de *Nestorianen* (§§), an-

(*) *Antipareus, id est refutatio scripti, a* PAREO *editi in defensionem stropharum & corruptelarum, quibus* CALVINUS *scripturæ testimonia de mysterio trinitatis, nec non oracula prophetarum de* CHRISTO *detestandum in modum corruperit.*

(†) CALVINUS *orthodoxus, seu vindicatio* CALVINI *de trinitate &* CHRISTI *divinitate.*

(§) *Augenscheinliche probe, wie die Calvinisten in 99 puncten met den Turcken ubereinstemmen.*

(**) *Calvinische und Turckische Alcoran, das ist beweiss, dass der calvinisten lehre in veelen puncten mit dem turckischen alcoran gleichmaesig sey.*

(††) PETRUS HÁBERKORN gaf ten jare 1675 in het licht *Demonstratio, quod hodierni etiam calviniani errorem manichaicum committant.*

(§§) PHILIPPUS NICOLAI zond ten jare 1609 in het licht *Fundamentorum calvinianæ sectæ cum veteribus Nestorianis communium detectio.*

anderen weder met de *Socinianen* (*), anderen eindelijk met de *Roomschgezinden* (†). Hiertoe behoort dus ook inzonderheid het geschrift van ABRAHAM CALOVIUS, die zich niet schaamde, ten jare 1676 in het licht te geven eene *Vergelijking van de valsche Apostelen*, of ketters van onderscheiden aanhang, met de *Kalvijnisten* (§). Schandelijk, allerschandelijkst was het gedrag van deze heethoofdige Lutherschen, die, wanneer zij, in hun hart, meenden overtuigd te zijn van zulke verregaande ketterijen bij de Hervormden, daar door de meest in het oog loopende bewijzen gaven van hun vooroordeel, van hun onverstand en domheid, of wanneer zij aantijgingen van dien aard voor den voet opraapten, om hunner partij, ware het mogelijk, de hartader aftesnijden, daar door blijken aan den dag legden van eene vijandschap in christelijke leeraars, waar voor geen naam is uittedenken. Wij beleven dan indedaad wel gelukkige tijden, waarin, ten aanzien van het eerste, elken kettermaker eene plaats in het huis der krankzinnigen zoude worden aangewezen,

(*) JACOBUS HENNING deed ten jare 1684 in het licht komen een werk; *De vicinitate religionum Socinianæ & Calvinianæ in articulo de* CHRISTO.

(†) JOHAN HIMMEL gaf ten jare 1624 in het licht *Calvino-papismus*; *seu harmonia calvino-papistica theoretico-practica.*

(§) *Pseudo-apostolorum & calvinianorum collatio ad 2 Cor.* XI. 13, 14.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

zen, en in het laatste geval de beschuldiger tot verantwoording zoude kunnen geroepen worden voor hem, die het regt uitspreekt tusschen den man en zijnen naasten.

Bijzondere verschillen tusschen de Lutherschen en Hervormden.

Wat de bijzondere verschillen aangaat, die tusschen de Lutherschen en Hervormden gevoerd werden, over bijzondere leerstukken, als over de alomtegenwoordigheid van CHRISTUS ligchaam, over het heilig avondmaal, enz.; derzelver geschiedenis is reeds hier voor op onderscheidene plaatsen ingemengd; weshalve wij ons hier ontslagen achten, haar opzettelijk, in een meer aaneengeschakeld verhaal van omstandigheden, te boek te stellen. Andere min gewigtige verschillen, waarvan voorheen niet of slechts in het voorbijgaan melding is gemaakt, zal het genoeg zijn hier kortelijk optegeven. Zoo wete men vooreerst, dat er van oudsher tusschen de Lutherschen en Hervormden eenig verschil is geweest over de verdeeling van de wet der tien geboden. De Hervormden brengen tot de eerste tafel vier geboden, en tot de laatste zes, terwijl de Lutherschen tot de eerste drie geboden, en tot de laatste zeven gebragt willen hebben. Tot verdediging van deze hunne stelling hebben eenige Luthersche Godgeleerden op onderscheidene tijden in openbare schriften tegen de Hervormden alles bij elkäêr verzameld, wat schijn van waarheid en geen' schijn had, zonder, gelijk het tusschen van elkanderen gescheidene sekten doorgaans het geval is, het zich voorgestelde doel, de overtuiging van partij, te bereiken. Met kracht heb-

hebben hier voor bijzonderlijk geijverd DANIEL CRAMER (*), DANIEL WEIMAR (†), JOHAN SALMUTH (§), LAURENS CODOMANN (**), SAMUEL BOHL (††). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Heviger was het verschil tusschen de Lutherschen en Hervormden over het gebruik der beelden in de kerken. In het laatst der zestiende eeuw ontbrandde er een geweldig vuur van twist hier over, aangestookt vooral door de *Wittenbergsche* Godgeleerden. Jaren achter elkanderen duurde die twist; en toen men meende, dat dezelve geëindigd was, ontstond hij weder op nieuw ten jare 1620, toen de *Heidelbergsche* Hoogleeraar der Godgeleerdheid, ABRAHAM SCHULTETUS, eene Redevoering of Leerrede uitgaf, *Over de Afgodsbeelden* (§§), misschien wel door de omstandigheden des tijds gedrongen, om iets te doen, waarvan hij anders wars was. Hij toch was één der Hervormden, die, hoe ijverig ook

(*) CRAMER gaf ten jare 1672 uit; *De distinguendo decalogo quoad præceptorum numerum.*

(†) WEIMAR gaf ten jare 1683 uit; *Demonstratio de vera decalogi divisione.*

(§) SALMUTH gaf ten jare 1683 uit; *Theses, quibus discrepantes doctorum ecclesiæ opiniones de distributione præceptorum decalogi explicantur.*

(**) CODOMANN gaf ten jare 1685 uit; *Eintheilung der heiligen zezn gebhote Gotts.*

(††) BOHL gaf ten jare 1638 uit; *Vera divisio decalogi ex infallibili principio accentuationis.*

(§§) *Sermo de imaginibus idolalatricis.*

ook voor de belangen hunner gemeenschap, het evenwel daar voor hielden, dat zij niet tegen de Lutherschen schrijven moesten, wijl stilzwijgen het beste middel zoude zijn om hen met zich te bevredigen. THEODORUS THUMMIUS, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Tubingen*, een ijverige Lutheraan, vermaard door zijn verschilvoeren met de Hervormden en Roomschen, zocht dadelijk tegen SCULTETUS uit de heilige schrift en uit de oudheden te bewijzen, dat het gebruik der beelden in de kerken geoorloofd was, en steeds door alle eeuwen had plaats gehad. Hij deed dit in een geschrift, dat ten eigensten jare in het licht verscheen (*). Met een diergelijk oogmerk werd SCULTETUS ook in dat zelfde jaar nog geantwoord door FREDERIK BALDUINUS, Hoogleeraar der Godgeleerdheid en Superintendent te *Wittenberg*, in een daartoe opzettelijk ingerigt geschrift (†). Intusschen stond ter verdediging der zake van SCULTETUS op een hervormd Godgeleerde, die zich noemde THEOPHILUS MOSANUS, in een geschrift (§), dat BALDUINUS aanleiding schijnt gegeven te hebben tot het vervaardigen van een meer uitvoerig werk, dat ten jare 1621 in het licht kwam (**).

Over

(*) *Demonstratio, in qua contra* A. SCULTETUM *imaginum usus in templis ex verbo Dei & pia antiquitate tractatur.*

(†) *Gegenbericht auf* ABR. SCULTETI *vermeinten schriftmaesigen bericht von goetzenbildern.*

(§) *Rettung der predigt* SCULTETI *von goetzenbildern.*

(**) *Ausfuhrliche und in Gottes wort wohlgegrundete be-*

Over den *Exorcismus* (*) of duivelban, eene plegtigheid bij den heiligen doop der kinderen in de Luthersche kerk gebruikelijk, is onder de Godgeleerden zoo van derzelver gemeenschap zelve, als met de Hervormden getwist. Vele Lutherschen verdedigden denzelven ten allersterkste; anderen zouden denzelven wel afgeschaft willen zien, maar achtten zulks niet zeer voorzigtig; anderen eindelijk waren er sterk tegen ingenomen, gelijk thans de meeste Luthersche Godgeleerden er tegen zijn. Welligt zouden na de hervorming al heel spoedig de voornaamste Godgeleerden deze ijdele plegtigheid hebben achtergelaten, hadde men niet geoordeeld haar mede tegen de Hervormden, die er openlijk den spot mede dreven, te moeten verdedigen. De voornaamsten, die zich daartoe aangegord hebben, waren JUSTUS MENIUS, Superintendent te *Eisenach* (†), TILEMAN HESHUSIUS, Hoogleeraar in

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

bericht von bildern Gottes; Christi und der heiligen, in und ausserhalb den Gottes haeusern.

(*) ,, Exorcismus est ritus ille quidem antiquissimus, in catechumenis primum, deinde in ipso baptismo usurpatus, ortus a falsa opinione de obsessione spirituali nondum baptizatorum, sed inanis idem, qui melius aboleretur." Verba sunt J. A. ERNESTII, in *Thesibus Theol. dogm.* P. II. Sect. V. Th. 21. Dus dacht er reeds over 's mans voorganger J. M. KRAFFT, als Redacteur van de *Theol. Biblioth.* V. bl. 412.

(†) MENIUS gaf ten jare 1551 in het licht een boek *von Exorcismo, dass der nicht als een zauberische greuel zu verdammen, sondern in der gewoenlichen action bey der tauffe mit Gott und guten gewisse wohl gehalten werden moege.*

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

in de Godgeleerdheid te *Rostok* (*), JAKOBUS COLERUS, Hoogleeraar in de Oosterſche talen te *Frankfort* (†), enz. De twist duurde voort tot diep in de zeventiende eeuw, ja bijkans tot aan het einde derzelve. Tegen de Lutherſchen lieten zich toen onder de Hervormden vooral zien en hooren JOHAN MOLLER (§) en onze GYSBERTUS VOETIUS (**).

Aanvallen van de Lutherſchen op de Remonſtranten.

Hoe zeer ook, in ſommige opzigten, die Hervormden, welke zich Remonſtrantsch-Hervormden noemen, de Lutherſchen genaderd mogten zijn, meenden dezen echter van hen nog op zulken afſtand verwijderd te zijn, dat zij zich geroepen oordeelden, derzelver gevoelens opzettelijk te wederleggen. Aan de bevordering van dit doel hebben de Lutherſchen dan ook van tijd tot tijd hunnen arbeid gewijd. Onder dezelven hebben zich bijzonderlijk vermaard gemaakt ABRAHAM CALOVIUS, JOHAN ERNST GERARD, JOHAN OLEARIUS, CHRISTOPH SONNTAG, CHRISTOPH FRANKE, GUSTAAF GEORG ZELTNER (††).

Verſlag van de verſchil-

Daar wij de Lutherſche Godgeleerden, bij de historiſche beſchouwing van hunne dogmatiek, hebben

(*) T. HESHUSIUS gaf ten jare 1589 in het licht; *Epistolæ* II. *de Exorcismo in actione baptismi.*

(†) COLERUS gaf ook ten zelfden jare in het licht zijn boek; *Von dem Exorcismo.*

(§) *Kurtzenbericht obs ſchriftmaeſig ſey, den teufel bey der h. tauſe zu beſchwaeren?*

(**) *Adpendix de Exorcismo infantum baptizandorum, in Disp. Sel. Theol.* P. III. p. 1173.

(††) De eerſte gaf ten jare 1655 in het licht; *Conſide-*

ben leeren kennen als driftige, of wilt gij liever geschreven hebben moedige? helden, in het voeren van de oorlogen des Heeren, gelijk zij het, met eene bijbelsche uitdrukking, noemden, tegen alle andere gezindten, zoo Onroomschen als Roomschen, zal men zich zeker niet verwonderen over het hier door ons gegeven korte berigt van de veelvuldige verschilschriften, welke door hen tot dat einde opzettelijk vervaardigd zijn, en waarvan wij, wegens de beperktheid van ons bestek, slechts eenige weinigen vermeldden. Meer evenwel moet men er zich over verwonderen, dat zij steeds onderling tegen elkanderen ook het harnas aangordden, en dikwerf den strijd aanhieven over punten, welke zij elkanderen niet hadden behooren te betwisten. Trouwens gelijk in de politieke wereld de krijgsman, die tegen buitenheemschen vijand in volle wapenrusting staat, ter verde-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

len welke de Lutherschen onder elkanderen gevoerd hebben.

sideratio arminianismi; waarin de zoogenoemde Konfessie en de Apologie der Remonstranten wederlegd worden. Dit werk van CALOVIUS is niet met die vlijt bearbeid, waarmede zijne overige geschriften bearbeid zijn. — De tweede gaf ten jare 1656 in het licht eene *Synopsis armimanismi.* — De derde gaf ten jare 1693 in het licht zijne *Synopsis errorum arminianorum.* — De vierde gaf ten jare 1694 in het licht zijn *Venenum matæalogiæ arminanæ.* — De vijfde ten jare 1694 zijne *Exercitationes de præcipuis inter Lutheranos & Remonstrantes controversiis.* — De zesde ten jare 1718 zijn *Breviarium controversiarum cum Remonstrantibus agitatarum.*

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

dediging van het hem aanbevolen grondgebied, ook spoedig gereed is zijn geweer te gebruiken tegen dezen of genen spitsbroeder, die, naar hij meent, het tedere punt zijner eer met eene beledigende hand heeft aangeraakt, even zoo ligt gevoelde zich de strijdzuchtige godgeleerde getroffen, wanneer zijn geloofsgenoot over zaken van meer of min gewigt anders dacht, dan hij zelf, en met hem alle de overigen dachten, het gene dan ook ten gevolge had, dat hij hem tot een kerk en schoolgevecht uitdaagde, en hem met verbittering aanviel. Oproerig was indedaad zulk eene wijze van denken en handelen. De rust der geheele kerk werd er door gestoord. Elke der partijen kreeg haren aanhang, hare lofverkondigers, hare wrakers, hare vrienden en vijanden, hare medestanders en tegenstanders. De doffe slagen van de ontroerende alarmtrom, die, terwijl zij het hart met kouden schrik vervulden, het verstand voor alle gezonde redekaveling deden doof worden, bragten straks honderden, duizenden, op de been, om in het aangevangen geschil te deelen. Eerst waren zij er doorgaans stille getuigen van; maar straks werden zij luidruchtige beoordeelaars, dikwerf ten nadeele van hem, die anders gelukkig alles voor zich, maar alleen het stugge vooroordeel van het oppervlakkig denkend gemeen tegen zich had. Evenwel hadden toch ook deze twisten hunne nuttigheden. De geloofspunten werden alzoo beter bij het licht bekeken; men zag wat er nog aan ontbrak; die punten werden meer gescherpt, meer gepolijst; zij bekwamen eene betere rigting, beteren vorm, beter aanzien.

zien. En de kloekzinnige befloot er reeds uit, hoe veel er nog ter herftelling van de leer en den dienst der kerke te doen ware; maar de nakomelingfchap zag dit eerst regt duidelijk, en floeg er ook toen werkelijk de hand aan.

Verfchil met SCHWENKFELD.

Al vroeg begonnen in de Lutherfche kerkgemeenfchap deze godsdiensttwisten; met den tijd vermeerderden zij. De eerfte belangrijke twist was die met KASPAR SCHWENKFELD VON OSSING, een' *Silefifchen* ridder en raadsheer van den Hertog van *Liegnitz*. Deze edelman, een ijverige medehelper van LUTHER in deszelfs ondernomen hervormingswerk, was als zoodanig een zelfdenkende, verdraagzame, vrijgevende, godzalige Theologant. Maar zijne godzaligheid was niet vervreemd van dweeperij en myfticisme. Ook zijn verftand fchijnt niet genoeg opgehelderd te zijn geweest, om eenige gewigtige waarheden, waarin hij van LUTHER verfchilde, uit het regte oogpunt te befchouwen, en voor anderen in het zuiverfte licht te ftellen. Hij zag den verbazenden invloed van LUTHERS hervorming op het volk aan de eene zijde niet zonder gevoel van hartelijke dankbaarheid aan God, die door éénen mensch, in zoo korten tijd, het donker floers, dat door duizenden uit onderfcheidene eeuwen over de waarheid was vastgeftikt, had doen losmaken en afligten; maar aan den anderen kant zag hij met geen minder doordringend gevoel van gemoedelijken weedom, dat de opklaring van godsdienstbegrippen nu onder de menfchen van allerlei ftand en klasfe zoo weinig te wege bragt ter verbetering der zeden. Het le-

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

levensgedrag der, door LUTHER hervormde, christenen was, naar het hem voorkwam, geheel onveranderd gebleven. „Hoe?" vroeg hij zich zelven dikwerf, „hoe is het mogelijk, dat onder dezen nu de ware kerk van den Heiland moet gezocht worden?" Alſchoon hij gaarn op deze vraag een bevestigend antwoord wilde geven, werd hem zulks door de onbevooroordeeldſte naſporing betwist. Dit bragt hem op het denkbeeld, dat de kerk van God verſpreid ware in alle godsdienstgemeenſchappen, zoo Roomſche als Onroomſche. Onder alle gezindheden, onder alle aanhangen, meende hij ware vrome, godzalige vrienden van God en menſchen te vinden. Welk een onchristelijk denkbeeld! naar het oordeel van de menſchen dier tijden, in de onderſcheidene kerkgenootſchappen. Niets was in het oog van de meeste Roomſchen verderfelijker voor het heilig geloof der Vaderen, waarmede alle godzaligheid of ſtand houden of vallen moest. En naar de begrippen der Onroomſchen was zulk eene gedachte volſtrekt onbeſtaanbaar met het oogmerk, waarmede men het werk der hervorming ondernomen had, en met den meesten ijver doorzettede. Eerst in onze latere tijden heeft men gezien, dat dit denkbeeld in den aard der zake gegrond is. Hij, wiens verſtand door geene partijzuchtige vooroordeelen verblind is, wil de duidelijk ſprekende ondervinding toch niet logenſtraffen, die hem de waarheid van deze meening volkomen bevestigt. Eene zoodanige hervorming, als door LUTHER werd ten uitvoer gebragt, was noodzakelijk, allernoodzakelijkst. Zonder

der dezelve zoude er van de christelijke kerk niets, dan de naam, zijn overgebleven. Maar hadde men ook naar SCHWENKFELDS grondstelling kunnen handelen, en behoudens de voornaamste grondwaarheden van de godsdienstleer, omtrent min gewigtige leerstukken toegeefelijk zijnde, christenen van christenen schiften, de godzaligen met broederlijke liefde omhelzen, de overigen buitensluiten; de kerk van onzen Heiland zoude in hare bijzondere gemeenschappen eene gansch andere gedaante hebben gekregen. Hadde er dan nog eene scheiding moeten blijven, gelijk zij zekerlijk zoude gebleven zijn, het zoude niet eene scheiding tusschen regtzinnigen en onregtzinnigen, maar tusschen godzaligen en ongodzaligen geworden zijn. Derwaarts moest toch éénmaal de gang der zake de menschen leiden. Maar de toestand der kerke in die tijden was er nog niet rijp voor. Van achteren zien wij eerst nu, dat de vooringenomenheid der menschen met éénmaal omhelsde leerstellingen, die men zich verbeeldde, dat voor geene andere wijziging vatbaar waren, en zonder welker stijve aankleving zij zich geene zaligheid na dit leven dachten te kunnen belooven, dat zulk eene vooringenomenheid het doel van SCHWENKFELD met alle kracht moest tegenwerken. Hij verzamelde wel eene gemeente van opregte vrienden des Heilands uit onderscheidene kerkgemeenschappen, lieden van onderscheiden rang en staat, geleerden en ongeleerden. Deze gemeente schijnt zich bijzonder te *Liegnitz* en *Jauer* gevestigd, en door *Boheme*, het Graafschap *Glatz*, het kanton van *Zurich* en elders uitgebreid te hebben.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

ben. Maar 's mans pogingen vonden geenen algemeenen bijval. Zijne gemeente verliep weder in de volgende tijden allengs. De ſtrijdvoerende Godgeleerdheid nam alle hare ſterkten weg, zoo dat zij op de lijst der bijzondere gezindten naauwelijks meer geteld werd. In de eerſte helft der achttiende eeuw beſtond zij evenwel nog uit ongeveer driehonderd huisgezinnen. In onze tijden zoude 's mans loffelijk doel beter bevorderd zijn geworden. Wij weten, wat de Graaf van ZINZENDORFF, onder eenen blijkbaren invloed van Gods zegen, heeft gedaan bij de ſtichting van eene kerkgemeenſchap, die over de geheele aarde verſpreid is. Maar God kent de tijden, waarin het gene aan menſchen op de beste gronden heilzaam voorkomt, het voegelijkst kan worden uitgevoerd. Op zulke tijden werkt Hij door menſchen, al zijn het de zoodanigen, die hunnen medemenſchen ongeſchikte werktuigen ſchijnen te zijn, ter bevordering van het welzijn der kerke; en Hij werkt met kracht.

Evenwel SCHWENKFELD zoude zijn doel beter bereikt hebben, hadde hij ten aanzien van eenige leerſtukken anders gedacht. Gewisſelijk de hervormers zouden in hem den uitnemendſten medehelper gevonden en geëerbiedigd hebben; en de nieuw geſtichte gemeenſchap der kerk zoude niet alleen meer gezuiverd zijn geworden van dwalenden in de leer, maar ook van dwalenden in het zedelijke leven. Een zelfdenker zijnde, maakte hij geene zwarigheid, om van LUTHER te verſchillen, in wiens alom ingang vindende leer hij vele misbegrippen meen-

meende te ontdekken. Naar SCHWENKFELDS gevoelen hadde men ja LUTHER als een' afgezant te beschouwen, wijl hij het geweten van de ondragelijke bezwaren des Pausdoms bevrijd had. In zijne leer was echter nog te veel menschelijks overgebleven; daar van moest zij ook gezuiverd worden. LUTHER had zich in de hervorming te veel door zijne overmatige drift laten sturen. Hij hadde dikwerf met het onkruid ook de tarwe uitgeroeid. Aan deugd en zedelijkheid hadde hij te veel afbreuk gedaan. Het geloof, levend in goede werken, werd niet genoeg van hem aanbevolen. Zijn geloof was te wankel, te zwak, te werkeloos. Hetzelve was niet ongelijk aan dat, waarover JAKOBUS, de Apostel, weleer klaagde. Van daar dan ook, dat LUTHER deszelfs brief in den Bijbel niet regt lijden mogt. LUTHERS ijver was ook niet gepaard met dien geest van zachtmoedigheid, welken het Evangelie van CHRISTUS ademt. Van daar bij deszelfs volgers zoo veel bitterheid, zoo veel nijd en gramstorigheid jegens allen, die slechts eene haarbreedte van hen afweken. Eénmaal tot op eene zekere hoogte gekomen, van waar zij den geheelen omvang der Evangelieleer met een verhelderd oog meenden te kunnen overzien, wilden zij niet hooger klimmen, uit vrees, dat zij dan misschien nieuwe gebreken zouden ontdekken, die, wanneer zij openbaar werden, hunne te voren gepredikte gevoelens omverre werpen, en hen te schande zouden brengen. Welk eene denk- en handelwijze, den volgeren van den hervormer onwaardig! Men behoorde niet te blijven

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

ſtaan, daar LUTHER ſtaan bleef, maar voortgaan; men konde niet in alle gevallen van éénen mensch, hoe geleerd en ſchrander ook, teregtwijzing wachten, maar men diende zijne gedachten te verheffen tot God, bij wien de oorſprong van alle licht is, en zelf over alles het oog laten weiden. Zoo zoude men ééns zien het gene een ander nog niet had gezien, en ook vele belangrijke punten beter zien, dan anderen die gezien hadden. Zoo zonde men op den weg des onderzoeks vorderingen maken, die al hooger en hooger gingen, die ons waarheden deden kennen, waaraan niemand voorheen gedacht had, en die ons het gene nu nog voor waarheid gehouden werd, als verderfelijke dwaling, zouden doen achter wege laten of verwerpen. LUTHER hadde ons uit *Egypte* geleid; maar liet ons nu in de woestijn rondzwerven, zonder ons te kunnen of te willen brengen daar men wezen moest. Hij hadde een' hoop zinnelijk denkende menſchen, die aan ketenen lagen, losgemaakt; maar dezen wisten hunne vrijheid niet te gebruiken; zij ſloegen tot losbandigheid over, en waren der zake van het Evangelie allerſchadelijkst (*).

Wat voor het overige de voornaamſte punten aangaat, waarin SCHWENKFELD van LUTHER verſchilde, die zijn reeds hier voor opgegeven (†). Gelijk wij gemeld hebben, waren er in 's mans godsvruchtige volgers lieden van hoogen rang en van groote ge-

(*) Verg. SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 519, 520.

(†) Zie het XX d. bl. 157. en XXIII d. bl. 160-166.

geleerdheid. De voornaamste was wel VALENTIJN CRAUTWALD, die, nog voor het midden der zestiende eeuw, verscheidene schriften heeft uitgegeven, ter verdediging niet alleen van SCHWENKFELDS godsvruchtig doel in het hervormen der kerke, maar ook van zijne bijzondere gevoelens (*). Onder de overigen verdienen genoemd te worden JOHAN SIEGISMUND WERNER (†), BERNARD HERXHEIMER (§), DANIEL FREDERICI (**).

na C. G. Jaar 1552. tot 1708.

Krachtig was de tegenstand, welken SCHWENKVELD met zijnen aanhang moest lijden van de hervormers en allen, die aan hunne zijde stonden. In LUTHERS oog waren 's mans gevoelens zoo ongerijmd, dat hij dezelven geene opzettelijke wederlegging waardig oordeelde. Zijne pen achtte hij te goed, om er die toe op te vatten, zijnen tijd te kostelijk, om er dien aan te besteden. Alleen hij verklaarde in meer dan één geschrift, bijzonderlijk in een' brief, aan SCHWENKFELD geschreven, welke in

(*) CRAUTWALD gaf van het jaar 1543 af in het licht; *Der neue mensch*, en *bewehrung*, *dass* CHRISTUS *gantz der wahre naturliche sohn Gottes*, *und kein geschoefft seij*. — *De veteris depravati*, *novi item ac reparati hominis conditione*, en meer andere schriften.

(†) WERNER gaf ongeveer het jaar 1546 uit een' Katechismus met eene voorrede van SCHWENKFELD; ook een' *Dialogus de exinanitione & exaltatione* CHRISTI.

(§) HERXHEIMER gaf ook omtrent dien tijd in het licht eene *Bekenntnis christlichen glaubens*.

(**) FREDERICI gaf in het licht *Geheimnis der Prufung*.

na C. G Jaar 1552. tot 1700.

in zijne uitgegeven werken gevonden wordt (*), dat zijne ziel eenen afkeer had van 's mans gevoelens en ftellingen. MELANCHTHON floeg dien zelfden weg in; maar gaf daartoe een afzonderlijk werk in het licht (†), ongeveer het jaar 1554. Tegen beider verklaringen verantwoordde zich weder SCHWENKFELD in onderfcheidene fchriften (§). JOHANNES BRENTIUS en MATTHIAS FLACIUS fchijnen SCHWENKFELDS gevoelens het eerst eenigzins wederlegd te hebben, waarop deze weder geen antwoord is fchuldig gebleven. Tusfchen FLACIUS en SCHWENKFELD werd de twist allerhevigst; vele fchriften werden door hen tegen elkanderen gewisfeld (**).

SCHWENK-

(*) Tom. XX. p. 2072.

(†) *Dasf der mensch in der bekehrung zu Gott in diefem leben gerecht werde vor Gott wegen des gehorfams des Mittlers, durch glauben, nicht von wefentlichen gerechtigheit.*

(§) Tegen LUTHER gaf SCHWENKFELD uit *Ableinung der* LUTHERS *malediction;* 1555.

(**) FLACIUS gaf uit ten jare 1553 zijn gefchrift; *Von der heiligen fchrift und ihrer wurkung.* SCHWENKFELD antwoordde hierop in een vertoog; *vom worte Gottes, dasf kein ander wort Gottes feij eigentlich zu reden, denn der fohn Gottes* JESUS CHRISTUS. Intusfchen verfcheen in het licht *Iudicium eines predigers in des Schlefien uber* FLACII *buchlein, fo er wieder* SCHWENKFELDEN *in truck hat laten ausgeben.* Hier tegen weder fchreef FLACIUS *Vom furnehmlichen ftuck, punct, oder artickel der Schwenkfeldifchen fchwaermereij.* Hierop volgden van beide zijden meer andere fchriften, te menigvuldig, om hier opgenoemd te worden.

SCHWENKFELDS gevoelens werden evenwel in hunnen loop niet volkomen gestremd; zij vonden, na dezen twist met FLACIUS, meer bijvals en aanhangs. Hierdoor werden eindelijk weder eenige geleerde Lutheranen opgewekt, om andermaal ter wederlegging van dezelven het hunne bijtedragen, als daar waren LUCAS OSIANDER, vader en zoon, JAKOB HEILBRUNNER, JOHAN WINKELMANN, DANIEL SCHNEIDER, enz. (*). na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Korter van duur, maar niet min hevig, was de zoogenoemde Antinomiaansche twist, verwekt door de strenge gevoelens van JOHAN AGRICOLA, die, als in LUTHERS tegenwoordigheid, te *Wittenberg* opstond tegen het gebruik der wet, waarvan, zijns oordeels, de Christenen vrij waren. Van dit verschil is reeds voorheen in ons werk een algemeen verslag gegeven (†); hier dient er meer in de bijzonderheden van gemeld te worden. Langzamerhand was AGRICOLA met dit zijn gevoelen opgetreden; het verschil was eerst zoo gering, dat LUTHER hetzelve van weinig belang achtte. Maar AGRI- Twist met de Antinomianen.

(*) L. OSIANDER, de vader, gaf ten jare 1591 in het licht *Wiederlegung der bekaentnis* CASP. SCHWENKFELDS. L. OSIANDER, de zoon, gaf ten jare 1607 in het licht; *Enchiridion controversiarum cum Schwenckfeldianis.* J. HEILBRUNNER gaf in het licht ten jare 1597 *Schwenkfeldio-calvinismus.* WINKELMANN ten jare 1608 *Disputationes contra errores* SCHWENKFELDII *de* CHRISTO. SCHNEIDER in hetzelfde jaar; *Der prufung des* SCHWENKFELDS.

(†) Zie het XXIII d. bl. 132-139.

G. AGRICOLA, met zijn gevoelen tegen LUTHER willende doordringen, gaf te *Wittenberg* in het jaar 1537 in het licht *achttien stellingen* (*). In de vijf eersten beweerde hij, dat de boetvaardigheid niet uit de tien geboden, of uit eenige hoe ook genoemde wet van MOZES, maar uit het lijden en sterven van Gods Zoon, door het Evangelie, moest geleerd worden. Dit zocht hij met bijbelsche plaatsen te staven, onder anderen met het gene gelezen wordt LUK. XXIV; 26 en 47. „Moest de CHRISTUS niet deze dingen lijden, en alzoo in zijne heerlijkheid ingaan; opdat in zijnen naam gepredikt wierd bekeering en vergeving van zonden?" Ook hiertoe werd bijgebragt MARK. XVI: 15. en eene en andere plaats meer. Vervolgens tracht hij te betoogen, dat de wet geenszins ter regtvaardiging noodig zij, naardien de Heilige Geest zonder dezelve gegeven, en de mensch alleen door het Evangelie van CHRISTUS geregtvaardigd wordt. Alzoo behoorde dan de wet van MOZES noch tot den aanvang, noch tot het midden, noch tot het einde der regtvaardiging. Eindelijk wordt er eene leer gevorderd, die niet verdoemt, maar regtvaardigt en zalig maakt. En deze leer is het Evangelie, welke te gelijk boetvaardigheid en vergeving van zonde predikt.

Tegen deze achttien stellingen gaf LUTHER in het

(*) *Positiones inter fratres sparsæ.* Men vindt deze stellingen ook in het Hoogduitsch in ARNOLDS *Kirchen und Ketzer Historie* T. II. L. XVI. C. 25. p. 813.

het jaar 1538 en in de beide volgenden zes twist- redenen uit (*). In de eerste ontwikkelde LUTHER het denkbeeld van boete; het sluit deels in zich berouw van, en schrik tegen de zonde, deels een voornemen, om het leven te beteren. Het eerste stelt hij, dat alleen uit kracht van de wet gewerkt wordt, het andere alleen uit het Evangelie. In de tweede stelt hij, dat de wet wel ter regtvaardiging van den mensch onnoodig en onnut zij, maar dat zij daarom niet behoeft afgeschaft te worden; veel meer behoort dezelve met ernst voorgedragen te worden, ten einde de mensch uit dezelve zijne ongeregtigheid en verdoemenis leere kennen, en daar door voor God verootmoedigd worde. Hoe noodig den Christen de wet zij, bewijst hij in de derde twistrede daaruit, dat deszelfs geheele leven, naar de vermaning van CHRISTUS, eene eeuwige boete zijn moet. Hij denkt, dat zelfs het *Onze Vader* een stuk der boete zij, waarin veel van de wet voorkomt, en dat CHRISTUS, in het Evangelie door straffen en bedreigingen de kracht der wet heeft doen gevoelen. In de vierde twistrede wordt geleerd, dat de wet daarom niet behoeft opgeheven te worden, wijl zij niets ter regtvaardiging toebrengt; daar zij toch integendeel veeleer de betrachting der wet bevordert. Op de regtvaardiging volgen de goede werken van zelven, zonder hulp en dwang der wet. In de vijfde twistrede wordt bewezen, dat

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) Deze *Disputationes* worden in het latijn en hoogduitsch gevonden in LUTHERS werken; edit. *Vitemb.* XII.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

dat ook de geregtvaardigden, zoo lang zij leven, onder de wet ſtaan, en dat uit dien hoofde de leer aangaande dezelve dies te noodiger in de kerk is. En eindelijk wordt in de laatſte twistrede bewezen, dat alle Goddelijke en menſchelijke orde, alle zedelijkheid en de godsdienst zelf ophouden zoude, wanneer de wet onderdrukt moest worden (*).

Gelijk het in menigvuldige twisten van vroeger en later tijd het geval is geweest, zoo was het ook in dezen twist tusſchen LUTHER en AGRICOLA. Beiden dreven zij hunne gevoelens te hoog; en hun verſchil liep grootendeels uit op woordenſtrijd. En naar het den geleerden NITZSCH (†) toeſcheen, was AGRICOLA door LUTHER niet wel gevat en begrepen. AGRICOLA hadde, gelijk NITZSCH meende, het onderſcheid tusſchen eene politiſche godsdienstinrigting, gelijk de Joodſche was, en eene zedelijke of christelijke in den grond wel getroffen. Hij wilde dus ook eene geheel zedelijke godsdienstleer voorgeſteld hebben, welke de menſchen niet uit vrees voor Goddelijke ſtraffen, maar uit ware hoogſchatting der Goddelijke genade, leiden konde, zoo wel ter bevordering van hartelijk leedwezen over, en afkeer van de zonden, als ter inboezeming van hoop op vergeving, en ter beoefening van Gode gevallige deugd. Deze leer vond hij in het Evangelie; en wanneer hij het gebruik der wet afkeurde, zoo hadde

(*) Zie SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 531-533.

(†) In zijne *Proluſiones* II. *de Antinomismo* JOHANNIS AGRICOLÆ; *Vitemb.* 1704.

de hij het oog alleen op de *Mozaïsche*. De leer trouwens van JESUS CHRISTUS was eene volkomene godsdienstleer, en derhalve voor het zedelijk onderwijs ter betrachting van deugd ook volkomen toereikend. NITZSCH wilde wel gelooven, dat AGRICOLA zich van dit alles geene heldere denkbeelden gevormd had, maar hij hadde er toch een donker begrip van gehad. En in die opzigt ware hij LUTHER verre vooruit geweest, die van de boete niet in alles volkomen juiste denkbeelden gekoesterd, en het onderſcheid tusſchen de wet en het Evangelie niet zoo naauwkeurig bepaald had, als hadde moeten geſchieden. In ſommige opzigten hadde evenwel LUTHER getoond, dat hij in den grond der zake van AGRICOLA weinig verſchilde; maar de drift, welke hem bij het éénmaal opgevatte denkbeeld, dat hij van hen verſchilde, had in werking gebragt, deed hem telkens weder buiten de grenzen ſtappen, welke hij zeker beter onder het oog zoude hebben gehouden, ware hij bedaard geweest. Zoo ziet men, dat verſchillen, met ijver aan wederzijden gevoerd, nooit de zaak volkomen beſlisſen kunnen in het oordeel van hen, die er getuigen van zijn, alleen uit hoofde van vooringenomenheid en partijzucht; maar dat de naneef alleen, met bezadigde zinnen, alles wikkende, veelal aan beide partijen deels gelijk moet geven, deels ongelijk, en zoo langs den weg van een koelbloedig onderzoek de waarheid vindt, welke niemand der vaderen vond. Het vooroordeel verblindde de aanhangers van LUTHER. Allen verwierpen AGRICOLA's gevoelens als

n C. G. Jaar 1552 tot 1700.

dwalingen. Velen wederlegden dezelven openlijk; onder dezen maakten zich meest vermaard KASPAR GUTTEL, Predikant te *Eisleben*, MICHAEL COELIUS, PETRUS PALLADIUS, JOACHIM MÖERLINUS en JOHANNES WIGANDUS. Deze laatste heeft wel inzonderheid in dezen eenen grooten naam verworven (*). Onder de aanhangers van AGRICOLA is wel de voornaamste geweest JAKOB SCHENCK, die als Superintendent te *Freyburg* in *Meissen*, om deze reden, ten jare 1538 is afgezet, en na zijne gevoelens herroepen te hebben, te *Leipzig* Hoogleeraar in de Godgeleerdheid werd, maar toen weder op nieuw onder verdenking gevallen zijnde, andermaal zijnen post verloren heeft, en eindelijk uit het land werd gebannen. Twee schriften zien van hem het licht, eene Postille en eene Twistrede, waarin hij zijne stellingen heeft trachten te bewijzen.

Ook AGRICOLA heeft ten jare 1540 zijne gevoelens herroepen. De denkbeelden, welke hij, ten aanzien van het betwiste leerpunt, koesterde, waren, naar het schijnt, niet zoo uitgewikkeld voor zijnen geest, dat hij van derzelver gegrondheid genoegzaam overtuigd was. Hij deed ten minste van zijne gevoelens afstand. Trouwens het kan zijn, dat hij in een gesprek, ten gemelden jare met LUTHER gehouden, meer voor deszelfs gezag en achtbaarheid zwichtte, dan wel voor de bewijsredenen, door

(*) Hij gaf twee geschriften uit; *Collatio de tribus argumentis antinomicis*, *Jen.* 1570; en *Collatio de antinomia veteri & nova*. *Jen.* 1571.

door hem bijgebragt, ter verdediging van zijne begrippen (*). AGRICOLA herriep zijne gevoelens schriftelijk te *Berlijn*, werwaarts hij nu tot hofprediker van den Keurvorst van *Brandenburg* beroepen was. Hij verklaarde in dit zijn geschrift, dat de wet allendeels eerst geleerd behoorde te worden; maar wanneer de mensch uit dezelve aan zich zelven ontdekt, en zijn geweten ontrust, of met schrik ware vervuld geworden, als dan eerst het Evangelie moest troosten. Tevens bad hij allen om vergiffenis, die door zijne te voren aan den dag gelegde meeningen geërgerd waren.

Deze twist met AGRICOLA had op de Scholastieke Godgeleerdheid, die allengs van onderen op weder zocht in te kruipen, eenen bijzonderen invloed. Want nu begon men het gebruik der wet te verdeelen in een' *usus politicus*, (ik kan hier niet wel andere, dan de latijnsche woorden bezigen) *paedagogicus* en *didacticus* of *normativus*. De *usus politicus* bestond in de betrachting der natuurwet; op denzelven moesten alle pligten van het maatschappelijke leven rusten. De *usus paedagogicus* bevorderde in de bekeering de aanneming en toeëigening van CHRISTUS; en de *usus didacticus* maakte bij de geloovigen het gebruik der wet uit na de bekeering (†).

AGRI-

(*) JABLONSKI oordeelt in zijne *Institut. hist. christ.* T. II. p. 144. dus over AGRICOLA te streng, wanneer hij hem noemt *virum de re Euangelicorum non male meritum, sed ingenii pertinacis sibique plus iusto fidentis.*

(†) Vergelijk BAUMGARTENS *Geschichte der Religionspar-*

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

Twist over de onverschillige zaken in den godsdienst.

AGRICOLA was het, die op last van Keizer KAREL, *den vijfden*, in het jaar 1548, nevens JULIUS PFLUG en MICHAEL HELDING, anders genoemd SIDONIUS, beiden Roomschkatholieke Godgeleerden, de opsteller was van het vermaarde geschrift *Interim* (of Intusschen) dus genoemd, om dat die Monarch hetzelve den Protestanten wilde opdringen, als een middel, om de godsdienstverschillen te doen zwijgen, tot dat daaromtrent door eene algemeene kerkvergadering uitspraak zoude gedaan zijn. Dit geschrift, hebben wij voorheen gezien, gaf aanleiding tot hevige twisten. Niet alleen misviel hetzelve aan de Roomschgezinden en aan de meeste Protestanten; maar onder deze laatsten werd het eene bron van hoog bruischende verdeeldheden, die naauwelijks te stoppen was. De geschiedenis van die verdeeldheden is reeds voorheen te boek geslagen (*); hier moeten derzelver bijzonderheden nader gemeld worden. In dit geschrift *Interim* waren eenige *onverschillige* zaken voorgeschreven, waarin de Keizer begeerde, dat de onderscheidene godsdienstpartijen voor als nog overeenkomen, en zich zouden laten vinden. Dit gelukte niet. De Roomschen waren er geheel afkeerig van. En wat de Protestanten betreft, dezen waren te dien opzigte verdeeld. Sommigen, overhellende tot zachtheid en gematigdheid, wilden zich te dezen aanzien gaarn schikken, te meer,

partheyen; bl. 1153-1157. en SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 534-540.

(*) Zie XXIII d. bl. 139-143.

meer, daar zij anders vreesden, zich de geweldigste uitwerkselen van 's Keizers ongenoegen te zullen op den hals laden. Aan het hoofd van dezen stond MELANCHTHON. Maar de overigen stelden zich hier allergeweldigst tegen, nergens minder van willende hooren. Alzoo ontstonden de verschillen, welke de *Adiaphoristische* genoemd werden, naar een Grieksch woord (*), dat *onverschillig* beteekent. Er werden verscheidene bijeenkomsten gehouden, waarin men hier over handelde. Onder dezelven is wel het meest vermaard geweest die van *Leipzig*. In deze bijeenkomst werd, door MELANCHTHON, EBER, BUGENHAGEN, MAIOR, PFEFFENGER, ontworpen een formulier, waaraan de toenmalige Keurvorst van *Saksen* MAURITS zulk een gezag gaf, dat hetzelve als een regel, waarnaar alle zijne onderdanen zich gedragen moesten, wierd voorgeschreven. De hoofdinhoud kwam hierop neder, dat, indien maar de zuiverheid der leer behouden bleef, men in de kerkplegtigheden en in andere onverschillige dingen behoorde toetegeven, en daarover onderling niet te twisten. Dit formulier kreeg alzoo den naam van het *Leipziger Interim*, en opende den weg tot hoog klimmende oneenigheden, die de gansche kerk met vrees vervulden voor gevolgen, die het geheele werk der hervorming, met zulken voorspoed voortgezet, weder konden verijdelen. De meeste Lutherschen vonden in dat *Interim* van *Leipzig*, onder den naam van *onverschillige* zaken, inzonderheid vele plegtigheden,

(*) Ἀδιαφορος.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

den, herkomstig uit het ongerijmdste bijgeloof, plegtigheden, die voedsel gaven aan den inwendigen trek der menschen, om in het uiterlijke verdiensten te zoeken, welke zij voor God in rekening konden brengen, plegtigheden, die in het naauwste verband stonden met leerstukken, waarvan de Protestanten eenen afkeer moesten hebben, en die alleen in de Roomsche kerk, wegens gebrek aan licht, of uit vooroordeel, omhelsd konden worden. Zoo dachten er alle Lutherschen over, die getrouw wenschten te blijven aan de welberedeneerde gevoelens van hunnen eersten voorganger, den onsterfelijken LUTHER. Deze, meenden zij, dat, wanneer hij nog op aarde geleefd had, gelijk hij nu in den hemel onder de meer verlichte zaligen leefde, gewisselijk eenen toornigen blik op zijnen broeder MELANCHTHON zoude geslagen hebben, die koelbloedig genoeg was, om in den Godsdienst van menschen, welke voor den hemel werden opgevoed, zulke zaken als onverschillig in zijn oog toetelaten. Buiten kijf goot de menschlievende MELANCHTHON, met eene te milde of ruimschotige hand, gelijk men spreekt, wat te veel water in den wijn. Maar men ziet hier weder, het gene zoo dikwerf is gezien en aangemerkt, dat, waren 's grooten mans verstandelijke vermogens in LUTHERS geest, en de inborst van dezen in MELANCHTHONS hart geweest, het geheele Protestantisme eenen anderen gang zoude genomen hebben. LUTHERS hart bruischte geweldig; maar dat van MELANCHTHON was vlak gelijk eene effene zee. Beider harten hadden tot één hart ge-

gesmolten moeten zijn; dan zouden deszelfs bewegingen zachtelijk beroerde kabbelingen zijn geweest, die aan de hervorming eene bestendig voortdurende werking hadden kunnen geven, waardoor al het goede, dat men zich had voorgesteld, veel beter zoude zijn bevorderd geworden. Maar wat willen wij menschen oordeelen? Gods bestuur loopt veel hooger dan onze menschelijke inzigten zijn, die, hoe helder ook, naar zij ons voorkomen, evenwel flaauwe schemeringen zijn, waardoor wij dikwerf verhinderd worden, het ware van het valsche te scheiden.

Het weifelen van MELANCHTHON was onverdragelijk in het oog der echte Lutheranen, aan welker spits MATTHIAS FLACIUS stond. Deze geleerde man gaf ten jare 1549, 1550 en 1551 in het licht zijne menigvuldige, op elkåêr staêg volgende, schriften, waarin hij aan het publiek heeft medegedeeld alle met mogelijkheid te maken aanmerkingen op het *Leipziger Interim*, alles wederleggende, wat in hetzelve zijns oordeels met het Protestantisme volstrekt niet bestaanbaar was. Deze geschriften waren deels in het Hoogduitsch, deels in het Latijn (*), en opgevuld met vrij hevige verwijtingen van

(*) De hoogduitsche geschriften waren; *Leipziger Interim mit scholien erlautert; — Schrift wieder ein recht epicurisch buch, darin das Leipzigische interim vertheidiget wirt, sich zu huten vor den verfälschen der wahren religion, nüzlich zu lesen; — Erklärung der schaendlichen sünde der ienigen, so durch das concilium,*

na C. G Jaar 1552. tot 1700.

van trouweloozen afval, den zoodanigen gedaan, die tot nog toe als grondzuilen van de regtzinnigheid der kerke waren aangezien. Aan de zijde van FLACIUS ftonden tegen MELANCHTHON en deszelfs aanhang NICOLAUS GALLUS, een Godgeleerde te *Maagdenburg*, van wien men ook verfcheidene hiertoe betrekkelijke fchriften heeft (*), NICOLAUS AMS-

um, interim und adiaphora von CHRISTO *zu dem Antichrist fallen; — Klaerliche boweifung, dasf alle die, welcke die fchriften wieder das interim feil zu haben und zu lefen, verbieten; item die zu diefer zeit die Magdeburger verfolgen, Christum verfolgen; — Bericht von etlichen artickelen der Christlichen lehre weder die adiaphoristen*, en nog veel meer andere diergelijke fchriften. In het latijn waren meer dan tien fchriften, hiertoe betrekkelijk, door FLACIUS verzameld, die voor een gedeelte eerst elk afzonderlijk zijn uitgekomen, en daarna allen zamen in één' band het licht zagen ten jare 1550, onder den titel van; *Omnia latina fcripta* M. FLACCII *Illyrici, hactenus fparfim contra adiaphoristicas fraudes & errores edita, & quædam, prius non excufa.*

(*) Deze fchriften zijn; *Disputatio de adiaphoris & mutatione præfentis ftatus pie conftitutarum ecclefiarum; — Erklaerung und confens vieler christlichen kirchen der Augspurgifchen confesfion auf die neue verfaelfchung der lehre vom freyen willen, die aus dem Interim von etlichen noch gefuhret und vertheidiget wird; — Erklaerung der religionsftreite zu nothdurftigen unterricht der kirchen und ableinung falfcher calumnien wieder die verfaelfcher der wahren augspurgifchen confesfion* en meer anderen.

AMSDORFF (*). Dezen waren wel de voornaamste medestanders van FLACIUS; bij welke zich evenwel ook nog gevoegd hadden eenige andere mannen van naam, als JOACHIM WESTPHALUS en JOHAN HOEK, anders genoemd ÆPINUS, enz. Beide deze geleerde hebben zeer vele grootere en kleine geschriften, hier toe betrekkelijk, uitgegeven.

Op al het onaangename, dat MELANCHTHON in die schier ontelbare schriften lezen moest, ware het hem onmogelijk zoo te antwoorden, als wanneer hij slechts tegen éénen wederstrever zich te verdedigen, en één geschrift te wederleggen gehad hadde. Raadzaam vond het derhalve de verstandige man, om geen één van alle die schriften op eene ordelijke wijze, stuk voor stuk, te ontzenuwen, maar voor de geheele Protestantsche kerk zijne rondborstige verklaring afteleggen omtrent de zaak, die in verschil was. Dit deed hij eenvoudiglijk in eene voorrede voor zeker door hem uitgegeven werk *over de boetvaardigheid* (†); welke voorrede bijzonderlijk tegen FLACIUS gerigt was. Hij verklaarde, dat al wat deze tegen hem geschreven had, openbare laster was; als hadde hij niets anders in den zin, dan om de leer te veranderen, en kerkplegtigheden te

(*) Ook veelvuldig zijn de schriften van dezen AMSDORFF; als *Dasʃ ietzund die rechte zeit sey, Christum und sein werk zu bekennen, und auf keine andere zu warten sey*; – *Etliche sprucke, dasʃ man den adiaphoristen nicht trauen noch glauben soll*, en meer anderen.

(†) *Repetita doctrina de pœnitentia.*

na C. G. Jaar 1559. tot 1700.

te herstellen, die reeds afgeschaft, en met eenen reinen godsdienst niet overeenkomstig waren. MELANCHTHON verklaarde, dat hij ten aanzien van de geheele godsdienstleer geene andere gevoelens voedde, dan die hij had ontwikkeld in zijne bekende *Loci theologici*, en dat, wat de kerkplegtigheden aanging, hij geraden hadde niets anders aan de hand te houden, dan hetwelk geene de minste inbreuk op den godsdienst des harten had, en hetgene eigenlijk gezegd niet waardig was, dat men er eenig gewigt aan hing. BUGENHAGEN, PFEFFINGER en anderen, die der partij van MELANCHTHON waren toegedaan, beijverden zich in onderscheidene schriften zoo veel te meer, om de schriften van FLACIUS te wederleggen. Inzonderheid gordden zich hiertoe aan eenige geleerden te *Wittenberg*, die, ongeveer het jaar 1550, ter verdediging van MELANCHTHON, een allerscherpst geschrift tegen FLACIUS uitgaven (*). In hetzelve werd deze heethoof-

(*) *Ad toties cum fastidio & nausea repetitas virulentissimas & falsissimas criminationes* FLACII *vera responsio, decerpta summatim ex tota rerum gestarum historia, qua & veritas causæ totius atque innocentia ecclesiarum in his terris & præceptorum demonstratur & ostenditur vanitas, futilitas, virulentia ac malitia* FLACII, *ut, hac cognita, pii cogitent tandem de remediis adhibendis ecclesiæ, furiosis istius profugi clamoribus sine modo & sine laceratæ, ut finis tandem imponatur contentionibus, scripta epistolæ forma a scholasticis academiæ Vitembergensis.*

hoofdige Theologant doorgehaald op eene fchampere wijze, als een heimelijke vijand van de Augsburgfche belijdenis, en als een verborgen handhaver van het Roomfche katholicisme. Heethoofdig noem ik FLACIUS. Dit was hij, bij alle zijne geleerdheid, waardoor hij zich de uitmuntendfte verdienften heeft verworven. Als zoodanig zullen wij hem vervolgens nog nader leeren kennen. Uit de gefchiedenis van dezen twist ontdekt men trouwens aan beide zijden menfchelijke zwakheden. Was FLACIUS te driftig en te ftrijdzuchtig; MELANCHTHON was te koud en te bedaard. Niets ging hem meer ter harte dan vrede en ftilte. Zelfs zijn vriend KALVIJN kon de groote toegevendheid, welke hij omtrent anders gezinden, omtrent de Roomfchen, te dezen aanzien, in acht nam, niet wel dulden. Hij liet niet na, hem die met vriendelijke fcherpheid te verwijten. En KALVIJN had geen ongelijk. MELANCHTHON was indedaad te zacht; en dit bragt den zoo braven als doorgeleerden en doorfchranderen man, ftaande dezen twist, in verlegenheid. Hij zag zich in de engte gekneld tusfchen zijne eigene overtuigingen, en den wil van zijnen landheer MAURITS, en de bevelen van den dreigenden Keizer. FLACIUS met alle zijne drift en ftrijdzucht deed wel, dat hij, voor de gevolgen bevreesd, waakte tegen eene verzwagering met de Roomfche kerk, waaromtrent MELANCHTHON onverfchillig fcheen. Ware FLACIUS maar gematigder, meer vredelievend en kloekzinnig geweest!

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Deze twist werd eindelijk geheel gezust door den gods- Twist

over de noodzakelijkheid der goede werken.

godsdienstvrede van het jaar 1555. In de gemoederen evenwel bleef eene onderlinge wederwilligheid werken. Men vertrouwde elkanderen niet. De Melanchthonianen werden steeds van de ernstige Lutheranen als met looden schoenen nagegaan, en met argwaan en achterdocht gadegeslagen. Het geringste zelfs gaf aanleiding tot harrewarrerijen; en straks stond alles weder, gelijk voorheen, in vuur en vlam. Door dezen weg altoos ontstond de hooggaande twist over de noodzakelijkheid der goede werken tusschen GEORG MAIOR en NIKOLAUS AMSDORFF, van welken voorheen (*) reeds melding is gemaakt, en hier nog eenige nadere bijzonderheden dienen geboekt te worden. Na dat beide genoemde geleerden met elkanderen hierover sterk getwist hadden, mengden zich in denzelven ook eenige anderen, bijzonderlijk de beide meer genoemde strenge Lutheranen FLACIUS en GALLUS. MAIOR namelijk had ten jare 1553 in het licht gegeven eene leerrede over de bekeering van PAULUS, waarin betoogd werd, dat de goede werken ter zaligheid, maar niet om de zaligheid te verdienen, noodig waren (†). De leerstelling van MAIOR, wat meer ontwikkeld, kwam hierop neder. ,,De goede werken zijn noodzakelijk ter zaligheid; niemand kan zonder de goede werken zalig worden, al is het,

dat

(*) D. XXIII. bl. 143-145.

(†) *Sermon van Pauli bekehrung, dass gute wercke zur seligheit, aber nicht zum verdienst der seligheit nöthig seyn.*

dat zij niets verdienftelijks hebben, waardoor wij der zaligheid waardig worden." Deze leer werd van MAJOR met zulk een vuur verdedigd, dat hij zich niet ontzag, tegen elken anders denkenden, al mogt hij ook een Engel uit den hemel zijn, de vervloeking uittefpreken. Nu was alles in beweging. Door raad en toedoen van FLACIUS en GALLUS gaven dadelijk, ten evengenoemde jare, de predikanten van *Lubek*, *Hamburg*, *Lunenburg* en *Maagdenburg* hun oordeel in het licht over dezen twist, ten nadeele van MAJOR (*). Hetzelfde deden de *Mansfelders* (†). MAJOR trachtte duidelijk aantetoonen, dat men hem geheel verkeerd begrepen had, als willende hij aan de goede werken geene andere noodzakelijkheid toegekend hebben, dan voor zoo verre zij vruchten van het geloof zijn. Hij verklaarde zijn gevoelen dier wijze, dat de goede werken niet noodzakelijk waren, om dat zij ter verkrijging der eeuwige zaligheid van kracht waren, maar om dat het ware geloof moet levend zijn, en het leven des geloofs allernatuurlijkst goede werken moet voortbrengen als vruchten der gerechtigheid (§).

Maar

(*) *Sententia ministrorum* CHRISTI *in ecclesiis Lubricensi, Hamburgensi cet. de corruptelis doctrinæ iustificationis, quibus* D. GEORGIUS MAJOR *asserit, bona opera ad salutem esse necessaria.*

(†) *Bedencken, dass diese lehren, gute wercke sind noethig zur seligheit, nicht nutz, noth noch wahr seyn.*

(§) Hij gaf ten dien einde in het licht zijne *Bekaen-*

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Maar alle betuigingen en verklaringen van MAJOR waren te vergeefs. Het vooroordeel ſtak met verdubbelde woede het hoofd tegen hem op. Er kwamen verſcheidene ſchriften in het licht, waarin hij geweldiglijk werd aangerand, als ware hij een halſtarrig verdediger van ééne der grofſte dwalingen, die tegen de heilige ſchrift en de Augsburgſche belijdenis inliepen. Hij leed zulk een verregaand ongelijk bijzonderlijk van de Godgeleerden in Nederſakſen, die hem ten jare 1561 zeer hard aanvielen met de uitgave van een geſchrift, vervaardigd door JOACHIM MORLINUS (*). Dus werd de oorlog, als het ware, met vernieuwde drift hervat. GEORG MAJOR verdedigde zich andermaal in de voorrede voor zijne Leerredenen over de gewone zondags- en feesttekſten. MORLINUS wederlegde weder dezelve (†), aan zijne zijde hebbende WOLFGANG WALDNER (§), en HIE-

kaenntenis von dem artickel der iustification, das ist von der lehre, daſſ der mensch allein durch glauben ohn alle verdienst, um des Herrn CHRISTI *willen, vergebung der ſunden habe, und fur Gott gerecht und erbe ewiger ſeligheit ſey, und von guten wercke, welcke dem wahrachtigen glauben als fruchte der gerechtigkeit folgen ſollen.*

(*) *Erklaerung aus Gottes wort, und kurtzer bericht der herren theologen, welcke ſie der erbaren ſaechſiſchen ſtaedte geſanden zu Luneburg in Julio dieſes* 61 *iahrs gehalten furnemlich auf drey artickel gethan haben.*

(†) In zijn geſchrift *Wieder* D. MAIORS *vorrede*; 1562.

(§) Deze gaf in het jaar 1562 in het licht *Verzeichnis der beſchwerlichen puncten in* GEORG MAJORS *vorrede*

HIERONYMUS MENCEL (*), die zich insgelijks dapper weerden, om hunnen vijand uit het veld te slaan. Ook nu schoot op nieuw toe de verbitterde GALLUS, die MAJOR voor erger ketter hield, dan er zelfs in de gemeenschap der Roomschgezinden gevonden werd (†). MAJOR allerverdrietigst, en met reden, over de hardnekkigheid des vooroordeels, dat men tegen hem had opgevat, riep hemel en aarde tot getuige, dat men hem verkeerd verstond, en hij geene gevoelens koesterde, strijdig met de algemeen aangenomene leer der kerke (§). Openlijk verklaarde hij tevens met alle waarschijnlijke blijken van opregtheid, dat hij, in den grond der zake, volstrekt eenstemmiglijk dacht met alle onpartijdige handhavers der Augsburgsche belijdenis. En meende men, dat de stelling, „ de goede werken zijn

de uber die neue postill der sontageuangelien, darinn auch grundlich und mit wahrheit aus seinen selbst eigenen buchern erwiesen wird, dass sie der lehren halben von D. LUTHER *selig nur gar zu weit weichen.*

(*) Deze gaf ten zelfden tijde uit *Censura de* GEORGII MAJORIS *præfatione & eius falsa doctrina.*

(†) In zijne ook ten zelfden tijde in het licht gegevene *Pia & necessaria admonitio de cavendis crassis & plusquam papisticis erroribus* G. MAJORIS, *quorum hic plurimi, recitatis ad verbum prolixis eius locis, diserte commonstrantur et refutantur.*

(§) Hij gaf ten jare 1564 in het licht zijne tweede *Confessio de iustificatione;* en ten jare 1567 zijne *Wiederholing und endliche erklaerung der bekaenntnis von dem artickel der iustification.*

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

zijn noodzakelijk ter zaligheid," dubbelzinnig, en aan verschil onderhevig was, daarvan wilde hij zich in het vervolg dan ook gaarn onthouden. Maar alle zijne betuigingen, verklaringen en beloften vlogen en verdwenen in de lucht. Partijen gedroegen zich, als of zij die niet hoorden; zij sloegen er ten minste geen geloof aan, heimelijk en openlijk er den spot mede drijvende. Zij wilden het laatste woord hebben; men zag duidelijk, dat zij, met geene redenen van beter onderwijs verder kunnende komen, hunne schijnbare sterkte zochten alleen in de éénstemmige kreet, „ hij is een ketter!" zonder kracht van bewijzen aangeheven, en bij herhalingen uitgeschreeuwd. JOHAN WIGAND en WOLFGANG WALDNER hadden den boventoon (*). En MARTINUS CHEMNITZ, zoo men zegt, leende zijne pen, om er het gerucht van te verbreiden; MARTINUS CHEMNITZ, een man, van wien men iets anders zoude verwacht hebben! Maar wij kunnen ons geen denkbeeld vormen van die tijden, waarin eene twistziekte heerschte, zoo besmettend in hare gevolgen, als hardnekkig in haren aard. De schranderste mannen werden er door aangetast, zoo dat hun verstand door drift geheel overdwarst, en het nut, dat zij anders hadden kunnen stichten, er aan-

(*) De eerste gaf ten jare 1568 in het licht *Erinnerung von der neue busse* D. GEORG MAJORIS. WALDNER gaf ten zelfden jare in het licht *Beweisung wieder* MAJORS *repetition, dass er mit derselben noch schade thue in der kirche, und den artickel von der rechtfertigung verfaelsche,*

aanmerkelijk door belemmerd werd. Welk een voortreffelijk Theologant was FLACIUS! en ook deze zelfde man, verblind door zijnen overspannen ijver, bij een éénmaal vastgezet voornemen, om voor zijne partij nimmer te bukken, hield niet op, MAJOR tegen te spreken, blijkens eene, ten jare 1570 uitgegevene, scherpe beoordeeling van het laatste geschrift, onder den titel van *mijn Testament*, door dien man toen in het licht gezonden. Die beoordeeling had den titel *Toets van Majors Testament* (*). Met FLACIUS vereenigden zich toen de Godgeleerden van *Jena*, die een diergelijk geschrift uitgaven (†). na C. G. Jaar1552. tot 1700.

AMSDORFF hebben wij als den voornaamsten antagonist van MAJOR leeren kennen. Deze ondertusschen had door zijne verregaande drift alle zijne medestanders even zeer tot stilzwijgen behooren te brengen, als MAJOR hen door zijne opregte betuigingen, dat hij in den grond der zake ééns met hen was, had zoeken te doen. AMSDORFF gaf ten jare 1559 een geschrift uit, dat alle onpartijdigen volkomen overtuigen konde van de valschheid der stelling, welke hij tegen MAJOR dreef. Zelfs de titel verried zijne kwade zaak. Meermalen had hij in den twist met MAJOR zich zoo uitgedrukt, dat de *goede werken schadelijk waren ter zaligheid*. MAJOR had die ongerijmde en godsdienstlooze stelling wederlegd. Maar AMSDORFF, die de-

(*) *Censura de Testamento Majoris.*

(†) *Van Testament Majoris.*

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

deze éénmaal ontvallen ſtelling, welligt nu tegen beter weten, wilde vasthouden, zocht dezelve te verdedigen in een opzettelijk daartoe ingerigt geſchrift, hetwelk dezen titel had; *Dat de ſtelling*, „ de goede werken zijn ſchadelijk ter zaligheid," *eene regte*, *ware*, *christelijke ſtelling is*, *door den heiligen* PAULUS *en* LUTHER *geleerd* (*). Zoude men niet gezegd hebben, dat de drift 's mans verſtand geheel beroerd had? Niemand zijner medeſtanders in den twist wilde hem ook hierin toeſtemmen, zelfs niet toen hij in dat geſchrift er deze kleur aan trachtte te geven, dat de goede werken wel op zich zelven niet ſchadelijk waren ter zaligheid, maar dit werden met betrekking tot het vertrouwen, hetwelk men er op ſtelde.

Schoon aan de zijde van AMSDORFF de meeste Theologanten zich bevonden, ontbrak het evenwel MAJOR niet aan medeſtanders, die, ſchoon hij hunne hulp in het verdedigen zijner zaak niet noodig had, zich nogtans met eere zien en met kracht hooren lieten. De voornaamſte van dezen was de eerſte Superintendent te *Eiſenach*, en naderhand te *Gotha*, JUSTUS MENIUS, die voorheen ook tegen MAJOR geijverd had, maar ten jare 1557 zich bijzonder aankantte tegen FLACIUS, uitgevende een ge-

(*) *Daſſ die propoſitio*, *gute wercke ſind zur ſeligheit ſchaedlich*, *eine rechte*, *wahre*, *christliche propoſitio ſey*, *durch die heiligen* PAULLUM *und* LUTHERUM *gelehret und geprediget.*

geschrift (*), waarin hij hem met zwarte verwen afschilderde als eenen leugenaar en lasteraar, en na dat deze hem geantwoord had (†), nog eenige andere schriften, die niet minder scherp waren (§). Ook onderscheidde zich PAULUS CRELIUS, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Wittenberg*, die met JOACHIM MORLINUS eenige schriften gewisseld heeft, waarvan het laatste uitkwam ten jare 1570 (**). Hier mede nam de twist een einde. MAJOR gaf het stuk op, ziende, dat zijne vijanden, door kwaadaardigheid of onkunde tegen hem ingenomen blijvende, toch voor geene overtuiging vatbaar waren (††).

Twist met de de Synergisten.

Terwijl de twist tusschen MAJOR en AMSDORFF op het hevigst was, ontstond het verschil met de *Synergisten*, waarvan voorheen reeds verslag is gedaan (§§), en hier nog eenige bezonderheden, betreffende den gang, dien hetzelve genomen heeft, volgen moeten. Het verschil liep over de medewerking

(*) *Verantwortung auf* M. FLACII *giftige und unwahrhaftige verleumdung und laesterung.*

(†) In een geschrift, *Der alten und neuen lehre* J. MENII.

(§) Als daar waren *Kurze bescheid; — Die bittere wahrheit.*

(**) *Propositiones theologicæ, oppositæ præstigiis* J. MORLINI, *quibus deformare ecclesias & scholas harum regionum conatus est.*

(††) *Conf.* WALCHII *Bibl. Theol. Sel.* II. p 617-624.

(§§) D. XXIII. bl. 145 en 146.

II C. G. Jaar 1552. tot 1700. king van 's menſchen wil met de Goddelijke genade. De vraag was, of de zoogenoemde natuurlijke mensch na den val nog die krachten had, dat hij in zijne bekeering zelf handelen, en met den heiligen geest, te gelijk, werken konde? Die deze vraag met ja bevestigden, werden *Synergisten* geheeten, met een' naam, waarvan de oorſprong voorheen verklaard is (*). Het hoofd der *Synergisten* was VICTORINUS STRIGELIUS of STRIGEL, die zich ergens (†) over 's menſchen wil verklaarde geheel overeenkomſtig het gevoelen van MELANCHTHON, en ſtrijdig met dat van LUTHER, die den zoogenoemden *knechtelijken wil ten ſterkſte dreef.* Aan MELANCHTHONS zijde hadden anders vele Theologanten geſtaan, die LUTHER genoegzaam geheel hierin verlaten hadden. STRIGEL zoude dus wel hebben gedaan, met elk te dezen aanzien te laten gevoelen het gene hem het meest met de waarheid ſcheen overeen te komen. Waartoe toch eene nadere *verklaring?* Want nu geraakten de gemoederen in onrust. Men trok partij. De Sakſiſche Godgeleerden geboden, deze verklaring te onderteekenen, met bedreiging van ballingſchap aan allen, die zulks weigerden. Voorwaar een zeer onvoorzigtiglijk genomen maatregel. Immers nu werd die verklaring met de grootſte naauwkeurigheid gelezen, onderzocht, getoetst, en eindelijk op last van den Her-

(*) Ter a. p.

(†) *Legenda est hæc declaratio in* SCHLUSSELBURGII *Catal. hæretic.* L. V. p. 88.

Hertog van *Weimar*, JOHAN WILLEM, veroordeeld. Dadelijk ſtond de groote ſchaar der meeste Theologanten tegen STRIGEL in de wapenen. Hij zag zich omringd van TILEMAN HESHUSIUS (*), NIKOLAUS AMSDORFF (†), JOHAN WIGAND (§), en meer anderen. STRIGELS ergſte vijand onder die allen was MATTHIAS FLACIUS, met wien hij verſcheidene plegtige redewisſelingen te *Weimar* heeft gehouden, waaruit meer andere twisten rezen, als bij voorbeeld over de oorſpronkelijke zonde, of zij namelijk tot de zelfſtandigheid en het wezen van den mensch behoorde, of tot de toevalligheden? FLACIUS was in ééne van die redewisſelingen onbedachtzaam genoeg geweest, om zich, op deze hem door STRIGEL gedane vraag, het antwoord, *tot de zelfſtandigheid en het wezen!* te laten ontvallen. En het gene hij alzoo in heete drift nu volhield, dat bleef hij tot zijnen dood toe beweren, een ontelbaar aantal ſchriften uitgevende, waarin hij telkens die ſtel-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) HESHUSIUS gaf ten jare 1562 in het licht zijn boek; *De ſervo arbitrio hominis & converſione eius per Dei gratiam adverſus ſijnergiæ asſertores*; als mede zijne *Confutatio argumentorum, quibus ſijnergistæ ſuum errorem de liberi arbitrii emortui viribus defendere conantur.*

(†) AMSDORFF gaf ten jare 1564 in het licht zijn geſchrift; *Wieder die ſijnergiam* V. STRIGELII.

(§) WIGAND gaf ten jare 1572 in het licht zijn vertoog; *De libero hominis arbitrio integro, corrupto in rebus externis, mortuo in rebus ſpiritualibus & renato.*

ftelling met nieuwe bewijzen zocht te ftaven, maar ook telkens zijne zaak meer en meer bedierf (*). Velen verlieten hem uit dien hoofde, ziende zijne drift en onverzettelijkheid in het verdedigen van eene ftelling, die den meesten voorkwam als zeer gevaarlijk, daar zij het denkbeeld medebragt, dat God de oorzaak van de zonde zij, of het denkbeeld in zich floot van de twee beginfelen der Manicheën. De meergemelde tegenftanders van STRIGEL, bijzonder HESHUSIUS en WIGAND, vielen FLACIUS niet alleen af, maar fchreven met eene fcherpe pen, in galle gedoopt, tegen hem (†). Zoo ziet men, welken rampzaligen invloed de godsdienst-twisten hebben, wanneer het den genen, die dezelven voeren, niet om de waarheid, maar om den arm-

(*) Libellus *de peccati originalis, aut veteris Adami appellationibus & esfentia*, 1567. — *Demonftrationes evidentisfimæ doctrinæ de esfentia imaginis Dei & diaboli*, 1570. — *Orthodoxa confesfio de originali peccato, qua folide respondetur calumniis*, 1571. — *Christliche bekänntnis von der erbfünde, wieder das pelagianifche und fophistifche accidens*, 1571. Men konde er bijvoegen nog een douzijn andere, met hetzelfde oogmerk door hem vervaardigde, gefchriften.

(†) Behalve eenige andere hiertoe betrekkelijke fchriften gaf HESHUSIUS ten jare 1572 in het licht *Defenfio piæ fententiæ* AUGUSTINI, *quod peccatum originis non fit fubftantia.* WIGAND gaf onder anderen uit ten jare 1574; *Warnung vor zwey errthümer der neuen Manicheër, dasf der teuffel ein fchaepfer fey menschlichen wefens und dasf Gott fey ein fchæpfer der fünden.*

armhartigen roem eener gewaande overwinning te doen is. De grootste mannen maken zich hierdoor onbruikbaar voor de belangen der kerke. Wie moet niet met weemoed denken aan den dwazen handel van FLACIUS, die, hadde hij zich niet door zijne zucht om verdeeldheden te stichten en aantekweeken laten vervoeren, voor het gansche theologische vak de uitgebreidste verdiensten verworven, en lessen zoude hebben gegeven, die nog heden voor ons allergewigtigst en hoogst nuttig zouden geweest zijn. Het schijnt wel, dat in die tijden niemand een groot Theologant in de schatting van het algemeen heeft kunnen zijn, ten zij hij in denkwijze van zijne broederen verschilde, en dezen met bitterheid hunne gevoelens betwistte. Welk een ellendig wanbegrip! Hoe zijn dan toch onze tijden verbeterd, daar thans de twistzoeker van eenen verstandigen, die door hem is aangevallen, dikwerf geen antwoord krijgt, en het weldenkend publiek het oor aan gekijf niet willende leenen, den eersten laakt, den anderen prijst. Wanneer staal en steen tegen elkanderen met kracht in werking komen, ontspringen er vonken, die, wel opgevangen, eene verkwikkende warmte kunnen geven, maar met drift en onbezadigdheid misbruikt, eenen fellen brand verwekken, die de grootste verwoestingen aanrigt. En dit laatste, overgebragt tot twee met elkanderen strijdige geleerden, was voorheen doorgaans het geval. Wat heil is er in twist om regt en eigendom? wat heil in oorlog? Alles wordt aan stukken gescheurd, verbroken, verbrijzeld. De jongste tijden hebben ons dit, in de po-

li-

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

litieke wereld, bij ervaring, doen zien, beter, dan historische bespiegelingen over het gene in alle de onderscheidene eeuwen gebeurd is, ons dit hebben kunnen leeren. Theologanten! ook in het gebied, waarin het bestuur van de Christelijke kerk u van God is aanbetrouwd, moet die les u een' afschrik doen hebben van al wat naar strijd om waarheid zweemt. De waarheid zal, wanneer Gij, elk, langs onderscheiden wegen, haar zoekt, U van zelve tegenkomen; Gij roept dan éénmaal elkanderen met blijdschap toe, „ik heb haar gevonden!" Gij zult haar van elkanderen aannemen, en zij zal éénmaal algemeen worden.

Behalve van HESHUSIUS en WIGAND ondervond FLACIUS eenen geweldigen wederstand van JOHAN HUGO (*), SIMON MUSÆUS (†), JAKOB ANDREÆ (§), TIMOTHEUS KIRCHNER (**), en meer anderen. Maar FLACIUS bleef onverzettelijk. Zijn moed groeide staêg aan, door het aanwinnen van medestanders. Geene waarheid kan zoo verdraaid of vervalscht worden, of zij krijgt ten tijde van openbaar verschil verdedigers, die door partijzucht gedreven, in de nevelen des vooroordeels blijven han-

(*) In zijnen *Sendbrief an* M. FLACIUS *von der erbsunde*, 1574.

(†) In zijne *Sententia de peccato originis, quod non sit substantia*, sed *extranea eius corruptio tam iuxta materiam, quam formam*, 1572.

(§) In zijn *Gründlicher und klarer bericht von der erbsunde*, 1573.

(**) In zijn *Berichten der erbsüude*, 1587.

hangen, waardoor zij verhinderd worden hooger op te klimmen, en in het heldere licht de dwaling beneden zich te zien. Onder deze partijzuchtige bevooroordeelden maakte zich eenen bijzonderen naam CYRIACUS SPANGENBERG, beter Gefchiedfchrijver dan Godgeleerde. Deze gaf ter verdediging van het gevoelen zijnes vriends FLACIUS een aantal fchriften uit, te menigvuldig, om hier beneden nader gemeld te worden (*). Onder des vond hij zich mede verpligt, eenigen geleerden, die hunne tegenfchriften in het licht zonden, antwoord in het openbaar te geven; als daar waren MARTINUS FABER, JAKOB ANDREÆ, HIERONYMUS MENCEL, en de Godgeleerden van *Isleben*. Aan zijne zijde ftond ter hulp CHRISTOPH IRENÆUS, die ook vele fchriften uitgaf ter aanprijzing van het gevoelen van FLACIUS. Van minder belang waren de weinige fchriften van WILLEM SARCER, VALENTIJN SCHREIBER, ANTONIUS OTTO, PAULUS REINECKER, en anderen, die ook met alle hunne magt voor dat gevoelen ftreden.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

De andersdenkenden noodigden FLACIUS uit tot een twistgefprek, ten einde langs dezen weg de zaak beflist mogt worden. Ook hij onttrok zich in het

(*) Om de merkwaardigheid des titels geven wij flechts het volgende op; *Antwort auf die erfchrickliche, greuliche, zuuor onerhoerte oeffentliche handlungen, damit er und etliche andere mehr zur unbilligkeit befchwaeret werden, als folten fie lehren, der teuffel fey ein fchoepffer: fchwangere weiber tragen leibhaftige teuffel.* 1572.

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

het geheel niet; maar het doel, dat men hier bij had, werd niet getroffen; alle moeite was vruchteloos. Het eerste gesprek had plaats te *Straatsburg* in het jaar 1571, tusschen FLACIUS en JAKOB ANDREÆ. Een tweede gesprek werd gehouden ten volgenden jare 1572, in het Mansfeldsche kasteel, tusschen FLACIUS en MENCEL. De eerste had nevens zich aldaar IRENÆUS en REINECKER, en de ander RHODIUS, FABRICIUS, enz. Een derde gesprek werd gevoerd tusschen FLACIUS en JAKOB COLERUS, op het kasteel *Langenau* in *Silezië*, in het jaar 1574. Men verhaalt, dat FLACIUS in dit gesprek zijne drift vrij wat hield ingeteugeld, zelfs toonde tot dragelijker gevoelens nu over te hellen. Ook hier mede nam de twist langzamerhand een einde. Trouwens FLACIUS overleed niet lang daarna den 11den van Lentemaand des jaars 1575 (*).

Alzoo bedaarde dan ten laatste de storm, welke zoo vele verwoestingen had aangeregt, doch waarvan men de nasmarten nog eenigen tijd gevoelde. De vredelievenden van beide partijen stelden in het jaar 1575 een zeker formulier van eenigheid op, waardoor zij de bron van dezen twist voor altijd te stoppen zochten. Maar de strenge Flacianen, steeds wanende, dat er vergiftige adders onder het kruid kropen, voelden zich op nieuw door partijzucht gedreven, die de bitterste vervolging met zich voerde. Zij ontzegden allen andersdenkenden niet alleen het genot des heiligen avondmaals, maar wei-

(*) Conf. WALCHII *Bibl. Th. Sel.* II. p. 594-607.

weigerden zelfs aan derzelver dooden eene eerlijke begravenis. Sporen van een' te verre gaanden ijver dezes aanhangs vindt men nog in de geschiedenis van het jaar 1585, toen het keizerlijke hof twee zulke doldriftige predikanten, die het er op schenen gezet te hebben, het verschil andermaal regt te verlevendigen, liet in hechtenis brengen, en uit het land bannen. Dit schijnt eene krachtige uitwerking gehad te hebben, ten minste van dien tijd af is de rust hersteld geweest.

Verschil met OSIANDER over de leer der regtvaardiging.

Niet minder leed de welvaart der kerk door het hoog gedreven verschil met ANDREAS OSIANDER, den eersten Lutherschen Predikant te *Neurenberg*, in de gemeente van ST. LAURENS, en vervolgens Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Koningsbergen*. Deze geleerde man werd beschuldigd van onregtzinnigheid in de leer der regtvaardiging, welke hij, in een twistschrift (*), ten jare 1549, geheel verkeerd verklaard zoude hebben. Toen hier over vrij wat beweging ontstond, vooral te *Koningsbergen*, gelastte hem ALBERT, Markgraaf van *Brandenburg* in het Hertogdom van *Pruissen*, zijne gevoelens, te dezen aanzien, nader te ontwikkelen. Dit deed hij, ten jare 1550, in een Akademisch twistschrift (†); en zijn gevoelen kwam hoofdzakelijk hierop neder; „ wij worden voor God geregtvaardigd, niet met de geregtigheid, van CHRISTUS ver-

(*) Ik meene dat de titel van hetzelve is geweest; *De Lege et Euangelio.*

(†) De titel was; *De iustificatione.*

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

verworven, en door het geloof van ons aangenomen en ons toegerekend, maar door de wezenlijke geregtigheid, welke in CHRISTUS woont, ons door het geloof geschonken, en werkzaam in onze harten, om voorttebrengen vruchten der geregtigheid (*)." Nader ontwikkelde hij dit gevoelen in eene *Belijdenis van den eenigen Middelaar* JESUS CHRISTUS *en de regtvaardiging*, in het hoogduitsch uitgegeven ten jare 1551 (†). Meer andere schriften gaf OSIANDER in dat en het volgende jaar in het licht, die allen strekken moesten ter staving van zijne meening. Maar een heer van tegenschriften kwam tegen hem op. Zijn vriend en begunstiger, Hertog ALBERT, vorderde van de Pruissische en andere Duitsche Theologanten, dat zij, zoo zij er in staat toe dachten te zijn, het gevoelen wederleggen wilden, ten minste er hun oordeel over mogten inzenden. Hierop kwamen zeer vele schriften in, die allen tegen OSIANDER waren ingerigt, als van de *Pruissische*, *Brandenburgsche*, *Saksische*, *Wittenbergsche*, *Hamburgsche*, *Luneburgsche* Theologanten. Maar ook stonden vele Godgeleerden afzonderlijk tegen hem op, als daar waren JOACHIM MORLIN, die door den Her-

(*) Hier voor D. XXIII. bl. 153-157. is 's mans gevoelen breedvoeriger voorgedragen, maar hoofdzakelijk meen ik, dat het zoo is geweest, als het hier boven door mij wordt opgegeven.

(†) In het latijn kwam dezelve uit ten jare 1554 onder den titel van *De unico Mediatore* JESU CHRISTO *et iustificatione fidei confessio*.

Hertog opgeroepen was, om het vuur van den twist te blusſchen, maar olie in de vlammen plengde (*), de heethoofdige M. FLACIUS, die zoo wel alleen, als gemeenſchappelijk met GALLUS, ten minſte zestien ſchriften over dit onderwerp uitgaf, 't gene ten bewijze ſtrekt van het belang, dat het publiek in zoodanige theologiſche verſchillen ſtelde (†), JUSTUS MENIUS, die OSIANDER, hoe kwam de man toch op het denkbeeld? uit hoofde van deszelfs gevoelen, onder de armhartige zoekers van den ſteen der Philoſophen rangſchikte (§), AMSDORF, HERTZBERGER, ALESIUS, ROETING, en ik weet niet, wie al meer.

Vreemd, zeer vreemd was zeker OSIANDERS gevoelen; te verwonderen was het dus in geenen deelen, dat hij zoo vele wederzakers tegen zich zag opſtijgen, die hem buiten twijfel dan ook met oneere zouden hebben doen teruggedeinzen, ware het niet,

(*) In zijn geſchrift, *Von der rechtfertigung des glaubens grüudlicher, wahrhafter, bericht aus Cottes wort*, en meer andere.

(†) Het ſcherpſte geſchrift van deze beiden was, *Beweiſung, dasſ* OSIANDER *hält und lehret, dasſ die Gottheit eben ſo in den rechtglaubigen wohne, wie in der menschheid* CHRISTI *ſelbst, und dasſ weiter darauf folge, dasſ die christen eben alſo wahre Gotter ſeyn und angebetet müsſen werden, als der mensch* JESUS *ſelbst.*

(§) Hij gaf in het licht, *Von der gerechtigkeit, die vor Gott gelt, wieder die neue alchimistiſche theologie* ANDR. OSIANDRI.

n. C. G. Jaar 1552. tot 1700.

niet, dat hij hulp hadde gekregen van eenigen, die hem aanmoedigden, en in zijne denkbeelden ſtevigden. Ook dit was vreemd, allervreemdst. Men ziet hier weder, dat geen gevoelen, hoe ongerijmd het ook zijn moge, in iemands herſenen op kan komen, of het vindt, bij de gemeenmaking, ſtraks voorſtanders en verdedigers. Wat moet men alzoo van het menſchelijk verſtand, van de menſchelijke rede zeggen? Hoe dwaalziek is zij! Hoe worſtelen de onderſcheidene denkbeelden van het geſlacht der menſchen tegen elkanderen! En hoe gelukkig is derhalve hij, die alleen, met volkomene gerustheid, in zoo verre zijne rede weet te gebruiken, dat hij niets voor zeker houdt, dan het gene ons de eigene uitſpraken van God als waarheid allerduidelijkst aanwijzen. Het overige is geen' twist waardig. God heeft naar zijne wijsheid ons dat niet geopenbaard. Willen wij er dus op eene wijsgeerige wijze over redekavelen, dat wij het dan doen zonder nijd, zonder bitterheid, zonder verkettering en vervolging! Indien wij het allernaauwkeurigst dienden te weten, zoude God ons hetzelve niet verholen en verborgen hebben. Onder de medeſtanders van OSIANDER waren, behalve zijn' ſchoonzoon JOHAN FUNCKE, JOHAN SCIUR, en anderen, reeds voorheen gemeld (*). Het ontbrak ook geenszins aan zulken, die van meening waren, dat OSIANDERS gevoelen van weinig gewigt ware, en meer tegen hem over woorden dan over zaken wierd getwist. Zoo dachten

(*) D. XXIII. bl. 158.

ten de *Wurtembergsche* Godgeleerden, en onder dezen bijzonder JOHAN BRENT, of BRENTIUS (*), die even daarom wel beschuldigd is geworden van onregtzinnigheid, maar door LÖSCHER in eene opzettelijk en daartoe betrekkelijk geschrift wederlegd is. Gelijk de eene zeegolf de andere verwekt, ook zoo gaat het met verschil of twist. De eene twist geeft vaak aanleiding tot den anderen. Onder de wederstanders van OSIANDER bevond zich FRANCISKUS STANCARUS, Hoogleeraar in de hebreeuwsche taal te *Koningsbergen*, die al strijdende in een ander uiterste viel. Namelijk hij beweerde, dat CHRISTUS Middelaar ware, niet naar zijne Goddelijke, maar alleen naar zijne menschelijke natuur, als die toch in deze betrekking alle de deelen van zijn werk vervullen moest door lijden en sterven. PETRUS LOMBARDUS had hetzelfde reeds voorgedragen (†). Maar STANCARUS zocht er door nieuwe bewijzen vaster klem aan te geven. MELANCHTHON en KALVIJN lie-

(†) BRENTIUS hac de re suam explicuit sententiam in epistola, MELANCHTHONI data; his verbis; „ nos quum princeps a nobis sententiam peteret, maluimus instituere conciliationem, quam damnatione dogmatis, a me recte nondum intellecti, animos exulceratos magis irritare & occasionem evomendi novas exsecrationes dare, non quod multum speramus, nos ab istis sic adfectis aliquid impetraturos, sed ut hac occasione, si quid monstri aleret, manifestius erumperet." Vide WALCHII *Bibl. Theol. Sel.* II. p. 615.

(†) *Sentent.* Lib. III. Dist. XIX. Verg. SCHRÖCKHS a. w. IV. bl. 586.

na C. G. Jaar 1552 tot 1750

lieten doorgaans de broeders onderling twisten, willende zich niet uitlaten over verdeeldheden, die hun voorkwamen de echte leer van de Protestantsche kerk niet regtstreeks te raken. Maar dit gevoelen van STANCARUS, hoewel aangeschroefd met plaatsen uit de heilige schrift, als I TIM. II: 5. enz., was evenwel naar hun oordeel zoo gevaarlijk, dat zij meenden niet wel te kunnen zwijgen. MELANCHTHON gaf ten jare 1553 in het licht zijn *Antwoord over de twisten met* STANCARUS (*). KALVIJN gaf een *Antwoord aan de Poolsche broeders op de vraag, hoe* CHRISTUS *Middelaar zij? ter wederlegging van de dwaling van* STANCARUS (†). Ook alle de *Zurigsche* Godgeleerden legden hunnen ijver tegen dit misbegrip aan den dag (§). STANCARUS vond evenwel eenen begunstiger aan den Sekretaris van SIGISMUND AUGUSTUS in *Polen*, ANDREAS FRICIUS MODREVIUS. Deze geleerde Protestant, die van GROTIUS gehouden is voor een' der genen, die alles te werk stelden, om in de gemeenschap der Christenen verdeeldheden voor te komen, of waar zij ontstaan waren, te heelen,

(*) *Responsio de controversiis* STANCARI.

(†) *Responsum ad fratres Polonos, quomodo* CHRISTUS *sit Mediator, ad refutandum* STANCARI *errorem.*

(§) *Epistolæ* II. *ad ecclesias Polonicas,* JESU CHRISTI *Euangelium amplexas, de negotio Stancariano & Mediatore Dei & hominum* JESU CHRISTO, *an hic secundum humanam naturam, duntaxat, an secundum utramque Mediator sit.* Tiguri 1561.

len, gaf ten jare 1562 drie boeken in het licht *over den Middelaar* (*).

Verschil met S. HUBER over de verkiezing tot zaligheid.

Niet min belangrijk werden de geheel afwijkende begrippen geoordeeld, die door SAMUEL HUBER gekoesterd en verbreid werden. Zijne begrippen waren hoofdzakelijk dezen. „ God hadde alle menschen in CHRISTUS uitverkoren tot de eeuwige zaligheid, zonder hun geloof in aanmerking te nemen, het zij dan dat zij gelooven zouden, het zij niet, evenwel zoo dat in dit besluit van God als het ware verandering konde plaats grijpen, door het gedrag van hen, die de Goddelijke genade versmaadden." Hier mede stonden in het naauwste verband alle de overige gevoelens van HUBER, voorheen in dit werk reeds opgegeven (†), inzonderheid zijn gevoelen, dat alle menschen, christenen en gene christenen, zonder onderscheid van godsdienst, wedergeboren, en om de algemeene verdienste van CHRISTUS geregtvaardigd konden worden, vergeving van zonden en het eeuwige leven deelachtig worden. Bijkans een dozijn schriften gaf hij van het jaar 1594 tot 1608 in het licht (§). Dadelijk na

(*) *De Mediatore.*

(†) D. XXIII. bl. 168, 169.

(§) De voornaamsten waren *Bestaendige bekaentenis* D. SAM. HUBERS, *ob Gott durch seinen lieben sohn*, JESUM CHRISTUM, *nur allein etlich wenig menschen, oder zumal alle menschen, in seinen rath und willen, ohne ausschlus einiges menschen, allesamt erwehlet, und verordnet habe*, 1595. *Invicta veritas de facta in* CHRISTO *prædestinatione universi generis humani ad salutem.*

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

na dat hij te *Wittemberg*, waar hij Hoogleeraar in de Godgeleerdheid was, met zijne gevoelens was voor den dag getreden, zag hij zich hierdoor in de grootste onaangenaamheden gebragt met zijne ambtgenooten HUNNIUS, LYSER en GESNER. Dezen gaven ten jare 1594 een geschrift uit, waarin zij den staat des verschils tusschen hen drieën en HUBER bepaalden, en zijne gevoelens wederlegden (*). HUNNIUS en LYSER gaven insgelijks, elk afzonderlijk, hunne geschriften tegen de wanbegrippen van HUBER in het licht. De eerste maakte een twistschrift gemeen, waarin hij tegen HUBER streed; de andere, na dat hij ten jare 1594 van *Wittemberg* naar *Dresden* tot Opperhofprediker beroepen was, deed verscheidene schriften, drie ten minste in getal, ten jare 1598 en 1604 tegen hem uitgaan. Ook de Theologische fakulteit te *Rostok* vereenigde zich met die van *Wittenberg*, in HUBERS gevoelens te bestrijden (†), terwijl een aantal geleerden allerwege het hoofd tegen hem opstak, als JOHAN MEELFUHRER, Predikant te *Onolsbach* (§), LUKAS OSIANDER,

(†) *Controversiæ inter theologos Witembergenses de regeneratione & electione dilucida explicatio.* Ten jare 1595 volgde er *Bescheidentliche antwort auf das kurtze deutsche in druck ausgesprengte bekaenttnis* D. SAM. HUBERS *von der ewigen prædestination, durch die Theologische facultaet zu Wittemberg.*

(†) *Facultatis theologicæ Rostochiensis epistola ad theologos Vitembergenses de electione ad vitam æternam*, 1595.

(§) Deze gaf ten jare 1597 in het licht; *Theses Huberianismo opposita.*

DER, laatst Predikant te *Tubingen* (*), JAKOB HEILBRUNNER, Abt te *Bebenhausen* en Generaal-Superintendent, STEFANUS GERLACH, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Tubingen* (†), PHILIPPUS NICOLAI, Predikant te *Bamburg* (§), JOHAN FORSTER, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Wittemberg*, en anderen (**). Weinig waren HUBERS begunstigers. De voornaamste derzelve was JOHAN KECK, een man, die onder de geleerden geenen of ten minste eenen tegenwoordig reeds vergeten naam gemaakt heeft (††).

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Verschil over het gebruik der Wijsgeerte in de Godgeleerdheid.

In tijdorde volgt hier de twist over het gezag en het gebruik der wijsgeerte in de Godgeleerdheid. Sommigen durfden beweren, dat het der menschelijke rede volstrekt ontbrak aan het vermogen, om God te leeren kennen. Anderen daarentegen verhieven de kracht der menschelijke rede, bijzonderlijk de in de scholen wel opgeleide en beschaafde rede, of de Philosophie, zeer hoog. De stichter van dit verschil was DANIEL HOFMANN, Hoogleeraar in de God-

(*) Deze gaf ten zelfden jare in het licht; *Grundlicher bericht auf* D. SAM. HUBERS *Laesterschrift* enz.

(†) Deze gaf ten jare 1600 in het licht; *Tres disputationes de electione, Huberianismo opposita.*

(§) Deze gaf ten jare 1605 in het licht; *Responsum ad* HUBERI *confessionem de universali electione.*

(**) Deze gaf ten jare 1610 in het licht; *Trias controversiarum Theologicarum.*

(††) Van hem is bekend *Einfaeltige und Gottes wort bestaendige bekaenttnis von Gottes gnadenwahl*, 1610.

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

Godgeleerdheid te *Helmstad*, die ten jare 1598 in eenige Akademische stellingen staande hield, dat de philosophie een uitspruitsel was van de bedorvene rede, dat zij derhalve vijandschap droeg tegen God, dat zij in Goddelijke zaken een geheel beneveld inzigt had, en de vruchtbare wortel was van alle dwalingen en ketterijen. Het gene hem tot het drijven van deze stellingen aanleiding gaf, was het groote misbruik, dat de Godgeleerden zijns tijds, vooral ook zijne ambtgenooten te *Helmstad*, maakten van de Aristotelische wijsgeerte. Dit smartte den geleerden man, en wrong hem zoodanige te verre gedreven *stellingen ter penne en ten monde* uit. Straks weërgalmde de gehoorzaal der Hoogeschool van het gekijf tusschen HOFMANN en zijne ambtgenooten in de philosophische fakulteit, die zich verpligt achtten, de beledigde eer van hunne geliefde wetenschap te redden. HOFMANN verwierp niet alleen het misbruik, maar ook het wettig gebruik der philosophie. Allergeweldigst kantten zich hiertegen de Philosophen aan; en zij deden zulks met het grootste regt. HOFMANN was in een uiterste gevallen, even gevaarlijk, als dat der genen, die der philosophie den voorrang toekennen boven alle opgeklaarde wijsheid, die uit de *schriften* der Goddelijke openbaring oprijst. Daar dus HOFMANN door zijne overdrevene stellingen de verontwaardiging der Philosophen had gaande gemaakt, gebood de vorst, door dezen daartoe opgewekt, hem zijne gevoelens te herroepen, bij onderteekening van een hem voorgelegd formulier. En het gene in dezen

nog

nog meer tot vernedering van HOFMANN ſtrekte, was, dat de *Helmſtadſche* Philoſophen het oordeel afvroegen van de *Wittembergſche* Godgeleerden, en dezen, die geen antwoord ſchuldig bleven, met klem en kracht van redenen zijne ſtellingen wederlegden. Intusſchen traden twee verdedigers van HOFMANN op, die, onderwezen in de ſchool van JAKOB BÖHME, wiens theoſophie ons in het vervolg nader zal bekend worden, met een geruchtwekkend geweld tegen de Philoſophen van dien tijd uitvoeren, en ſchoon zij door hun ontſtoken ijvervuur alle wijsgeerte verdelgen wilden, evenwel hier en daar, als bij eenen verrasſenden blikſemſlag in de donkerheid, het licht van waarheid zoo helder lieten flikkeren, dat verſtandigen, door geene partijzucht gedreven, den middenweg konden onderſcheiden van de zijdelingſche bijpaden der verſchilhebbenden. Die twee Myſtieke verdedigers van HOFMANN waren JOHAN ANGELUS WERDENHAGEN, Hoogleeraar in de regten te *Helmſtad* en vervolgens te *Bremen* (*), en WENCESLAUS SCHILLING, die tegen alle philoſophie een' gezworen haat had, en hare beoefenaars met eene hekelachtige pen ſteeds in verſcheidene ſchriften aanrandde (†). Dan deze laat-

(*) Deze gaf ten jare 1632 in het licht; *Pſychologia vera* J. B. T. id est JACOBI BÖHMII, *Teutonici;* waarin hij HOFMANN verdedigde.

(†) Deze gaf ten jare 1616 niet alleen uit; *Conſideratio de notitiis, naturalibus vanitatibusque metaphyſicis oppoſitam*, maar ook *Eccleſiæ metaphyſicæ viſitatio*, con-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

laatste vond eenen regt verstandigen Antagonist aan JAKOB MARTINI, Hoogleeraar in de redeneer- en bovennatuurkunde te *Wittemberg*, die ten jare 1618 een welbearbeid geschrift uitgaf, dat den titel droeg van *Redespiegel* (*). Dit geschrift is gesplitst in twee deelen. Het eerste behelst een onderzoek, wat naar hare natuur de menschelijke rede zij, en in hoe verre zij gezegd kan worden bedorven te zijn, hoe groot en hoedanig vermogen zij, aan zich zelve overgelaten, hebbe, om, ook in de Godgeleerdheid het ware van het valsche te onderscheiden. In het tweede deel wordt gehandeld over de meer beschaafde en in de scholen wel opgeleide rede, of de wijsgeerte, en aangetoond, wat zij is, en welk voordeel zij der Godgeleerdheid aanbrengt. De plaatsen der heilige schrift, waarin het gebruik der menschelijke rede en wijsgeerte gewraakt schijnt te worden, vindt men opzettelijk verklaard en in het regte licht geplaatst. Dit is het belangrijkst werk, over deze zaak in verschil, uitgekomen. Geen Theologant heeft het naderhand durven wagen, de Wijsgeerte van de Godgeleerdheid te scheiden. Wel klaagden velen over het misbruik, dat men van de wijs-

concionibus metaphysicalibus exquisitissimis discutiens præcipuos articulos metaphysicos, ad unguem demonstrans, quo eiuratæ impietatis vanitatisque deploratæ metaphysici doctores delabantur ad metaphysicas speculationes, mysteria cœlitus patefacta violentissime detorquendo. Ten jare 1617 gaf hij een dergelijk geschrift uit.

(*) *Vernuftspiegel.*

wijsbegeerte maakte in de Godgeleerdheid (*); maar haar gebruik werd door niemand afgekeurd (†).

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Verschil over de kracht der heilige schrift op zich zelve beschouwd, ter bevordering van godzaligheid.

Naauwelijks was het vuur van dezen twist als van zelf uitgegaan, of er ontstond weder een andere, niet min hooggaande, twist, tusschen twee Predikanten te *Dantzig*, HERMAN RATHMANN en JOHANNES CORVINUS. De eerste gaf ten jare 1521 een geschrift uit, dat den titel droeg van *Het genaderijk van* JESUS CHRISTUS, *den Koning aller Koningen en Heer aller Heeren.* CORVINUS verklaarde op den predikstoel, dat dit werk van zijnen ambtgenoot volkomen kettersch was; en had weldra de stoutheid, om elf vragen, hetzelve betreffende, te zenden aan onderscheidene Universiteiten. De raad van *Dantzig* nam het oordeel in van de vermaardste Theologanten. De meesten wettigden het afgelegde getuigenis van CORVINUS. Alleen GERARD te *Jena* meende er niets in te kunnen vinden, dat RATHMANN in eene kwade reuk konde brengen bij verstandigen en onpartijdigen. Ook de Theo-

(*) Men hoore onder anderen J. F. REINMANN in zijne *Einleitung in die historiam literariam antediluvianam;* bl. 272. „Voor de Godgeleerdheid," zegt hij, „zijn die tijden wel het ergste geweest, waarin de Wijsgeerte van de Godgeleerden het meest beoefend werd. De beste Wijsgeeren zijn de slechtste Godgeleerden, en daarentegen de beste Godgeleerden de slechtste Wijsgeeren geweest."

(†) Conf. WALCHII *Bibl. Theol. Sel.* II. p. 649-652. in primis BRUCKERI *Hist. crit. philos.* T. IV. P. I. p. 778. en JÖCHERI *Philos. hæres. obex* p. 27-29.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Theologische Fakulteit te *Rostok* liet den man het volkomenste regt wedervaren, hem van alle hoe ook genoemde ketterfche gevoelens vrij verklarende. RATHMANN intusfchen zocht zich te verdedigen, zoo goed hij konde, door het uitgeven van verscheidene fchriften, waarin hij zijne begrippen over de zaak in twist nader ontwikkelde, en aantetoonen zocht, dat men geheel verkeerd verftond (*). 's Mans begrippen kwamen hier op neder. „ De heilige fchrift ware, op zich zelve, gelijk aan eenig ander gefchreven boek, waarin de goddelijke waarheden geleerd worden. Maar dezelve, als zoodanig gebruikt, *ware ter bevordering van heilzame en bovennatuurlijke werkingen niet toereikend.* De kracht, het licht en de werkzaamheid van den Heiligen Geest moest zich met haar als zijn werktuig verbinden, door hetwelk hij de menfchen verlichtte en zaligde. Beiden hadden zij derhalve elk zijn eigen nut, de heilige fchrift, als letter, drong niet door tot in het hart; dit alleen deed de Geest." Hij helderde dit zijn gevoelen op met het voorbeeld; kan ook de bijl het hout kloven? kan zij dat doen, indien niet de arbeidsman er zijne kracht aan geve? Men ziet hieruit, dat zijn gevoelen eenigermate overeenkwam met dat van SCHWENCKFELD en van de bedorvene Myftieken, wijl hij een allerduidelijkst on-

(*) De voornaamfte fchriften waren *Abgenöthigte antwort* J. JOH. CORVINI *unchristlichem fchreiben;* 1621; *Christliche erinnerung, wesfen in der frage: was die heilige fchrift fey und wircke?* 1624.

onderfcheid maakte tusfchen het uitwendige en inwendige woord van God. RATHMANN was evenwel geen bedorven Mystiek; dit fchijnt er zoo verre af geweest te zijn, dat hij tusfchen derzelver begrippen, welke hij afkeurde, en de gewone denkwijze zijner kerk, welke hij niet minder wraakte, een' middenweg zocht te openen, en daarin voor allen een voorganger wilde zijn. De gewone denkwijze van zijne kerk was, dat de heilige fchrift in zich zelve, zonder den heiligen geest, reeds eene bovennatuurlijke kracht van werking hadde. Dit begrip was den geleerden man te donker, te ingewikkeld; het kwam hem verkeerd gewijzigd voor. Hij meende hetzelve in een duidelijker licht te kunnen ftellen. Het gene de kerk te dezen aanzien leerde, fcheen hem eene nadere werking van den heiligen geest, die er bij moest komen, min noodzakelijk te maken. Om nogtans het uiterfte der bedorven Mystieken te vermijden, beantwoordde hij de, in dezen twist geopperde, vraag, of de kracht van den heiligen geest zich met de heilige fchrift, bij haar gebruik, nader vereenigde, dan of hij die kracht ook zonder hetzelve werkte? Volmondig beantwoordde hij het eerfte met *ja!* en het laatfte met *neen!* En hierin had hij de grootfte ijveraars voor het Evangelisch leerbegrip der Lutherfchen, als HUNNIUS en BALDUINUS op zijne zijde. Ook toonde hij aan, dat LUTHER zelf van deze zaak geene andere gevoelens had gekoesterd (*). Evenwel dachten de Godgeleerden meestal

(*) In M. LUTHERI *Zeugnis, was die heilige fchrift und*

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

al er toen anders over. Op gezag van den *Sakfifchen* Keurvorst JOHAN GEORG, den eerften, werd er ten jare 1629 een gefchrift in het licht gezonden (*), waarin het gevoelen van RATHMANN met kracht tegengefproken, en aan de getuigenisfen van LUTHER en de overige genoemde Godgeleerden eene gansch andere verklaring werd gegeven. Hetzelve was vervaardigd door MATTHIAS HOË. Ook de Theologifche Fakulteiten van *Wittemberg*, *Koningsbergen*, *Jena* en *Halberftad* meenden RATHMANNS begrippen te moeten wederleggen (†). Dit voetfpoor volgden vele bijzondere Godgeleerden, van welke elk zich om ftrijd beijverde, om ter verzwakking van 's mans gevoelen het zijne toetebrengen, en in dezen tegen den anderen als om de eer dingen wilde. Onder dezen mogen voornamelijk gemeld worden KOENRAAD DIETERIC, Hoogleeraar in de wijsgeerte te *Giefen* (§), THEODORUS THUMMIUS, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Tubin-*

und aus welcher kraft fie würke, aus feinen buchern colligirt und zu fammengetragen; 1627.

(*) *Richtige lehre von der h. fchrift, was derfelbe feiner natur und eigenfchap nach fey, und dasf es die kraft und vermögen zu erleuchten, zu bekehren und felig zu machen, wahrhaftig vor und in dem gebrauch in und bey fich habe.*

(†) De wederlegging van alle deze fakulteiten verfchenen in éénen bundel ten jare 1626.

(§) Hij gaf ten jare 1623 uit *Quæstiones Theologicæ de verbo Dei.*

lingen (*), JOHAN BEHM, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Koningsbergen* (†), JOHAN JAKOB CRAMER, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Dantzig* (§), en GEORG ROST, Hofprediker bij de Hertogin van *Mekklenburg* (**). Schoon RATHMANNS gevoelens alzoo van de voornaamſte Wijsgeeren en Godgeleerden gewraakt werden, ſtonden hem evenwel dezen en genen ter hulpe, van welke wel de voornaamſte was KASPAR MOVIUS, Predikant te *Kauen* in *Litthauen*, die verſcheidene hier toe betrekkelijke geſchriften heeft uitgegeven (††), en

(*) Van dezen kwam ten jare 1624 in het licht *Brevis conſideratio quæstionum, an verbi Dei ſcripti & prædicati in converſione hominis aliqua ſit efficacia & qualis illa? quo modo & ordine in reſpectu ad ſpiritum ſanctum efficacia hoc in ipſo converſionis actu verbo Dei ſcripto & prædicato ſit adſcribenda.*

(†) BEHM gaf ten jare 1626 uit *Kurtzer vortrab des bald folgenden ausfuhrlichen tractats*; en 1629 *Collegium antirathmannianum.*

(§) CRAMER gaf ten jare 1627 uit *Claſſicum pænitentiæ.*

(**) ROST gaf ten jare 1627 in het licht *Formula pacificatoria*, *cet.*

(††) Als *Kurtze bekaenntnis und ſchriftmaeſige meinung vom worte Gottes und desſelben kraft*; 1626. en *Discurſus Theologicus de controverſia nobili quidem, ſed intempestive mota & imprudenter ſcandaloſeque in vulgus ſparſa, nempe quomodo verbo Dei virtus & efficacia convertendi competat & attribuatur.*

na C. G Jaar 1552 tot 1700.

en wegens zijne gevoelens te dezen aanzien van zijn' post is afgezet geworden. Behalve MOVIUS heeft ook MARTINUS STATIUS, Diaken aan St. Johannes kerk te *Dantzig*, de gevoelens van RATHMANN goedgekeurd, doch met zijne ambtgenooten wegens zijne toegevendheid in dezen volstrekt geen' twist willen voeren.

Verschil met sommige bedorven mystieken

Met dezen, gelijk ook met den voorgaanden twist, hebben wij gezien, dat zich bijzonder hebben kunnen inlaten de bedorvene Mystieken van dien tijd. Dezen gaven daarenboven toenmaals ook alle aanleiding aan de Godgeleerden, om tegen hen het harnas aan te gespen. De voornaamste hoofden van dezen aanhang zijn te dien tijde geweest ANDREAS CRAMER, VALENTIJN WEIGEL en JAKOB BÖHME. In het algemeen achtten wel de Godgeleerden die lieden niet waardig opzettelijk wederlegd te worden, maar ten aanzien van sommige bijzonderheden, door dezelven voortgeplant, meenden zij niet te moeten zwijgen. Hunne begrippen voor het overige waren steeds schier dezelfden, als die men in alle eeuwen bij dezen aanhang ontdekt had. Ook met kracht van woorden was er niets tegen hen te doen; voor overtuiging waren zij onvatbaar; zij versmaadden alle de uitspraken van het gezond verstand, volgende alleen hun inwendig licht, dat zij voorgaven door Gods geest in het hart ontstoken te zijn, en waar voor alle menschelijke redenering wijken moest.

Verschil

CRAMER, Predikant aan de St. Johannes kerk te *Maag-*

Maagdenburg,ondernam, ten jare 1622, den Rector aldaar, SIGISMUND EVENIUS, die eenige ſtellingen (*) liet verdedigen, betrekkelijk den aard der Godgeleerdheid, als wetenſchap beſchouwd, openlijk met kracht tegen te ſpreken, en daar door zijne bekrompene denkbeelden te dezen opzigte aan den dag te leggen. EVENIUS namelijk had geſteld, dat de Godgeleerdheid eene wetenſchap zij, waarin een aanſtaande godsdienstleeraar zich moet oefenen, om eene geſchiktheid en bekwaamheid te erlangen tot het eenmaal gelukkig waarnemen van den kerkelijken post, welken hij wenscht te mogen bekleeden. Dien ten gevolge ſtelde hij tevens, dat dus de Godgeleerdheid, als zoodanig, met vrucht konde beoefend worden ook door hen, die niet wedergeboren waren. Dit was de wespen getergd. Waartoe toch zulk eene gevolgtrekking? Bij verſtandigen moest dat van zelf ſpreken. De godsdienstleer, in de heilige ſchrift ons geopenbaard, is geheel goddelijk; maar de Godgeleerdheid, die de godsdienstleer wetenſchappelijk behandelt, is geheel menſchelijk. Het gene goed, regt en billijk is, heeft eenen goddelijken oorſprong; God heeft ons denkbeelden daarvan in het hart ingeprent; die denkbeelden zelven zijn bij onwedergeborenen geene anderen, dan bij wedergeborenen, maar derzelver wijzigingen zijn onderſcheiden. Ter verheldering van die denkbeelden ſtrekt de wijsgeerige zedekunde, en ook de natuurlij-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

met CRAMER.

(*) Theſium decas prima ea in primis complectens, quae naturam theologiae in genere concernunt.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

lijke regtsgeleerdheid. Maar zouden beide deze wetenschappen niet met vrucht beoefend kunnen worden van geleerde mannen, die niet zijn wedergeboren? Ware het immer in verschil geweest, of een goed wijsgeer, of een welonderlegd regtsgeleerde een wedergeboren mensch moest zijn? Hadde men daar over nog getwist, iemand, die de bevestiging dezer vraag drijven wilde, zoude zulks met meer gronds van schijn hebben kunnen doen, dan hij, die de beoefening der Godgeleerdheid in eenen onwedergeborenen niet dulden konde. De wijsgeerige zedekunde en de natuurlijke regtsgeleerdheid heeft alleen *praktische of betrachtelijke* waarheden tot voorwerpen van hare beoefening; de Godgeleerdheid daarentegen grootendeels theoretische of beschouwelijke waarheden. Nog eens dus de zaak sprak van zelve; die in verschil te trekken was de alarmtrom geroerd. De Mystieken wist men, dat daar over in volle beweging moesten komen. ANDREAS CRAMER, tot dezen behoorende, moest dus, om de eer van zijne partij te redden, er zich tegen laten gelden, en tegen eene, naar zijn theosophisch, onwijsgeerig, oordeel, zoo gevaarlijke stelling met een vreesselijk geweld losbranden. De gehoorzaal dreunde van den verschrikkelijken aanval, die deswege door CRAMER tegen EVENIUS gewaagd werd. En straks klonk de wedergalm door geheel *Duitschland*. CRAMER kwam met het vuur van zijnen ijver op den predikstoel, en de leerredenen, over de zaak in verschil gehouden, werden door hem uitgegeven in den aanvang van het naastvolgende jaar 1623.

1643. (*) EVENIUS vond een' helper aan JOHAN COTZEBUE, die met hem tegen CRAMER opstond in een geschrift, dat ten zelfden jare in het licht kwam (†). CRAMER bood wederstand ook nog ten zelfden jare, in een geschrift, dat hij evenwel niet met de beste trouw in het licht gaf (§); want beide partijen waren overeengekomen, om tegen elkanderen hare pen neder te leggen. Nu werd de strijd heviger. COTZEBUE bleef CRAMER geen antwoord schuldig. Ook deze gaf weder antwoord; en zoo volgden er meer dan zes of zeven antwoorden en wederantwoorden. De een wilde voor den anderen niet zwichten. Beiden toonden zij vol vuurs te zijn, en hadde de wijze der Theologanten van dien tijd, waarin zij dwaasselijk hunne eer stelden, zulk een armzalig twisten niet medegebragt, zoo zoude men zeggen, dat zij beiden menschen waren geweest, die aan Gods wederbarende genade geen deel hadden, als welke toch andere gezindheden in het hart werkt, dan welke zij door hunne krakeelen aan den dag legden.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Wij gaan over tot de onrust, welke er in de Luthersche kerk gesticht is, door de nagelaten schriften van WEIGEL, Predikant te *Tschopau* in *Saksen*, waar

Verschil met WEIGEL.

(*) *Osterschatz, aus* CHRISTI *todt und auferstehung herfurgesucht, in gerechtigheit, fried und freud des h. geestes.*

(†) J. COTZEBUE & S. EVENII *Enodatio quæstionis de habitu theologico, das ist, enz.*

(§) *Grundlicher bericht von der streitsache, enz.*

nr C. G. Jaar 1552 tot 1700

waar hij overleed ten jare 1588. Gedurende zijn leven ſtond hij bekend voor een' kundigen, godzalig man; beroemd was hij wegens zijne ernſtige manier van prediken. De Myſtieken vonden in hem een' man naar hun hart; maar zij ſchijnen er geen of weinig gerucht van gemaakt te hebben. Eerst lang na 's mans dood gaf één zijner voormalige vrienden, met name WEICKART, eenige, door hem nagelatene, ſchriften uit; en dadelijk begon er een vuur van twist te branden. Een aantal Godgeleerden beſtreed van tijd tot tijd het bedorven myſticisme, dat nu andermaal het hoofd had opgeſtoken. Die ſchriften van WEIGEL begonnen *uitgegeven te worden ten jare 1611;* en dit duurde voort tot het jaar 1617. Zij werden op ongeveer twintig berekend (*). Er is geen twijfel aan, of WEIGEL heeft in geſchrift vrij wat nagelaten, dat na zijnen dood kon worden uitgegeven; maar het ſtaat zeer te betwijfelen, of hij wel zelf dat alles geſchreven hebbe, wat op zijnen naam is in het licht verſchenen, ook zeer te betwijfelen, of alles, wat men van hem werkelijk moge geleverd hebben, zoo als het daar ligt, uit zijne pen gevloeid zij. Desniettemin heerscht in alle de ſchriften,

(*) De eerſten en voornaamſten zijn *Kirch oder hauspoſtill.* 1611; *Der guldene griff, das ist, anleitung, alle dinge ohne irthum zu erkennen.* 1613, waarin de ſchrijver tracht te bewijzen, dat de mensch, door de beſchouwing van zich zelven, zonder boeken of andere hulpmiddelen, tot eene ware en vaste geleerdheid komen kan.

ten, die zijnen naam op den titel dragen, ééne denkwijze, één geest; alles loopt zamen in het Myfticisme van TAULER en anderen. Ook zijn er duidelijke fporen in te ontdekken van den gang, dien de fchrijver nu en dan door de donkere dreven van den Theofooph PARACELSUS genomen heeft. Zijne grondftelling is wel, dat men niets gelooven moet, dan het gene in de heilige fchrift gegrond is; maar hij beweert tevens, dat zij, die zich aan de bloote letter der heilige fchrift houden, nooit met elkanderen in denkbeelden kunnen overeenftemmen, wijl elk die naar zijn eigen goeddunken verklaart. Hierin meent hij, dat de oorfprong te zoeken zij van de menigvuldige fekten en gezindheden. Zij daarentegen, die door het inwendig woord van God, dat in hun hart licht, zich den weg der waarheid en der godzaligheid laten wijzen, blijven onbewegelijk in hun geloof, wijkende noch ter regte noch ter flinke zijde. God kan in vollen nadruk gezegd worden in ons te werken, wanneer men naar zijne infpraken luistert; zich zelven en alle dingen vergeet. Dit woord van God is tot allen gerigt; het is in ons allen. Gelukkig hij, die hetzelve met zachtmoedigheid ontfangt, die er met belangftelling op acht flaat, die het met vrucht hoort! Het is een licht, dat een' ieder mensch is aangeboren; de bron van alle kennis. Al wie voor hetzelve zijne oogen fluit, die geraakt aan het afdwalen langs den weg der verdoemenis, want hij moet zich als een blinde laten fturen door de vooroordeelen van anderen, die naar zijne gedachten wijs, maar in de

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

daad dwaas zijn. Immers alle Godgeleerdheid, die op de Hoogeſcholen wordt voorgedragen, is eene valſche Godgeleerdheid, geſchept uit menſchelijke ſchriften, waar naar men, in zijne gevoelens, de Goddelijke ſchriften gewijzigd heeft. Op de Hoogeſcholen leert men van menſchen, die vol wanbegrippen zijn, niet van God, die boven alle wanbegrippen verre, oneindig verre, verheven, zelf het licht is, dat in de harten van allen, die hetzelve willen opvangen, uitvloeit. Deze ſcholieren moeten nogtans éé́ns CHRISTUS, het afſchijnſel van Gods heerlijkheid, het uitgedrukte beeld zijner zelfſtandigheid, prediken! *Maar hoe zullen zij*, die het licht hatende, in de duisternisſe wandelen, en niet weten, waar zij heen gaan, hoe zullen dezen dat doen? hoe dat kunnen doen? CHRISTUS, de zoon des levens, is voor hunne geloken oogen onzigtbaar; zij zien Hem niet; zij kennen Hem niet. Blinde leidslieden van blinden! En die ongelukkigen leggen dan op hunne wijze een' eed af voor God, dat zij niets anders zullen leeren, dan het gene in de ſchriften, mogt het zijn! door God ingegeven, maar neen! in de ſchriften door menſchen, naar het gene dezen in Gods ſchriften *meenen* gelezen te hebben, vervaardigd, in de ſymboliſche boeken der heilige kerk, voorgeſchreven ſtaat. Zij danken God, dat zij daar mede volſtaan kunnen. Hoe verre is men met zulk een denken en handelen van den weg af! De ware Godgeleerdheid beſtaat hoofdzakelijk in de kennis van zich zelven, dat is, waar uit, door wien, en waar toe de mensch geſcha-

ſchapen en verordend zij." Dit was het beloop van WEIGELS, myſtieke denkbeelden. Zijne bijzondere begrippen waren de volgende. „ CHRISTUS heeft zijn vleesch en bloed niet van de aarde, maar van den hemel, ten einde wij door zijne verbroedering met ons in dat vleesch en bloed den hemel mogen bezitten. Behalve dit hemelsch ligchaam had CHRISTUS nog een zigtbaar en ſterfelijk ligchaam, dat geleden heeft. De erfzonde is in zekeren zin eene toevalligheid, en in een' anderen zin eene zelfſtandigheid, wijl de mensch uit CHRISTUS een nieuw hemelsch ligchaam bekomt. Door het geloof valt de mensch zich zelven af, en wordt hij het eigendom van God in CHRISTUS. Van daar is het, dat de wedergeboren mensch niet zondigen kan. De dooding der leden op aarde door de inwoning van CHRISTUS is de boete en regtvaardiging. Door de wedergeboorte wordt de mensch geheel herſteld naar geest, ziel en ligchaam; ook ja zijn ligchaam moet geheel nieuw en anders worden. Wij moeten allen gezamenlijk met God, niet alleen naar den geest wezenlijk vereenigd worden, maar ook naar het vleesch en bloed ligchamelijk. Er zijn twee EVAS; de aardſche komt uit ADAM; de hemelſche is God zelf; van deze is Gods Zoon geboren in de drieeenheid. Van de andere is CHRISTUS ligchamelijk op de wereld geboren. Er is nog ook eene derde EVA; deze is de christelijke kerk, welke uit de zijde van den hemelſchen ADAM van het kruis geboren is. De Sakramenten zijn voortreffelijke hooge verbor-

na C. G Jaar 1552. tot 1700.

borgenheden; maar op het geloof werken zij niet. De geloovigen alleen moeten gedoopt worden; maar behalve hen niemand. Men ontvangt bij alle gezindheden in den doop en in het nachtmaal niets anders, dan het gene CHRISTUS heeft ingesteld."

Welk eene zonderlinge mengeling van gevoelens! moet men er niet over verbaasd staan, hoe een man, die anders gezonde hersenen had, zoo in zijne denkbeelden buiten het spoor omzwerven kon. Geen wonder is het, dat de meeste Theologanten en Predikanten 's mans schriften met den uitersten afkeer behandeld hebben. Nogtans wanneer men over deze *leemten kan heenzien, ontdekt men* in die schriften niet weinige echt christelijke gevoelens en gewaarwordingen. Dit trouwens is de reden geweest, waarom ARNDT, gelijk wij hier voor (*) gemeld hebben, veel van WEIGEL heeft overgenomen. Dat goede kon evenwel in het oordeel van de meesten het kwade niet doen opwegen; WEIGELS gedachtenis geraakte uit dien hoofde zoo zeer gehaat, dat vele zijner schriften, ten jare 1624, op bevel van den Keurvorst van *Sakfen*, verbrand moesten worden. Aanzienlijk was intusschen reeds het getal van derzelver hoogschatters en verdedigers. Onder dezen mogen inzonderheid geteld worden JESAIAS STIEFEL, een aartsdweeper, te *Langensaltz*, waar hij wijnschenker was, bekend door zijne schriften, die vol van de grofste dwalingen zijn,

(*) Bladz. 227.

zijn, (*) EZECHIEL MELH, deszelfs zuster zoon, mede een dweeper in den ergften graad, dien men eindelijk moest opfluiten, in welken toeftand hij geftorven is (†), ADOLPH HELD, Predikant te *Stade*, waar hij van zijnen post is afgezet (§), en meer anderen.

Groot en aanzienlijk was het heer der tegenftanders, dat de gevoelens van WEIGEL beftreed, en hunne ongerijmdheid blootlegde. De voornaamften waren ANDREAS MERCK (**), JOHAN SCHELHAMMER (††), NICOLAUS HUNNIUS (§§), THEODORUS THUMMIUS (***), JOHAN GERARD (†††), JUSTUS FEUR-

(*) De voornaamften zijn *zehn christliche und gottfelige Tractatlein, des auferwehlten kindern Gottes zu trost*; 1621.

(†) Deze gaf ten jare 1621 uit *Erzehlung der urfachen, warum er von der christlichen gemeine augspurgifcher confesfion abgetreten, aber nunmehr wieder mit ihr ausgefoenet ist.*

(§) Van dezen is uitgegeven *Algemeiner friede mit* JESU *in dem grosfen geheimnis von feinen gemeinen und funderbaren abentmal.* 1642; en *Prædicatio æterni Euangelii.* 1660.

(**) Deze gaf uit *Treuherzige warnung vor den Weigelianismo.* 1620.

(††) SCHELHAMMER gaf ten jare 1621 uit *Wiederlegung der vermeinten Postilla* WEIGELII.

(§§) HUNNIUS gaf ten jare 1622 uit *Disfertationes de Verbi Dei certitudine & efficacia.*

(***) THUMMIUS gaf ten jare 1622 uit *Impietas Weigeliana.*

(†††) GERARD gaf uit *Disputationes theologicæ, in quibus*

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

FEURBORNIUS (*), NICOLAUS ZAPFIUS (†), FREDERIK BALDUINUS (§). Ware er in WEIGELS schriften onder het kaf niet hier en daar een goede koornkorrel geweest, zoo zoude het voor godsvruchtige leeraren, die slechts een grein verstand hadden, niet noodig zijn geweest, 's mans gevoelens te wederleggen; maar nu kon dit niet met te veel ernst en kracht geschieden (**).

Verschil met BÖHME.

JAKOB BÖHME, wiens gevoelens niet minder, maar nog veel meer betwist zijn, dan die van WEIGEL, was één der zonderlingste menschen van zijnen, ja van allen tijd. Zijn verstand was doordringend, zijn vernuft scherp, *zijn oordeel fijn.* Ware hij geen schoenmaker van zijn ambacht, maar een geletterde beoefenaar der wetenschappen, in het bijzonder der wijsgeerte, geweest, bij het regte gebruik van die edele vermogens, waarmede hem de Voorzienigheid had begunstigd, zoo zoude hij ongetwijfeld onberekenbare schatten van opgeklaarde ken-

bus gloria Dei per corruptelas Weigelianas labefacta ostenditur.

(*) FEURBORNIUS gaf uit *Fasciculus dissertationum de distinctis religionis christianæ capitibus adstructis & cum primis a fermento hodiernorum weigelianorum purgatis ac vindicatis.*

(†) ZAPFIUS gaf uit *Treuherzige waechterstimme wegen der einschleichenden weigelianischen mordbrenner.*

(§) BALDUINUS gaf uit *Disputatio de communione nostri cum* CHRISTO.

(**) Vergelijk SCHRÖCKH's a. w. IV. bl. 673-679. en WALCHII *Bibl. Theol. Sel.* II. p. 73-80.

kennis hebben nagelaten. Maar nu kregen de werkzaamheden van zijnen geest eene gansch verkeerde rigting. Hij wilde wijsgeer zijn, maar kon het niet worden, om dat hem de weg daartoe geheel was gesloten. In geen studievak onderwezen of opgeleid, was alles, wat hem te dezen aanzien moest voorlichten, voor hem bedekt en verzegeld. Zijn eigen licht volgende, bereikte hij slechts de eerste trappen van den tempel der wijsheid; in zijnen waan was hij hooger, dan hij in de daad was; verbijsterd door die verbeelding, wist hij de voorwerpen niet regt te onderscheiden; en van geene werktuigen voorzien om zijn gezigt te versterken, schemerde het hem weldra voor de oogen. Alzoo moest hij natuurlijk in dezen toestand of een erg ongeloovige, of een erg bijgeloovige worden. Hij had van zijne jeugd aan eene onwederstaanbare drift naar heilige godsdienstkennis; de belofte des Zaligmakers, dat God zijnen heiligen geest wil geven den genen, die er Hem onophoudelijk om bidden, verlevendigde zijn hart; hij bad met ernst en op den duur, en meende het begeerde ontvangen te hebben. Niet aards maar hemels gezind, en overhellende tot het zwaarmoedige, was hij alzoo bewaard voor ligthartig ongeloof, maar strandde, bij gebrek van genoegzaam licht, op de klippen van het daartegen overliggend bijgeloof.

BÖHME was geboren te *Altseidenburg*, een vlek bij *Gorlitz* in den *Opperlauzitz*, ten jare 1575, uit ouderen, die van den landbouw een bekrompen bestaan schijnen gehad te hebben. In zijne vroege

jeugd

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

jeugd was hij een veehoeders knaap, maar opgroeijende leerde hij het ſchoenmakers handwerk. Hier in meester geworden zijnde, te *Gorlitz*, trad hij ten jare 1600 voor den dag als een verachter van den openbaren kerkdienst en van de openbare leeraars. Onder zijne vrienden en bekenden gaf hij voor door een bijzonder Goddelijk licht beſtraald te zijn, en boezemde hun gansch vreemde, maar, gelijk hij die noemde, echt wijsgeerige godsdienstlesſen in. Tien of twaalf jaren daarna, verbeeldde hij zich door een nog veel helderder licht uit den hemel beſchenen te zijn, en beſloot eerst nu het gene hij duidelijker zag, dan anderen het zagen, opteteekenen. Hieruit ontſtond zijn werk, dat hij *Aurora* (*) noemde, en ten jare 1612 uitgaf. Naauwelijks zag dit werk het licht, of de geheele Proteſtantſche Geestelijkheid was tegen hetzelve in werking. De oudſte predikant van *Gorlitz*, RICHTER, rustte niet, voor dat hij van den Magiſtraat het beſluit had verworven, waarbij het werk verboden en opgehaald werd. BÖHME in het eerst hier door afgeſchrikt, om andermaal de vruchten van zijne, gelijk hij die noemde, Theoſophiſche Godgeleerdheid het algemeen aan te bieden, kreeg echter ten jare 1619 nieuwen moed, en gaf binnen een zeer kort beſtek van jaren zeer vele ſchriften in het licht, als daar waren, *Van de drie grondbeginſelen des Goddelijken Wezens* (†); *Van het*

(*) De titel was *Aurora, oder Morgenröthe im auffgange.*

(†) *Von den drey principien des Goettlichen weſens.*

het drievoudig leven der menschen (*); *Van de menschwording van* CHRISTUS (†); *Van den boom des geloofs* (§); *Een boek van zes punten* (**); *Honderd zeven en zeventig theologische vragen* (††). Het beste en meest verstaanbare geschrift, door hem uitgegeven, is zijn *Weg tot* CHRISTUS (§§): hetzelve heeft hem inzonderheid bij vele vromen, zoo hier, als in *Duitschland*, en elders, als een' bij uitstek van God verlichten Christen beroemd gemaakt. Het minst verstaanbare van alle zijne werken is getiteld *De Signatura rerum, of van de geboorte en beteekenis aller wezens, eene zeer diepe poorte van de eeuwige en ook begin nemende natuur in hare gesteltenisse.* Dan dit is het belangrijkste werk van BÖHME, om dat hetzelve, het laatste van zijne hand zijnde, in zich behelst de resultaten van al-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) *Von dreyfachen leben des menschen.*

(†) *Von der menschwerdung* CHRISTI.

(§) *Von baum des glaubens.*

(**) *Ein buch von sechs punkten.*

(††) *Von* 177 *theologische fragen.*

(§§) *Weg zu* CHRISTO, of eigenlijk *Theosophisches handbuch, genant der weg zu* CHRISTO. Hetzelve behelst een aantal kleine schriften, door BÖHME eerst afzonderlijk uitgegeven. Bij elkanderen werden zij onder den genoemden titel uitgegeven door ABRAHAM VAN FRANCKENBERG ten jare 1624. De vertogen over de bekeering, over het gebed, over de rust der ziele enz. welke men er in vindt, verdienen geprezen te worden, deels, om dat zij gemakkelijk te verstaan zijn, deels, om dat zij in de hoofdzaak overëenkomen met de godsdienstlessen van den Zaligmaker en de Apostelen.

alle zijne theofophifche overdenkingen. Hetzelve verfcheen ten jare 1622, en BÖHME overleed den 18den van Slagtmaand des jaars 1624. 's Mans vreemde theofophifche gevoelens komen hoofdzakelijk hier op neder. ,, God is een eeuwige, oneindige, alle verftand te boven gaande ongrond. Hij is de eeuwige Chaos, waarin alles, wat is, ligt opgefloten, en waaruit alles voortkomt. Hij is een grond van allen grond, een wezen van alle wezens, zonder begin of einde. God is een geest, en zoo fubtiel als eene gedachte of wil; en de eeuwige natuur is zijn ligchamelijk wezen. Dit ligchamelijk wezen van God is verdeeld in drie eeuwige verfchillendheden, te weten in eene lichtwereld, eene vuurwereld en eene nachtwereld. De twee eerften zijn beiden eeuwig; de derde is onze uitwendige wereld; die is tijdelijk en voorbijgaande. God is overal geheel en in alles. Met zijne zelfsopenbaring gaat Hij, als het Wezen aller wezens, in alle wezens in, tot zijne eer en heerlijkheid. Hierdoor ontftaat het ligchamelijke of kreatuurlijke leven in het alwezende wezen. De Engelen zijn hooge geesten, van God gefchapen uit het middenpunt aller wezens, hebbende de eigenfchappen van twee werelden, te weten van de lichtwereld en vuurwereld. De booze Engelen verhieven zich boven het licht, en wilden in het vuur heerfchen; alzoo werd hun licht uitgebluscht, en werden zij vurige, hovaardige, grimmige duivels. Hunne woning is in de hel, dat is in Gods toorn. De mensch is uit de uitwendige zwavel geboren, voor

zoo

zoo verre hij betrekking tot deze wereld heeft. Immers de mensch is geboren zoo wel uit het inwendige, als uit het uitwendige. Naar het inwendige is hij Gods beeld. God woont in hem, en hij is uit hetzelfde wezen, dat trouwens van eeuwigheid in alle drie werelden is. De mensch heeft de dwaasheid gehad, om zich met zijne begeerte aan den tijd overtegeven; van daar is het, dat hij sterft in den *sulphur* aan het *Sul*, waaruit het Goddelijk licht schijnt, en waarin het liefdevuur brandt. Nu was er geen raad voor hem, ten ware de begeerte van God in het doode *Sul* inging, en hetzelve met het liefdevuur ontstak. Dit ook geschiedde door en in CHRISTUS, die mensch geworden is, om weder te regt te brengen 't gene in ADAM verdorven was. Daar nu Gods liefde zich wilde in den dood geven, om den dood zijne magt te benemen, werden de twee werelden, namelijk des Vaders vuurwereld met de uitwendige zigtbare wereld, en dan de Goddelijke liefdewereld met de Goddelijke hemelsche wezenheid, dat is, met hemelsch vleesch en bloed, en dan met verdorven menschen vleesch en bloed, in één' persoon gevormd. God werd alzoo mensch, en maakte den mensch tot God. Zoo iemand door de verdiensten van CHRISTUS zalig wil worden, die moet gelooven in hem. Het geloof is eene kracht der ziel, waarmede zij in het onzienlijke indringt, en zich hetzelve vertegenwoordigt of wezenlijk maakt. Het is een omgekeerde wil, eene gedurige begeerte tot God, om in zijnen wil integaan, en in de gehoorzaamheid te leven en te sterven, eene

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

na C. G Jaar 1552. tot 1700

begeerte, om in zich zelven een niets te zijn, en in Gods wil te blijven. Het geloof is niet flechts eene toeftemming van de gefchiedenis des levens en lijdens van den Heiland. Ook beftaat het niet in zich bloot daarmede te troosten, maar het beftaat in de innigfte verzekering, dat, zoo wij ons zondig leven aan Hem overgeven, wij dan in zijn leven en opftanding met Hem zullen leven en opftaan, en één zijn met Hem en den Vader en den Heiligen Geest. De vergeving der zonde, welke een gevolg is van het geloof, beftaat daarin, dat de kracht van JESUS CHRISTUS in ons intrede, en alle onze *verdorvenheden vertere, gelijk de dag den* nacht verdrijft, of gelijk eene vonk vuurs eene doove kool geheel doortrekt, het zwarte en het donkere wegneemt, en alles in vuur en licht zet. De duisternis wordt alzoo licht."

Ziet daar het ftelfel van BÖHMES theofophifche godsdienstleer (*). Men ontdekt er allerduidelijkst uit, dat de man een der grofst bedorven Myftieken is geweest, die daarenboven eene onnatuurlijke toepasfing van Chemifche uitdrukkingen maakte op de onderwerpen der bovennatuurkunde en godgeleerdheid. Dezen vermengde Hij met de Alchemie en Kabballistifche onzinnigheden. *Alzoo zocht hij* alles tot één hoofdpunt zamen te brengen. Zijn gansch ftelfel rustte op dit voorname grondbegrip, ,, dat

(*) Uitvoeriger wordt hetzelve opgegeven in IJPEIJ's *Gefch. der Christelijke Kerke van de achttiende eeuw*, X D. bl. 187-193, werwaarts de lezer verwezen wordt.

„ dat de harten der menschen van ondeugden en gebreken gezuiverd worden, even als de metalen worden gezuiverd." Door de ontwikkeling van dit wonderbaar wanbegrip werd hij de stichter van eene sekte, die in de geschiedenis bekend staan onder den naam van *Vuurmystieken.* BÖHME had zijne hersenschimmen ontleend uit de schriften van PHILIP AUREOLUS BOMBAST VAN HOHENHEIM, meest echter bekend onder den naam van THEOPHRASTUS PARACELSUS, die, in de zestiende eeuw, de scheidkunde stelselmatig bearbeid had, waarmede hij aan de voortreffelijke studie der Artzenijkunde den uitnemendsten dienst had bewezen, maar ongelukkig, buiten deze zijne glansrijke loopbaan getreden zijnde, zich bezig had gehouden met door die wetenschap ook de Godgeleerdheid optehelderen, naar de wijze der oude Kabbalisten. Het licht van dezen te dien aanzien dwaalzieken Chemist volgende, werd BÖHME daarenboven ook nog een goudmaker, die den steen der wijzen meende gevonden te hebben. „ Indien de chemische kunstenaar, „ dus redeneerde BÖHME," de sulphurische kracht der koking, die in de metalen sterker is, dan in de kruiden, slechts te hulp komt, is hij in staat, om door zijne tinktuur, die eene hemelsche eigenschap heeft, goud te maken. Evenwel zal de mensch deze kunst met een gelukkig gevolg beoefenen, zoo moet hij uit God wedergeboren zijn, Ook dan kan hij leven zonder ziek te worden. Hij moet de Goddelijke tinktuur van den inwendigen mensch door den uitwendigen heenvoeren." Gelijk BÖHME dus de scheidkunde door zijne steen en vuur-

na C. G. Jaar 1552 tot 1700

geheimen bezoedelde, zoo bedierf hij de godsdienstleer door zijne ellendige, daar naar misselijk gewijzigde, mystiekerijen. De genadewerkingen van Gods geest in de zielen der menschen werden met spreekwijzen beschreven, die alleen den beoefenaren der smelt- en scheidkunde bekend waren. SCHRÖCKH getuigt van BÖHME (*) naar waarheid, dat in zijne schriften en gevoelens op vele plaatsen de vrome en welmeenende man uitblinkt, maar ook op vele plaatsen de man, wiens verstand geheel ontsteld, en wiens phantasie allerbuitensporigst was.

'sMans schriften, boven vermeld, zijn na zijnen dood in *onderscheidene talen overgezet en door een* groot gedeelte van *Europa* verspreid geworden. Overal vonden zij vrome lezers, die in de dikste donkerheden de verborgenste geheimen zochten, en door den bewonderden man voetstoots te volgen, de kostbaarste schatten van wijsheid meenden optedelven, zoo als zij aan deze zijde des grafs van geen' sterveling nog ooit gekend waren. Zijne meeste achtergelaten schriften zijn door eenen Hollandschen koopman VAN BEIJERLAND, te *Gorlitz*, in het jaar 1639 gekocht, in de Nederlandsche taal overgezet, en afzonderlijk, het eene na het andere, uitgegeven geworden. Bij elkanderen kwamen zij te *Amsterdam* in het licht eerst ten jare 1682 onder den titel van *Des godzaligen hoogverlichten* JAKOB BÖHMES, *Teutonici Philosophi, alle theosophische werken*. Naderhand ten jare 1715, verschenen zij met den La-

(*) In het m. a. w. IV. bl. 683.

Latijnſchen titel *Theologia Revelata.* De volledigſte uitgave is die van het jaar 1730, in zes oktaafdeelen. na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

De voornaamſte volgers van BÖHME zijn eerst opgetreden na zijnen dood. Zij waren ABRAHAM VAN FRANKENBERG (*), dien ik wel het eerst mag noemen, om dat hij de beste van allen ſchijnt geweest te zijn, als die BÖHME's gevoelens het gematigdst, het duidelijkst en verſtaanbaarst heeft voorgedragen, JOHANNES ANGELUS WERDENHAGEN (†), JOHANNES THEODORUS TSCHECH (§), CHRISTIAAN HOBURG (**), FREDERIK BRECKLING (††), QUIRIJN KUHL-

(*) Deze gaf in het licht *Via veterum ſapientum, oder* J. BÖEHMS *weg der alter weiſen;* — *Nosce te ipſum, wie der mensch ſich ſelber erkennen lernen ſoll;* — *Gemma magica, magisch eidelgeſtein*, en een aantal andere ſchriften, ongeveer de jaren 1670 tot 1690 uitgekomen.

(†) Deze gaf uit *Offene hertzenspforte zu dem wahren* CHRISTI *en Pſychologia vera.*

(§) Deze gaf uit *Eine vertheidigung* BÖEHMENS; — *Von der geſundmachung des aeusſeren und innern menſchen, enz.*

(**) Deze gaf uit *Deutsch Euangeliſches Iudenthum*; — *Purgatio miniſterii lutherani, oder lutheriſcher pfaffenputzer, enz.*

(††) Deze gaf uit *Speculum, ſeu lapis lydius pastorum, darinnen alle prediger und lehrer dieſer lezſen welt ſich beſchauen;* — *Veritatis triumphus pro veris contra pſeudoapostolos, euangelicos & lutheranos; enz.*

na C. G. Jaar 1559. tot 1700.

KUHLMAN (*), JOACHIM BETK (†), EDUARD RICHARDSON (§), JOHANNES LEAD (**), JOHAN JAKOB ZIMMERMAN (††), NIKOLAUS TSCHEER (§§), en meer anderen. Velen van dezen gaven hunne hier beneden vermelde schriften uit als strijdschriften tegen BÖHMES antagonisten, die in groot aantal tegen hem zich lieten zien, voornamelijk na zijnen dood. Trouwens in de laatste vier of vijf jaren zijns levens had hij eerst regt zich door zijne schriften bekend gemaakt. Na zijnen dood werden zij dus eigenlijk ook eerst gelezen, en begon zijn aanhang het meest gerucht te maken. En eerst toen ook vond men het van belang 's mans misbegrippen te wederleggen, en de wapenen tegen dezelven optevatten. Eén geleerde slechts greep BÖHME nog bij des-

(*) Deze gaf uit *Neübegeisterter* BÖEHME, *begreiffend* 150 *weissagungen mit der funften monarchie*; — *Prodromus quinqennii mirabilis*; — *Kircheriana de arte magna sciendi*; enz.

(†) Deze gaf in het licht *Excidium Germaniæ, oder bericht, werd daran ursach, dass Deutschland zum zehnfachen sodom werden*; — *Antichristenthum*; enz.

(§) Deze gaf uit *Weg zum sabbath der ruhe.*

(**) Deze gaf uit *Die hemelsche wolke*; — *Offenbarungen der offenbarungen*, enz.

(††) Deze gaf uit *Orthodoxia theosophiæ teutonico-boëhmianæ.*

(§§) Deze gaf uit *Einleitung zum erkaentnis des grossen geheimnissen der gottseligkeit, bestehend in einen auszug aller schriften* J. BÖHMS.

deszelfs leven met kracht aan, ter ontdekking van de dwalingen, welke er gevonden werden in de hier voor gemelde schriften, getiteld *Aurora*, *den weg tot* CHRISTUS; enz. Deze geleerde was GREGORIUS RICHTER, eerste Predikant te *Gorlitz*, die in het licht gaf zijn *Oordeel over* BÖHME's *Aurora*, enz. (*) De overigen stonden eerst tegen BÖHME op na deszelfs overlijden, naarmate zijne gevoelens meer algemeenen ingang vonden. Onder dezen mogen, als de voornaamsten, geteld worden DAVID GILBERTUS (†), JOHANNES FABRICIUS (§), TOBIAS WAGNER (**), JOHAN MULLER (††), ABRAHAM CALOVIUS (§§), ERASMUS FRAN-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) De titel is *Judicium de fanaticis sutoris enthusiastici libris, quorum tituli sunt Morgenroethe im aufgang den weg zu* CHRISTO, *et cet. ad avertendas sinistras de ministerio Goerlicensi suspiciones.*

(†) Deze gaf uit *Admonitio adversus scripta boehmiana;* waar over hij vervolgens twist heeft gevoerd met JOHANNES THEODORUS *a* TSEHECH.

(§) Deze gaf uit *Wiederlegung* JAC. BOËHMS.

(**) Deze gaf uit *Propempticum theologicum de scriptis* JACOBI BOËHMII.

(††) Deze gaf uit *Fanatischer Atheïst, en Gegenerklaerung uber die theosophischen schriften* J. BOËHMS.

(§§) Deze gaf uit *Anti-Boehmins, in quo docetur, quod habendum sit de secta* JACOBI BOËHMII, *sutoris Goerlicensis, & an quis invariatæ augustanæ confessioni addictus sine dispendio salutis ad eandem se conferre, vel in eadem perseverare possit.*

Ná C. G. Jaar 1552. tot 1700.

FRANCISCI (*), JOHAN CHRISTOPH HOLZHAUSEN (†), ABRAHAM HINCKELMAN (§), JOHAN FRICK (**), enz. (††)

Verschil met de Synkretisten.

Nu nog is er overig, dat wij eenig historisch verslag geven van het verschil met de zoogenoemde Synkretisten, aan welker hoofd stond de geleerde GEORGIUS CALIXTUS, Hoogleeraar te *Helmstad*, een voornaam bevorderaar van de Scholastieke Godgeleerdheid, zoo als wij hem in die betrekking hier voor reeds hebben leeren kennen, maar een uitstekend man tevens, die, met eene buitengemeene vredelievendheid bezield, alle zijne pogingen aanwendde, om de verschillen uit de christelijke kerk weg te nemen, en onder alle Christenen eene volkomene ééndragt te bewerken. Het hoofddenkbeeld van CALIXTUS was, dat de belijders van den Christelijken Godsdienst in het geheele Westen zeer voegelijk met elkanderen zouden kunnen vereenigd worden; of met andere, meer duidelijke woorden, dat het,

(*) Deze gaf uit *Gegenstral der morgenroethe christlicher und schriftmaesiger wahrheit.*

(†) Deze gaf uit *Anmerkungen uber* BOËHMENS *Auroram.*

(§) Deze gaf uit *Vierzig wichtige fragen, betreffende die lehre, so in* J. BOËHMENS *schriften enthalten.*

(**) Deze gaf uit *Grundliche untersuchung* J. BOËHMENS *vornemster irthumer.*

(††) *Conf.* WALCHII *Bibliotheca Theol. Selecta* II. p 80–96.

het, behoudens de grondflagen des geloofs, wel mogelijk ware, om den vrede en de éénsgezindheid tusfchen de Roomfche, Lutherfche en Hervormde kerken te herftellen, de fcheuring te heelen, en ééne kerkgemeenfchap te ftichten. Hij wilde er, namelijk, op gewerkt hebben, dat de Roomfchen weder terugge traden tot dien ftand, waarin zij waren gedurende de vijf eerfte eeuwen, en dat de Proteftanten infchikkelijkheid mogten gebruiken, ten aanzien van alle de inftellingen en gevoelens, in die vroege tijden door de oude leeraars aangenomen.

na C. G. Jaar 1552. tot 1703.

Niemand ten dien tijde was als Theologant met voortreffelijker gaven toegerust, dan CALIXTUS, die daarenboven op zijne reizen door een groot gedeelte van *Europa*, in het verkeer met de grootfte geleerden uit alle burgerftanden en godsdienstgezindten, eene kieschheid van denken had opgedaan, welke flechts weinigen eigen was. Zulk een' man viel het niet moeijelijk, zich boven alle zijne Godgeleerde tijdgenooten te verheffen. Hun ontdekte hij waarheden, welke zij niet kenden, en zonder zijne aanwijzing niet zouden hebben leeren kennen. Maar ook onder die waarheden waren zulken, die zelfs de meest verlichte leden zijner kerke nog niet dragen konden. Dit verwekte onder hen al ras misnoegen tegen CALIXTUS, maar dien men wegens zijne groote geleerdheid geen' tegenftand fchijnt te hebben durven bieden. Eindelijk verkloekte zich een Predikant te *Hanover*, STATIUS BUSCHER, tegen CALIXTUS en zijne vrienden los te breken in een,

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

een, ten jare 1640 uitkomend, geschrift, *Het verborgen Pausdom van de nieuwe Helmstadsche Godgeleerdheid* (*). In dit geschrift werden verscheidene gevoelens van CALIXTUS wederlegd, welke verstrooid waren in zijne, op verschillende tijden uitgegeven, werken (†), en welke men beschouwde als even zoo vele dwalingen, lijnregt strijdig met de leer van de Luthersche Geloofsbelijdenissen. In het eerste, hier beneden aangehaald, geschrift, had men, naar het algemeen vermoeden, ontdekt de oude dwaalleer van EUTYCHES; in het tweede eenige dwalingen aangaande Gods beeld, de zonde, de voorverordening, de regtvaardiging, *enz.*; in het derde het syncretisme, of het ontwerp ter vereeniging van de drie hoofdgodsdienstgenootschappen onder de Christenen. Van deze misbegrippen werd door BUSCHER niet alleen beschuldigd CALIXTUS, maar ook zijn ambtgenoot KOENRAAD HORNEI. Beiden vervaardigden zij dus ook weldra een geschrift ter hunner verdediging, en ter wederlegging van het gene BUSCHER hun had aangewreven. Dit geschrift kwam

(*) *Crypto - papismus novæ Theologiæ Helmstadiensis. enz.*

(†) Deze schriften waren *Disputationes de praecipuis christianæ religionis capitibus*, uitgekomen 1611; *Epitome theologiæ*, 1619, en *Epitome theologiæ moralis, pars prima, una cum digressione de arte nova, ad omnes Germaniæ academias, Romano pontifici deditas & subditas.* 1634.

kwam uit ten jare 1641 (*). Maar het was er zoo verre af, dat zij hunne onschuld hierdoor bij anderen aan den dag legden, dat zij veeleer onder nog veel zwaarder verdenking voortaan vielen, vooral betrekkelijk het gehate synkretisme, waarvan schier niemand der Lutherschen hooren wilde. De ongenoegens, hierdoor in de kerk ontstaan, klommen allengs tot die hoogte, dat er de geheele christelijke wereld als van gewaagde. De Lutherschen waren meestal tegen het plan van CALIXTUS ingenomen. Onder de Hervormden waren er velen, die hoop schepten op eene verbroedering; en de Roomschgezinden streelden zich met de aangename gedachte, dat langs dezen weg de Protestanten weder in de schoot der algemeene kerk zich met hen vereenigen zouden. Bij zulk een uitzigt werd ten jare 1645 te *Thorn* in *Pruisſen*, tusschen eenige Godgeleerden van de drie onderscheidene hoofdgezindten, een godsdienstgesprek gehouden, in vijf zittingen, 't welk dier wijze afliep, dat men in stede van elkanderen te naderen, voortaan van elkäër verder verwijderd werd. Zeker hadden de Roomschkatholieken hier eenen te hoogen toon aangeheven, den Protestanten soms schampere verwijtingen zelfs doende, die altoos nu geheel niet te pas kwamen. Maar het gene de Lutherschen ter vereeniging met de Hervormden tot

(*) De titel was *Grundliche wiederlegung eines unwahrhaften gedichts, unterm titul, Crypto-papismus novæ theologiæ Helmstadiensis.*

tot een' steen des aanstoots strekte, was, dat de Hertog van *Pruissen* CALIXTUS genoodigd had, bij dit gesprek tegenwoordig te zijn, zich vleijende, dat door 's mans vredelievendheid het doel der zake zoo veel te gelukkiger zoude kunnen bevorderd worden. Nu was CALIXTUS, onder verdenking liggende, dat hij het heimelijk hield met de Hervormden, gehaat bij de Lutherschen, die dus, zoo dra hij in de gemelde vergadering verscheen, hem met scheele oogen aanzagen. Alles liep vruchteloos af, niet alleen, maar de Synkretistische verschillen in de Luthersche kerk werden voortaan heviger.

Van toen aan stonden tegen elkanderen in het harnas, aan de ééne zijde, behalve CALIXTUS, KOENRAAD HORNEI, GERHARD TITIUS en JOACHIM HILDEBRAND, allen 's mans leerlingen, en vervolgens zijne ambtgenooten te *Helmstad*, JOHAN LATERMANN, CHRISTIAAN DREIER en MICHAEL BEHM, ook 's mans leerlingen, en Hoogleeraars aan de Akademie van *Koningsbergen*, als mede 's mans zoon FREDERIK ULRIK CALIXTUS; en aan de andere zijde, behalve BUSCHER, inzonderheid ABRAHAM CALOVIUS, JAKOB WELLER, JOHAN SCHARF, JOHAN HULSEMANN, JOHAN DEUTSCHMANN, ÆGIDIUS STRAUCH, alle Saksische Godgeleerden, die tegen de *Helmstadders* en *Koningsbergers* met dapperheid streden.

Na het *Tornsche* godsdienstgesprek gaf CALIXTUS in het licht eenige daartoe betrekkelijke schriften (*), waar-

(*) *Scripta, facientia ad colloquium Torunii in Borus-*

waarin hij er nu openlijk voor uitkwam, dat alle geloofswaarheden, die ons ter zaligheid te weten noodig zijn, bevat werden in de Apostolische Geloofsbelijdenis, en, dewijl dit formulier van de Lutherschen, van de Hervormden en Roomschgezinden algemeen werd aangenomen, hier uit eene éénstemmigheid van gevoelens volgde omtrent die artikelen, welke den grondslag des geloofs uitmaakten, en er dus zeer voegelijk eene broederlijke vereeniging konde worden tot stand gebragt. Dit was alarm geblazen. Een heer van vijanden trok tegen CALIXTUS te velde, hem met eene menigte schriften bestrijdende. De eersten waren WELLER, SCHARF, en HULSEMANN. De laatste van deze drie hield meest voet bij het stuk (*), terwijl de beide anderen er van afweken, CALIXTUS in verachting zoekende te brengen, door hem de grofste dwalingen aantetijgen, die zelfs bij geene ééne godsdienstgemeenschap geduld werd, waarmede hij zich heette te willen vereenigen. Dit was wel in dezen twist het ongelukkigste, dat men denzelven ook tot andere punten uitstrekte, alleen om CALIXTUS het vertrouwen te ontvreemden, dat men op zijne bedoelingen anders hebben mogt. CALIXTUS verklaarde

rusfia ad diem X Oct. ann. 1644. *indictum, & deinde usque in annum seqq. diemque XXVIII. Augusti dilatum, adiecta commentatione atque Epicrisi.* 1645.

(*) In zijn werk *Iudicium de Calixtino desiderio & studio concordiae ecclesiasticae.* 1650.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

de zich in zijne tegenschriften hier over wel zoo, dat onpartijdigen hem niet wel verdenken konden; maar het vooroordeel tegen hem had te ruim veld gewonnen, dan dat zulks met een algemeen goed gevolg geschieden konde. De vrienden van CALIXTUS bepaalden zich doorgaans alleen bij de hoofdzaak in verschil; ten minste hierin kweten zich bij uitstek wel JOHAN LATERMANN en CHRISTIAAN DREIER (*).

Eindelijk zond CALIXTUS ten jare 1654 in het licht zijn boek *over de verbonden, welke God met den menschen heeft aangegaan, onder de wet en het Evangelie* (†). Dit boek werd door de tegenstanders uitgekreten als vol van Arminiaansche wanbegrippen. CALOVIUS hief hier over de hevigste klagten van beschuldiging aan, in meer dan één geschrift, tegen CALIXTUS en zijne medestanders uitgekomen (§). Uit de titels van deze schriften, vooral dien van het laatste ziet men, dat, hadde

CA-

(*) Zoo gaf LATERMANN, onder anderen, uit, *Apostolische vermahnung zur christlicher, der göttlichen seligmachenden wahrheit unnachtheiliger eintrachtigkeit an die iaemmerlich zertrennte christenheit.* 1650. DREIER gaf, behalve eenige andere stukken, uit *Oratio de syncretismo, quem vocant.* 1661, en eene leerrede *Die einige sichtbare und betraengte kirche* CHRISTI.

(†) *De pactis, quæ Deus cum hominibus iniit, legali & euangelico.*

(§) Als daar waren *Syncretismus Calixtinus*, 1653.

Har-

CALOVIUS onder ons geleefd, hij van alle verstandige Theologanten zoude zijn uitgejouwd geworden. Welke begrippen had men toen wel van de geloofsleer der Christenen? welke begrippen van de wijze, waarop men dezelve uit de heilige schrift betoogen konde? Begrippen, die ons thans zeer ongerijmd voorkomen! begrippen, die eenen CALIXTUS, in denkwijze, honderd en meer jaren boven zijne tijdgenooten vooruit zijnde, allergeweldigst tegen het voorhoofd stieten, zoo dat hij met eene verborgene zucht over de domheid van zijne wederstrevers stilzwijgend terugge deinsde, allerduidelijkst bevroedende, dat zij voor geene overtuiging, hoe ook genoemd, vatbaar waren. Hij verklaarde nu openlijk, dat hij, om die reden, zijnen tegensprekers verder geen antwoord te geven dacht. Ook hierin werd hij straks verhinderd door den dood ten jare 1616. Welligt ware nu het vuur der tweespalt van zelf uitgedoofd, indien niet 's mans zoon

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Harmenia Calixtino - hæretica, novatores modernos, maxime D. GEORGIUM CALIXTUM, *nec non* D. CHRISTIANUM DREIERUM *perniciosæ in plerisque fidei articulis cum Calvinianis, Pontificiis, Arminianis & Socinistis collusionis ac conspirationis adeoque pessimæ defectionis a vera fide luculenter convincentem*, 1653. *Fides veterum & inprimis antediluvianorum in* CHRISTUM *verum Deum & hominem, eiusque passionem meritoriam, adversus pestilentem novatorum, maxime* D. GEORGI CALIXTI, *errorem*. 1656.

na. C. G Jaar 1552 tot 17 0

zoon FREDERIK ULRIK CALIXTUS, die ook Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Helmstad* was, op nieuw olie in de vlammen gestort hadde, door het uitgeven van eenige schriften, die zijn vader had nagelaten (*). De jonge CALIXTUS minder geleerdheid bezittende, dan zijn vader, ook niet zoo verstandig en voorzigtig zijnde, als deze was geweest, werd dus van zijne vijanden minder geacht en minder ontzien. Uit dien hoofde werd de wederstand allerhevigst. Op gezag van den Keurvorst van *Saksen* oordeelde de Theologische Fakulteit van *Wittenberg*, dat de dwalingen van de *Helmstadsche* Godgeleerden met derzelver eigene woorden uitvoeriglijk zoo in de Hoogduitsche als in de Latijnsche taal behoorden voorgedragen te worden, op dat elk er een' afschrik van mogt hebben. Dit geschiedde in een geschrift, dat, door ABRAHAM CALOVIUS vervaardigd, uitkwam in de jaren 1664 en 1665 (†), en de gedaante had van een nieuw Symbo-

(*) Deze waren *Dissertationes de veritate unicae religionis christianæ & auctoritate antiquitatis ecclesiasticæ, addita commentatione de universalis primævæ ecclesiæ auctoritate.* 1658. *Consultatio de tolerantia reformatorum circa quæstiones, inter ipsos & augustanam confessionem professos controversas.* 1658. *Orationes tres de Pontifice Romano.*

(†) De titel was *Consensus repetitus fidei vere lutheranae in illis doctrinæ capitibus, quæ contra puram & invariatam augustanam confessionem aliosque libros symbolicos, in formula concordiæ comprehensos, scriptis publi-*

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

bolisch formulier. In hetzelve werden met ronde woorden verworpen de volgende ſtellingen, als zoo vele wanbegrippen, die van CALIXTUS gekoesterd waren; I. dat de Roomschkatholieken en Hervormden, onaangezien hunne hoofddwalingen, evenwel eenen zeer gaven grond hadden, waarop zij de zaligheid verwachten mogten; II. dat in de Apostoliſche Geloofsbelijdenis alles vervat is, wat een Christen weten en gelooven moet; III. dat de leerſtellingen der oude Kerkvaderen dezelfden zijn geweest, als die der Apostelen; IV. dat de Godgeleerde niet behoeft te bewijzen, dat er een God is, naardien men zulks uit de natuur weet; V. dat in het oude Testament de verborgenheid van Vader, Zoon en Geest wel is bekend gemaakt, maar geenszins zoo voorgedragen is geworden, dat zij van ieder regt gevat heeft kunnen worden, en ook toen deze leer ter zaligheid niet noodig is geweest; VI. dat het ligchaam onzer eerſte voorouderen naar zijne natuur ſterfelijk is geweest; VII. dat God niet regelregt, maar oneigenlijk en bij toeval eene oorzaak der zonde is; VIII. dat de erfzonde ſlechts iets gebrekkigs is, hetwelk, zonder eene dadelijke zonde, den dood niet na zich ſleept; IX. dat in het oude Testament wel aangekondigd is, dat de Perſoon des Middelaars

blicis hodieque impugnant GEORGIUS CALIXTUS *eiusdemque complices.* Eerst verſcheen dit geſchrift in de *Conſilia theologica Vitembergenſia*, ten jare 1664, daarna afzonderlijk ten jare 1665.

na C. G. Jaar 1552. tot 1700

laars zoude gezonden worden, maar welke die zijn zoude, even weinig als de kennis der Godheid des Zoons, in die tijden den menschen ter zaligheid te weten noodig is geweest, X. dat het in CHRISTUS niet aan de krachten der menschelijke natuur, maar alleen aan zijne Godheid moest worden toegeschreven, dat hij wonderwerken konde verrigten (*). En het besluit was, dat de gansche aanhang van CALIXTUS, door deze dwalingen te leeren, zich zelf van de gemeenschap der kerke afgezonderd hadde, of indien dezelve zulks niet weten of verklaren wilde, hij als zoodanig moest buitengesloten worden. *Dit steeg te hoog, zelfs naar* het oordeel van verstandigen, die anders zeer vervreemd waren van de verworpene gevoelens; wijl zij, indien dit geschrift mogt worden goedgekeurd, niet zonder grond vreesden voor eene algemeene scheuring der kerke. De jonge CALIXTUS wederlegde hetzelve dadelijk, op last van het *Brunswyksche* huis, tevens zijnen vader verdedigende als een' regtzinnigen Theologant, wiens gevoelens niet afweken van de algemeen aangenomene geloofsbelijdenisse der Lutherschen (†). Ten volgende jare stond

STRAUCH

(*) Vergel. SCHRÖCKHS aangehaald werk *VIII. D.* bl. 246-248.

(†) *Demonstratio liquidissima, quod consensus repetitus fidei vere lutheranæ nec consensus fidei vere lutheranæ censeri mereatur, nec vero fidei vere lutheranæ consensui* GREGORIUS CALIXTUS *&* CONRADUS HORNEIUS *contraria docuerunt.*

STRAUCH tegen CALIXTUS in volle wapenrusting, niet evenwel als een edelmoedig voorvechter van de zaak der Fakulteit van *Wittenberg*, maar als een doldriftig, onbezadigd, ketterjager, die met de brandende fakkels eener verfchrikkelijke woede rondzwaaide, en de lasterzucht te baat had genomen, om zijne partij te gronde te vellen. Hij gaf ten dien einde in het jaar 1668 een gefchrift uit (*), waar op gewisfelijk de oude CALIXTUS gezwegen, of flechts geantwoord zoude hebben, ,, uwe geleerdheid heeft u vervoerd tot razernij!" maar de jonge CALIXTUS bleef zijnen vijand in onbefcheidenheid niets fchuldig. Alzoo ontftond er tusfchen hen beiden een twist, waarin elk hunner het er op fcheen te hebben toegelegd, niet om den anderen van misbegrip te overtuigen, maar te fteken, te kwetzen, te wonden. De fchriften, tusfchen hen beiden vervolgens gewisfeld, zijn dus ook niet waardig hier vermeld te worden (†). Niemand ook fchijnt zich eenige jaren lang met denzelven bemoeid te hebben, tot dat eindelijk ten jare 1675 CALOVIUS in eene Akademifche verhandeling andermaal CA-

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

(*) *Confenfus repetitus fidei vere lutheranæ — a calumniis, mendaciis & iniquis cenfuris* D. FR. ULRICI CALIXTI *vindicato.*

(†) Iemand, begeerig zijnde dezelven te kennen, kan openflaan WALCHS *Einleitung in die Religionsftreitigkeiten der Euangelisch-Lutherifche kirche*; I. D. bl. 341 en volgg.

CALIXTUS uitdaagde, door tegen de gedachtenis van deszelfs vader op eene schandelijke wijze uittevaren, en eenen man, die zich niet meer verdedigen konde, te trappen. De zoon verontwaardigd over dezen aanval schreef dadelijk iets ter handhaving van de eer zijns vaders, dat hem, door kinderlijk gevoel in beweging gebragt, weinig moeite kostte, en glad uit de pen vloeide. Nog ten zelfden jare gaf hij dit uit met een daarbij gevoegd geschrift van GERARDUS TITIUS, dat ook tot zulken einde diende (*). Nu streden nog eenigen tijd tegen elkanderen CALIXTUS en CALOVIUS. Dit duurde tot dat de laatsten en de voornaamsten van hunne medestanders van het tooneel dezes levens aftraden. CALOVIUS schreef onder anderen voor zijnen dood nog eene geschiedenis van het Syncretisme, welke uitkwam ten jare 1682 (†). Dit evenwel bekwam den hoog bejaarden CALOVIUS niet zoo goed, als hij wel gedacht en gewenscht had. Het

(*) De titel was *Pietatis officium, quod optime merito parenti suo*, D. GEORGIO CALIXTO, *præstitit eiusdem Filius, editum cum viri cuiusdam, in scriptis paternis probe versati.* Dit laatste werd door ZACHARIAS PREUSCHENCK in het Hoogduitsch overgezet, en als zoodanig uitgegeven ten jare 1677.

(†) De titel was *Historia syncretistica, das ist christlicher wohlgegrundetes bedencken über den lieben kirchenfrieden und christliche einigheit in der heilsamen lehre der himlischen wahrheit.*

na C. G. Jaar 1552. tot 1700.

Het werk geviel in geenen deele. De Keurvorst van *Sakſen* liet het ophalen, ten minſte hij onderdrukte hetzelve, zoo veel hij konde. Maar het gene CALOVIUS nog meer ſmertte, was, dat er een gerucht ontſtond, dat hij zelf zich nu niet afkeerig hadde getoond van vredesgezindheid met de Hervormden! Konde er ſcherper doorn in den, op dit ſtuk teder gevoeligen, voet van den zoo regtzinnigen grijsaard worden geworpen? Zeker was die beſchuldiging valsch, gelijk hij aantoonde in een geſchrift, ten jare 1683 uitgekomen (*); maar niets overtuigt ons meer van het rampzalige der godgeleerde twisten, dan even dit. De gemoederen worden door dezelven geſtemd, om, zoo de vijand geſlagen is, of afdeinst, evenwel het zwaard niet neêrteleggen, maar dan datzelfde zwaard tegen elkanderen te verheffen, en elkanderen te kwetzen. Dit is het gevolg van haat en nijd onder broeders, die het met elkanderen niet ééns zijn. Hunne drift wordt ten laatſte helsch genoeg, om, indien de wederpartij niet meer ten doele ſtaat, hunne eigen aanvoerders niet te ſparen, maar die te beſpringen, en leed te doen. Welk een onzalig gedrogt is dus de twist, daar de verſchilzieke den ſtrijd eindigt met zijne eigene borst open te rijten, en zich zelv' het bloed aftetap-

(*) Sub titulo *Rumor ἀδέσποτος, ſed falſisſimus & quia valde iniurioſus*, a D. ABRAH. CALOVIO *per veri relationem in hostium veritatis & calumniatorum publicam confuſionem profligatus.*

na C. G. Jaar 1552 tot 1700.

tappen! Hoe gelukkig is het voor ons, dat in de kerk van CHRISTUS dit ſchrikdier thans aan ketenen ligt! De God des vredes geve, dat het nimmer weder losbreke, en niemand immer opſta, om dezen onzen wensch te verijdelen!

